
This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

GoogleTM books

<http://books.google.com>

L. rel.

1597.

Lat. 1597
Piedl

A MAGYAR
NYELVRENDSZER

ALAPVONALAI

Irta

Riedl Szende

Prága és Lipcse

Kiadják Kober és Markgraf

1859

MAGYAR HANGTAN

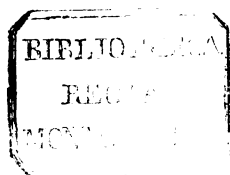
Irta

Riedl Szende

Prága és Lipcse

Kiadják Kober és Markgraf

1 8 5 9

Prága 1859. Rohlíček és Sievers könyvnyomdájok.

HUNFALVY PÁLNAK,

a magyar összehasonlító nyelvészet

alapítójának.

T a r t a l o m.

Előszó.	lap. XI
-----------------	---------

Bevezetés.

A nyelvtudomány alapfogalmai s elvei.

I.

A nyelv fogalma, tényezői, szervessége s az ember természetén alapuló szükségessége.

1. §. A nyelv fogalma	1
2. §. A nyelv érzéki s szellemi oldala, szervessége, s belső alakja	3
3. §. A nyelvnek az ember természetén alapuló szükségessége	4

II.

A nyelv eredete.

4. §. A nyelv eredete	7
5. §. Korábbi vélemények a nyelv eredetéről	—

III.

A nyelv története.

6. §. A nyelvnek történelem előtti fejlődése és történeti kora.	9
---	---

A) A nyelvnek történelem előtti fejlődése.

7. §. A képzetek és fogalmak fejlődése	10
8. §. A szellemi élet fejlődésének megfelelő hangfejlődési folyamat.	14
A természeti hangok	

VIII

9. §.	A szó fejlődése.	lap. 14
10. §.	Az anyagszók fejlődése	15
11. §.	Alakszók	17
12. §.	A gyök fogalma, tartalma s külső alakja.	19
13. §.	A mondat fejlődése	24

B) *A nyelv történeti fejlődése.*

14. §.	A nyelvszervezet bomlása	28
15. §.	A nyelvjárások és az írói nyelv	32

IV.

A nyelvek különbözék.

16. §.	A nyelvek közti különbségnek alapjai	43
--------	--------------------------------------	----

A) *A nyelvek néprajzi rendszere.*

17. §.	Az ősnelv és a törzsnelvek	36
18. §.	Nyelvcsaládok és nyelvjárások	39
19. §.	A nyelvrokonság ismervei	—

B) *A nyelvek származati rendszere.*

20. §.	A nyelvfajokról általában	40
21. §.	A malayi, afrikai és amerikai nyelvek	41
22. §.	A sémi nyelvek és az egyiptomi nyelv	42
23. §.	Az indgermán vagy árja nyelvfaj	43
24. §.	Az altaji nyelvfaj	45

C) *A nyelvek osztályozása.*

25. §.	A nyelvosztályozás fogalma, s nehézségei	47
26. §.	A nyelvek közti különbség, azoknak hanganyagára nézve	48
27. §.	A nyelvtani szerkezet jellemzése	49

V.

A nyelvtudomány álláspontjai, története s módszere.

28. §.	Természeti nyelvtanulás. Idegen nyelvek tanulása.	53
29. §.	A tudományos nyelvtan álláspontjai	54
30. §.	A nyelvtan történelme	57
31. §.	A nyelvtan módszere és részei.	64

Magyar Hangtan.

Első Szakasz.

A szóhangról általában.

32. §. A szóhang létrehozása	lap. 69
33. §. A szóhang elemei.	72

Második Szakasz.

A szóhang állományi elemei.

34. §. A hangzórendszer.	72
35. §. A magyar hangzók kiejtése.	77
36. §. A magyar mássalhangzók rendszere	79
37. §. Elegyült mássalhangzók	80
38. §. A hangok súlya.	—
39. §. A hangzók összeköttetése.	81
40. §. A mássalhangzók összeköttetése.	82
41. §. A szótag és szó	83

Harmadik Szakasz.

A szóhang mellékes tulajdonságai.

42. §. A szóhang mennyisége.	84
43. §. A hangsúly (Accent).	85

Negyedik Szakasz.

A hangváltozás.

44. §. A hangváltozás fogalma és köre.	86
--	----

I. A hangváltozás nemei.

45. §. A hangváltozás neveiről általában.	88
46. §. Az önálló hangcsere.	—
47. §. A hanghasonítás	89
48. §. A hanghasontalanítás	91
49. §. A hangáttétel	92
50. §. A hangbővülés és hangerősítés	—
51. §. A hangelvetés és hanggyengítés.	93

II. A hangváltozás tényezői.

52. §. A hangváltozás kétféle alapja	95
--	----

X

A) *A hangváltozás értelmi alapja.*

	lap.
53. §. A szöegység tényezői	96
54. §. A hangzóvonzat	98
55. §. A hangsúly befolyása a magyar hangzórendszerre	102
56. §. A szótagok közti súlyegyen	109

B) *A beszédszervek alapján fejlődött hangváltozások.*

57. §. A kettőshangzók és hangzócsoportok elkerülése	112
58. §. Mássalhangzós csoportok	116
I. A szó elején (előhangban)	117
II. A szó közepén (belhangban)	—
III. A szó végén (utóhangban)	120
59. §. A hangmozdítás	121

Toldalek a hangtanhoz.

Írástan.

60. §. Az írás fogalma, eredete, s befolyása a nyelvre	123
61. §. Az írás főnevei	124
62. §. A magyar írásmód	128
A nyelvtudományi bizottmány előterjesztése a nyelvtudományi osztályhoz a magyar helyesírás ügyében.	130

E l ő s z ó.

A tudomány nem egyes emberek-, vagy egyes nemzeteknek, hanem az egész emberiségnek közös birtoka. Van nemzeti nyelv, nemzeti vallás, nemzeti költészet stb.; de a tudomány nem nemzeti, hanem emberi. Ezer meg ezer embernek fáradságába, s az emberiség évezredes munkasságába került a tudományok bámulandó épülete, millyennek azt mai napon látjuk, s ezen épület további folytatásában még ezer meg ezer ember fog fáradozni. — Midőn az ember a világra születik, már találja ezen közös örökséget, s ha ő is ezen magasztos munkában részt venni óhajt, szükségképen előbb magáévá kell azt tennie, a mi már készen van, s azután ott kezdenie a munkát, a hol azt az eltűnt nemzedék félben hagyta. A ki a már meglett tudományt ignorálván, új épülethez fog, az szükségképen hátra marad; mert egy ember ereje s életkora nem elegendő olly munkának létrehozására, mellynek alakulása évezredekig tartott. Ezt pedig nem csak egyes emberekről, hanem egész nemzetekről

XII

is elmondhatni. A melly nemzet a tudományban haladni, s annak további építésében részt akar venni, annak a munkát azon ponton kell megragadnia, a meddig az maig vitetett; vagyis: annak mindazt ismernie kell, a mi eddig a tudomány terén meg van alapítva, s tisztába hozva. Vagy nem volna-e nevetéses, ha valamelly nemzet pl. a természettanban közre akarna munkálni, s mind azon fölfedezéseket, mellyek eddig azon téren lassankint tétettek. csak azon okból nem venné tekintetbe, mert eredeti, nemzeti tudományra akar szert tenni!

Igy van ez a nyelvtudománynyal is, mellynek tárgya egyrésztől szinte tárgyilagos világ, t. i. a szóhangok világa. Ha a nyelvtudományban haladni, vagy annak tovább vitelésében részt óhajtunk venni, szükségképen tudnunk kell, mi eddig ezen a téren nem csak a magyarok által, hanem általában véve az emberiség által tisztába hozatott s megalapított. Ha ezt nem tudjuk, szükségképen — hátra kell maradnunk.

Ezen elvből indulván ki én, kinek körülményei a külföldi nyelvtudomány bámulandó haladásával megismerkednem engedtek, tanulni iparkodtam, s magamévá tenni azon alapelveket, s azon utat, mellyen a külföldi nyelvészlet már eddig is olly bámulatos eredményeket hozott létre; azon tántoríthatatlan meggyőződésben lévén, hogy ezen és csak ezen úton lehet édes hazai nyelvünket, annak rendszerét, s azon alaptörvényeket, mellyekre az épült, világosságra hozni, s ekkép az egyetemes nyelvtudománynak tovább vitelésében is tetemes részt venni.

Ezen tanulmányozásom eredménye a jelen munka, mely nem egyéb igénytelen kísérletnél, olyan rendszerben adni elő a magyar nyelvet, mely egyrészt a magyar nyelv természetének, másrészt a szorosan vett nyelvtudomány mai követeléseinek megfelelni.

A jelen kötet a nyelvtudomány vegytanának, t. i. a hangtannak alapvonalaait tartalmazza, melyet hosszabb, a nyelvtudomány alapfogalmainak, s elveit — a mint ezek a nyelvészettől által mai napig megalapítottak — magában foglaló bevezetés előz meg. Az egész hangtant kimeríteni sem tehetségemben, sem szándékomban nem állott. Még sok részletes nyomozás, roppant sok fáradságba, s időbe kerülő előmunkálatnak kell megtörténnie, míg kimerítő magyar hangtan előadásához fogok nyulhatni. Ezért is a jelen munkában csak a hangtan alapvonalaait, azon kategóriákat, melyeket a további kutatásnál tekintetbe kell venni, s azon mozzanatokat, melyek a magyar nyelv érzéki oldalának nyomozásánál különösen figyelemre méltók, iparkodtam bevégezni s összhangzó rendszerbe összeállítani, és meghatározni; azon reményben lévén, hogy ez által is útmutatóul és kalauzúl szolgálhatok szakértésaimnek, kik t. i. a magyar nyelv történeti s összehasonlító kutatásában fáradoznak.

Azon források, melyeket a jelen előadásnál különösen felhasználtam, Pott, Bopp, Humboldt Vilmos, Steinthal művei; de különösen az elhunyt Heyse-nek Steinthal által 1856. kiadott, s kétségkívül a nyelvtudomány mai színvonalán álló: „System der Sprachwissenschaft“ című munkája, melyet főképen a beve-

XIV

zetésben, s a hangtani kategóriák meghatározásánál a lehető legszabadabban használtam fel. Hogy pedig, mi a magyar s többi altaji nyelveket illeti, a magyar Boppnak, t. i. Hunfalvy Pálnak olly rövid időben olly fontos eredményekhez jutott vizsgálataira támaszkodtam, magától érthető.

Ezelőtt négy esztendővel a külföld egyik mívelt, s a tudományok minden ágaiban szorgalmasan s fáradhatatlanul munkálkodó városába jutván, életem feladatává tevém a külföldi tudományos irodalmat a belföldivel közvetíteni, s ez által — távol hazámtól is — a honi irodalomnak szintűgy, mint a külföldinek, csekély tehetségemhez képest szolgálni. Ez azon indok, melly eddigi munkáimban, különösen pedig a legújabb időben megjelent „Magyarische Grammatik“ című nyelvtanomnál vezetett, melly vezet ezen munkánál s fog ezután is vezetni.

Prága, 1858-iki Julius 1-jén.

R. Sz.

BEVEZETÉS

Bevezetés.

A nyelvtudomány alapfogalmai s elvei.

I.

A nyelv fogalma, tényezői, szervessége s az ember természetén alapuló szükségessége.

I. §. A nyelv fogalma.

A nyelv a gondolkodó szellemnek ízült hangok általi nyilatkozása.

Legelőször is a nyelv nem előadása a tárgyaknak, a külvilágnak, mint sokan vélték s állították, hanem az kifejezése azon képzeteknek és fogalmaknak, melyek által az ember a kültárgyakat felfogja. A nyelvben mindig csak az ember belseje nyilatkozik; de belsejének tartalmát képzetek és gondolatok teszik, nem pedig a külvilág valódi tárgyai.

Továbbá az ember belső élete abban áll, hogy érez és gondolkodik. Érzetekkel birnak az állatok is, de a gondolkodó szellem csak az embernek kiváló lényeges tulajdona. Az ember külsőképen a nyelv által különbözik az állattól. Az állatnak nincs nyelve, mert nincs gondolkodó szelleme. Már innen is következtethetni, hogy a nyelv a gondolkodó szellemmel legszorosb kapcsolatban van, azaz: hogy a nyelv nem az érzeteknek, hanem a gondolkodó szellemnek nyilatkozása. Az érzetek közvetlen nyilatkozásai t. i. a természeti hangok, (az indulatszók), melyek azonban nyelvet nem képeznek, sőt a kifejlett észnyelvben idegenszerű elemek

gyanánt szerepelvén, abban különös elszigetelt állást foglalnak el. A nyelv tartalmát a képzetek, gondolatok teszik, nem pedig az érzetek. Ez utolsók az észbeli nyelvben csak annyiban kifejezhetők, a mennyiben a gondolkodó szellem által közvetítve a gondolat alakjában jelennek meg; mert csak arról van gondolatunk, mit szók által kifejezhetünk, és csak azt tudjuk kifejezni, mit világosan gondolunk.

Végre a nyelv hangok általi nyilatkozás. A hang általában különös kiváló szerepet játszik a természeti világban. Az, mint valami lelkies elem, mellyben az állomány bensősége nyilatkozik, érzékünk által észrevehető, mégis anyagtalan, s azért legközelebb áll a szellemhez. Az élettelen természeti testek külső behatás következtében, állományuk sajátosságát, természetét hang által nyilatkoztatják. A hang különböző nemében az anyag neme és természete mutatkozik, így pl. külső hasonlatosságuk dacára, csak a hang különfélesége szerint meg tudjuk különböztetni az aranyat a sárga réztől, az ezüstöt az ón — vagy ólomtól stb. Ezen hangoktól, mellyek a természeti testekben külső, erőművi behatás következtében származnak, különbözik az állati szervezet által belerejűleg létrehozott állati hang. Az állat is képes, önérzetét, életét s általában szervezete fokát hang által nyilváníttani. A tökéletlenebb, tüdő nélküli állatok, valamint a halak is — mellyeknek eleme: a víz a hangot nem vezeti — némák. A szervezet magasabb fokán álló állatok azonban sajátosságos hangokat ejtenek, mellyeknél fogva még ismerhetők, s mellyek által egymásra ismernek.

Az ember is, mint élő lény, már természeti élete homályos, öntudat nélküli szendergésében hangtehetséggel bir. Kiáltás által jelenti a gyermek világra jöttét, természeti tagolatlan hangokban nyilatkoztatja önérzetét s majd különbözőféleképen módosított hangokban lelki élete különbözőféle gerjedelmeit. De ezen természeti hangok még nem képeznek nyelvet, valamint az állatok érzetnyilvánításai sem. Azokban még nem nyilatkozik az emberi értelmiség, a gondolkodó szellem, hanem csak az érzéki benyomások és érzetek. A szellemi élet magasabb, t. i. a gondolkodás fokán álló ember a hangra nézve is egy lépéssel tovább halad, s tökéletesebben fejleszti, tagolja ezen különböző, habár eredetileg tökéletlen s csak az érzéki élet

nyilatkozására szolgáló természeti hangokat, s így képesíti, hogy a képzetek hallható jegyeivé, s ez által tulajdonképen jelentőséggel bíró szóhangokká váljanak.

Már az eddig mondottakból is kitetszik, hogy a hangnál alkalmasabb elem a gondolkodó szellem nyilatkozására nincsen az egész természetben. Hogy többet ne említsünk, a hang közege a levegő, melly nélkül az ember egy pillanatig sem lehet el. A hang legmélyebben hat az ember kedélyére, s még akkor is hat, midőn a figyelem nincs feléje irányozva. Másrészről a hallérzék, melly felfogja a hangot, minden érzékek közt a legbensőbb s az ember szellemi életéhez legközelebb álló. A fül mindig nyílt kapuja a szellemnek. A szem és a többi érzékek által csak a tárgyak külsejéről tudósíttatunk, a hallérzék által az anyagtalan és láthatatlant vesszük észre. Ezen alapszik azon természeti szükségesség, mellynél fogva a hang nem esetleges, önként választott jele, hanem természeti, közvetlen nyilatkozási eszköze a gondolkodó szellemnek.

2. § A nyelv érzéki s szellemi oldala, szervessége s belső alakja.

A nyelv a belső élet nyilatkozása, a gondolkodó szellem hallható kifejezése. A nyelvben tehát mindennek előtt két oldalt kell megkülömböztetnünk: a belsőt, melly a szellemhez, s a külsőt, melly az érzéki világhoz tartozik. Amaz szellemi, gondolkodástani, emez pedig érzéki, hangtani oldala a nyelvnek. Ez utólsót a nyelv testének tekinthetni, mellyet amaz, lélek gyanánt, éltet.

De ezen két tényező a nyelv valódi életében szét nem bontható egységet képez. A szelleminek és érzékinek ezen egységén, melly minden szónak és szóalaknak lényegét teszi, alapszik a nyelv szerves természete, valamint a test es lélek egysége az ember szervességét képezi. Ezen értékenyben a nyelv, minden egyes részeire és alakjairá nézve, eredetileg szerves fejlődmény. E mellett azonban nem szabad felejtetnünk, hogy az érzéki tényező csak a szelleminek kedvéért van, hogy a hang csak alárendelt, szolgáló eleme az uralkodó hatalomnak, a szellemnek. A szellem saját használatára alkotja a hanganyagot, melly külső testét, ruháját teszi.

A nyelv valódi természetének tökéletes felfogásához tartozik tehát az is, hogy kinyomozzuk az említett két elemnek a nyelvbeni összeforrását, kölcsönös áthatottságát, s azon módot vizsgáljuk, melly szerint a gondolkodás a hangban megtestesül. Annyi bizonyos, hogy a hangok világa a fogalmak világának teljesen meg nem felelhet. A véges, korlátozott hang soha sem képes a szellemi világ végtelen természetét, a gondolkodás minden mozzanatait utólérni, sőt mindég hátra marad többé vagy kevésbé s annak úgyszólván csak főpontjait állítja meg. A nyelv t. i. nem egészen azonos a gondolkodással; a grammatikai kategóriák nem egyeznek meg teljesen a logikai kategóriákkal, a tiszta gondolkodás alakjával. Ha a nyelv grammatikai szerkezete azonos volna az egyetemes logikai alakkal, melly közös minden emberrel: valamennyi nyelvnek egy s ugyanazon nyelvtani szerkezettel kellene bírnia, s akkor nem is lehetne több, hanem csak egy általános s a gondolkodástannal azonos nyelvtanról szólni. Azonban a nyelvek nem tükrözik vissza tisztán s színtelenül a tiszta gondolatot, hanem csak azon különböző színeket, melyekre az a népek különböző szemlélésmódja által, mint a tiszta sugár az üveghasáb által, szétoszlik. A valódi nyelvekben az említett két tényezőn, a gondolkodás és hangon kívül tehát még egy harmadik mozzanatot kell elfogadnunk, melly a két előbbit közvetíti, s ez a belső nyelvalak (die innere Sprachform) azaz: a nyelv grammatikai kategóriáinak sajátlagos rendszere. Ezen belső nyelvalak nem az általános gondolkodási alak, hanem ennek különös, az egyéni nyelvképző népszellem sajátyszerű felfogása által meghatározott neme, melly mint különség a gondolkodásnak terjedelmesebb fogalma alá tartozik. Minden egyes nyelvnek van saját belalakja, mellyben különös néplogika mutatkozik, mert minden egyes nép az általános gondolkodási alakot sajátyszerű módon felfogja s nyilvánítja hangban.

3. §. A nyelvnek az ember természetén alapuló szükségessége.

A nyelv, mint a gondolkodó szellem megtestesülése, az emberi természetnek kiegészítő alkatrésze, mellynek hijával az

ember nem volna ember, mert az emberiség fogalmához a nyelv is tartozik.

Ez legelőször is az embernek, mint egyednek belső szervezetéből tetszik ki. Az ember t. i. érzékeleg-szellemi lény. A szellem lényege működésben áll; de ezen működés az érzékiség közegén megy keresztül, úgy hogy nincs pillanat az emberi életben, melyben a szellem a testi szervezettől függetlenül működne, melyben a lelki élet mozzanatai és az érzéki feltételek közti kölcsönhatás félbe volna szakasztva. Továbbá az ember szellemi élete fokonként fejlődik. Ő már az öntudat nélküli érzés fokán is természeti hangokkal bir, melyek által érzéki élete nyilatkozik, és természeti szervezeténél fogva az öntudatos gondolkodás fokára is csak úgy emelkedhetik, ha szellemi tartalmát maga elé tünteti, s azt önmagától megkülömbözteti. A szellemi tartalom ezen előtünése, mely által az ember öntudathoz jut, — a maga kinyilatkoztatás. De mint-hogy az ember nem tiszta szellem, nyilatkozása sem lehet közvetlen, mert illyent a testi korlátok nem engednek; azért keresztül kell törnie a testi szervezeten, meg kell hódítania az érzékiséget s ennek szerveit nyilatkoztatása eszközeivé tennie. Így támad a hang, melyet az ember, lelke hatalmas ingerének engedve testi szervezetéből kicsal, hogy azt nem csak gondolatai közlésére, hanem szellemi élete kifejllesztésére is felhasználhassa. Csak a nyelv által jut az ember öntudatra és gondolkodásra, s a beszéd kezdete egyszersmind a gondolkodás kezdete is. — Az ember természeti szervezeténél fogva a beszéd és gondolkodás csak egy, és pedig egyszerű tényt képez, melynek amaz külső, ez pedig belső oldalát teszi. A beszéd nem egyéb, mint hangzóvá lett, hallható gondolkodás, valamint a gondolkodás belső, hang nélküli beszéd. [Innen λόγος=ratio és oratio. „Sikerülni fog“ mondá (azaz: gondolá magában) a szentegyházi fogoly (Petőfi).] Az érzéki természeti emberek, a gyermekek, sőt a kifejllett emberek is szenvedély és felindulás állapotjában önmagokkal beszélnek. A kifejlődés legalsóbb fokán álló ember, szellemi önműködése ébredtével, szükségképen hangosan gondolkodott; a mit észre vett, azt ugyanazon pillanatban külsőképen is hang által nyilvánította.

De az ember, mint az emberi társadalom tagja,

ehhez külső viszonyánál fogva is szükségli a nyelvet. Ugyanis az ember rendeltetése abban áll, hogy feleivel társaságban éljen. Az emberi egyletek, a családi, törzsi, népi egylet, eredeti származásuknál fogva physikai kényszerűségeen alapszanak. De ezen, eredetileg csak természeti egyletekből lassankint szokások, törvények, alkotmány által szabályozott polgári társadalom, az állam keletkezett. Ebben már szellemi célok és viszonyok uralkodnak, mellyek a természeti kapcsokat fel nem oldják ugyan, de azokat csak alapnak tekintik, mellyen a felsőbb szellemi célok elérése eszközölhető. Ezen társas egyletekkel legszorosabb összefüggésben van a nyelv, mellynek fejlődése az emberek társulásával párhuzamos. Azonban a nyelvet nem származtathatni a társas élet külső szükségéből, s nem tekintetni az emberi egyletek fejlesztményének; mert vannak állatok is, mellyek társaságban élnek s még sem birnak nyelvvel, hanem beérik természeti hangokkal. Így az emberek is megelégednének természeti hangokkal, ha társas életök csak a természeti stadiumon maradna. De minthogy az ember gondolkodó szabad akarattal bíró lény, nincs egy emberi egylet sem, mellynek kötelékei csak természetiek volnának. Szellemi egyéniségek azok, mellyek egyesülnek; mellyek valamint testileg nemi ösztönnel birnak, úgy szellemileg is természeti szükségességgel törekednek, saját egyéni értelmiségüket másokéval egyesülés által kiegészíteni s másokkal kölcsönös közlekedésbe lépni. Ekkép lesz a nyelv gondolatközlési eszközévé; melly az egész társulat közös birtokát képezi, s melly épen azért, mert az ember öntudata, gondolkodása csak a társulatan fejlődik, szükségképen társulati, népi nyelv.

Minthogy pedig az ember, mint egyed is, emberi természete kiegészítéséhez szükségli a nyelvet, a társaság pedig nem képezi a nyelvnek alapját, hanem képezi a gondolkodó szellemnek azon természeti szükségessége, mellynél fogva önmagát nyilvánítani törekszik: azt kérdehetők, vajjon elszigetelt magányban, emberi társaságon kívül létező ember tudna-e nyelvre szert tenni? A felelet a nyelv fogalmából vehető ki. Minthogy a nyelv a gondolkodó szellem nyilatkozása, s minthogy alig hihető, hogy az elszigetelt és csak természeti állapotban létező ember a gondolkodás fokára felemelkedhetnék, a

fennebbi kérdésre minden habozás nélkül, előlegesen is „nem“ — mel válaszolunk. Bizonyítja ezt a tapasztalás is. Találkoztak ugyanis egyes, a vadonban felnőtt emberek, kik az állatoktól nem igen különböztek, s kiknél a szellemi élet oly alacson fokon állt, hogy egyes természeti hangok mellett is beszéd nélkül szükkölködtek.

II.

A nyelv eredete.

4. §. A nyelv eredete.

Az eddig mondottakból világos, hogy a nyelv lényeges kiegészítő eleme az emberi természetnek. Ennélfogva nyomozhatjuk ugyan a nyelvnek az emberi természethez való viszonyát; de azon kérdés: „mi módon jutott az ember a nyelvhez?“ ép oly alaptalan, mintha kérdeznők: „mint juthatott az ember általában emberi természetéhez, a gondolkodó szellemhez stb.“

A történeti nyelvtudomány, melly csak a nyelv történeti életével foglalkozik, a nyelv eredetét, melly, valamint maga az emberi nem eredete, a történelmen túl fekszik, nem veszi tekintetbe. Történetileg a nyelv eredetéről nem tudhatunk semmit. Minden eddig ismert, még a legvadabb embereknél is már kész s gyakran igen kifejelett nyelvre találunk. A nyelvtudomány mai időben túlnyomólag történelmi irányban műveltetvén, a nyelv eredete felőli kérdés jelenleg háttérbe tolatott s úgyszólván feledésbe ment, holott az máragörögöknél többször tárgyaltatott, de nevezetesen a múlt század másod felében élénk vitatkozás tárgya vala.

5. §. Korábbi vélemények a nyelv eredetéről.

A nyelv eredete felőli vélemények két, egymással ellenkező tételre visszavezethetők; és pedig: a) a nyelv közvetlen adománya az Istennek; b) a nyelv az ember találmánya.

A mi az első tételt illeti, hogy t. i. a nyelv közvetlen ajándéka az Istennek, azt ma is annyiban igaznak kell elfogadnunk, mennyiben a nyelv alatt a nyelvteliséget és ennek az emberi

természetben gyökeredző fejlődési szükségességét értjük. Valamint az emberi természet és annak minden tehetsége, úgy a nyelvtelenség is az Isten közvetlen adománya. De a nyelvbüvárok a valódi kifejlett nyelvet Isten ajándékának tartották, mely az ember minden hozzájárulta nélkül származott.

A kik ezen véleményben voltak, ismét részint az Istent nyelvmesternek és a nyelvet közvetlen isteni kinyilatkoztatásnak tartották, részint az embert már midőn Isten kezéből kijöve, nyelvvel ellátottnak állították. Az első vélemény szerint minden létező nyelveknek egy nyelvből kellene származniok, mit azonban a nyelvtudomány eddig nem csak nem bizonyított be, de annak ellenkezőjét is, hogy t. i. a nyelvek több, eredetileg egymástól különböző nyelvtőre oszlanak, minden kétségen kívül helyezte. A sinai egytagú nyelv pl. lényegesen eltér a többtagú nyelvektől, és pedig nem csak külső hangtani tekintetben, hanem a nyelv egész belső szerkezetére nézve is. — Az utóbbi véleménynek alaptalansága pedig a nyelvnek és az emberi észnek lényegéből tűnik ki. A nyelv a gondolkodó szellem nyilatkozása; azért is a nyelvben semmi sem fordulhat elő, a mi az emberi szellemben kifejlesztve nincs. Ha tehát az ember, midőn Isten kezéből kijöve, már tökéletes nyelvvel birt volna, szükségképen ugyan akkor már szellemének is mindazon fogalmakkal kellett vala birnia, melyek a kifejlett nyelvben nyilatkoznak, s melyek csak a nyelv által kifejleszthetők. Ez pedig ellenkezik az emberi ész lényegével, mely szerint az csak végtelen tehetség, melynek fejlesztése az emberi élet feladata.

Annyi tehát bizonyos, hogy a nyelv az emberi szellem szüleménye. De itt is azon fordul minden, minőnek kell a nyelv ezen emberi származását gondolnunk; mert a kik ezen vélemény mellett állanak, szinte két pártra szakadnak, melyeknek egyike a nyelvet az emberi értelem találmányának tartja, másika állítja, hogy a nyelv szerves természeti fejlődmény.

Az első tételt már Süssmilch cáfolta meg alaposan. A nyelv az emberi értelem találmánya; de értelmes az ember csak annyiban, mennyiben nyelvvel bir: a nyelvnek tehát a nyelv feltalálása előtt kellett vala meglennie. Ha ehez még a meglelt nyelvnek behozatalát és terjedését hozzáteszszük,

melly egyezkedés és szerződés által jött létre, az alaptalanság még feltünőbb; mert hogy tudtak az emberek az efféle egyezkedés ügyében értekezni, még az értekezés eszközével, a nyelvvel nem bírtak?

Hogy pedig a nyelv szerves természeti fejlődmény, és pedig alanyilag véve: az ember szerves működése, tárgyilag: természeti szervezet, csak bizonyos érteményben igaz.

A nyelv t. i. eredete és egész természeténél fogva szerves alkotmány, nem pedig holt eszköz, nem is gép; de a nyelv szervezetét nem szabad úgy értenünk, mintha ez a nyelvnek állományi tulajdonsága volna, melly lényegét és egész természetét kimerítőleg fejezné ki. Minden szervezetnek lényeges tulajdonsága az, hogy, mint önálló, magában befejezett egész, életének és kifejlődésének alapját magában hordja, mit a nyelvről, mellynek életalapja az emberi szellemben van meg, állítani nem lehet. Minden szervezet önmagáért s önmaga által él, de a nyelv nem beszéli önmagát, nincs független léte, mert a nyelv csak szolgáló eszköze a szellemnek. — Alanyilag véve a nyelv t. i. mint beszéllés annyiban szerves működés, mennyiben az az ember természeti beszédszervei által létrehozott működés. De a beszéllés az ember többi természeti működéseitől pl. a sírás —, nevetéstől stb. már az által is különbözik, hogy a nyelv a gondolkodó szellem nyilatkozása, s már mint ilyen lényegesen különbözik a természeti hangoktól; azonkívül pedig függ a szellem szabad akaratjától.

A nyelv szervessége a szellemi és érzéki tényező kölcsönös áthatottságában áll, úgy hogy minden hangalak, melly a fogalomnak teljesen megfelel, szervesnek tekintendő; és hol a hang és fogalom ezen tökéletes összefüggése részint jelentős hangok elvesztése, részint jelentéktelenek felvévése által megzavartatik, ott szervetlen alakok támadnak.

III.

A nyelv története.

6. §. A nyelvnek történelem előtti fejlődése és történeti kora.

Valamint a nyelv eredetéről történetileg általában semmit nem tudhatunk, épen olly homályos előttünk annak fejlődési menetele

a nyelvalkotás tökéletes bevégezteig, melyet a nyelv akkor ért el, midőn a kifejlett gondolatnak kimerítő kifejezésévé vált. A nyelv fejlődésében tehát két korszakot kell megkülömböztetnünk. A nyelv történeti kora csak a már meglett, s tökéletesen kifejlődött nyelvvel kezdődik s annak további változásait tartalmazza, nem pedig anyelvanyag és alak eredeti képződését, melly a történelmet megelőző időszakba esik, s legfeljebb csak bölcselmi úton kinyomozható. Ugyanis a nyelv alakulási fokait a már kifejlett nyelvek elemzése által vizsgálhatjuk. A kifejlődési fokok eredményei a már kifejlett nyelvekben maradandó mozzanatokul tűnnek fel, melyeket a szorgalmas vizsgáló kielelni s meghatározni képes.

A nyelv fejlődése egyenlő lépést tart az emberi szellem fejlődésével, monnón csak két oldalai egy s ugyanazon folyamatnak. A nyelvfejlődés mozzanatai szükségképen a szellemi élet fejlődési fokainak felelnek meg, s ez utóbbiakból magyarázhatók. Valamint a szellem fejlődése az érzéstől a képzethez, s ettől a fogalom- és ítélethez, vagyis a gondolathoz halad, úgy a nyelv alakulási menete is a határozatlan természeti hangoktól a szóhoz s továbbá a mondat fejlesztéséhez halad a nélkül, hogy ezen fokok közt bizonyos szorosan elválasztó határvonalakat húzhatnánk. Az imént említett mozzanatok csak azon különböféle irányok, melyek az ember szellemi életét a fejlődés különböző fokain túlnyomólag meghatározzák, s melyeknek alakjában a szellemi működés kiválólag nyilatkozik.

A.

A nyelvnek történelem előtti fejlődése.

7. §. A képzetek és fogalmak fejlődése.

Az ember lelki életének legalsóbb fokát az érzés képezi. — Az ember születése előtt semmi közösülésben nincs a külvilággal; ő anyja méhében csak közvetett viszonyban áll a természethez, mert nem saját egyéni, hanem anyja életét éli. Ezen közvetett élet kezdetben merő tenyésző élet, míg lassankint az érzéki szervezet s ekkép az érzéki élet is kifejlődik.

Születése által szakad el az ember élete anyja életétől, s közvetlen viszonyba lép a külvilághoz. Az érzéki élet fejlődése az egyes szervek képzésével karöltve halad, mit az egymásután képezett véredények, a vese, máj, tüdő stb. tanúsítanak. De kezdetben a gyermek szellemi élete, tudalma nem egyéb, mint bizonyos neme a félálomnak, melyben a tárgyak egymástól meg nem különböztetnek, hanem natározatlanul egymásba öszszefolynak. A külvilág mégis a gyermek érző idegeire hat; ő a hatást magában felfogja s ezen állapotot nem csak külső testi mozgások, hanem hangok által is kifejezi. Ezen hangok a természeti hangok. Illyen állapotban lehet a felnőtt ember szunnyadozása kezdetén, vagy az ájulás közeledtével. A gyermek t. i. csak érez, de azon egyes tárgyakat, melyek ezen érzést szervezetében okozták, egymástól s önmagától nem tudja megkülömböztetni. De midőn lassankint agyvidegei kifejlődnek, ő a határozatlan érzetekből a hideget s meleget, édest, keserűt stb. a színeket és hangokat határozottabban fogja fel. Mint a felnőtt ember ébredése kezdetén csak érez, azaz féleszméletével a tárgyakat egymástól s önmagától meg nem különbözteti, lassankint pedig egészen felébredvén világosan lát, hall, ízlel, szagol, tapint, épen úgy ébred fel a gyermek is, midőn érzésének okait magán kívül helyezi s egymástól megkülömbözteti. Azon lelki működés, melly által az ember érzeteit a kultúrgyakra visszavezeti s ezeket mint önmagán kívül létezőket felfogja, észrehevésnek mondatik.

Az észrehevés által bensőnkben, tudalmunkban létesített szellemi képek, melyek által a külvilág tárgyait, mint kívülrünk létező, tőlünk független, de reánk ható dolgokat felfogjuk, a többi érzékeknek a látással hasonlóssága miatt, szemléleteknek neveztetnek. Ezen szemléletek által tudalmunkban a külvilág mindenféle, sajátosságosan egymástól eltérő tárgyakra, melyek szilárdak, folyékonyak, hangzók, szagosak, színesek stb. oszlik el. Általában a szemlélet minden egyes érzék által sajátosságosan módosíttatik. Ha pl. az ember csak tapintással bírna, a világot csak sötét, csendes, szag — és íz nélküli s egymástól mindenféle távolságban levő tárgyak halmfázának szemlélné; ha csak hallással bírna, külvilága nem volna egyéb, mint merő csend, zörej, hang, s csengés változatossága stb.

A szemléletek azonban nem egyenkint, hanem csak csoportosan keletkeznek tudalmunkban s a tárgy egészletét tartalmazzák. Így pl. egy alma szemléletében annak sajátosságos színe, szaga, súlya stb. egyesül. A szemlélet t. i. nem egyéb, mint különböző érzékek által észrevett szemléletek összege. Ha pl. kérdeztetünk, mi légyen az, mit almának nevezünk? feleljük: az, minék ilyen színe, szaga, alakja, íze, súlya stb. van. De ezen felelet nem egy, hanem több érzék szemléleteit foglalja magában. Ha ezen szemléletek közül egy vagy más hiányzik pl. vaknál a színek észrevevése, azon esetben az egész összeg, s így a tárgy szemlélete is, egy vagy más sajátossággal kevesebbet bír.

Mínthogy a külvilág, s maga az ember is folytonosan változik, a külső behatások is változnak, miáltal folyvást új meg új szemléletek létesülnek a tudalomban. Ezen új szemléletek bekövetkeztével az előbbi szemléletek megmaradnak ugyan a tudalomban, de világosságuk fogy, úgy hogy nem sokára egészen elhomályosíttatnak s a tudalomból színleg eltűnnek. Az ezek helyére érkezett új szemléletek ép azon arányban világosabbakká lesznek, de szinte nem sokára, ha új észrevevés által új szemléletekre teszünk szert, gyengülnek s elhomályosulnak. De a szellemi képes az elhomályosult szemléleteket bizonyos feltételek alatt ismét világosságra hozni s maga elé tüntetni. Azekkép visszaidézett szemléletek képzeteknek mondatnak.

A képzet alkotása a szó alkotásával függ össze. A szó azon érzéki jel, melly a szellemi képnek a tudalom elé való tüntetését eszközli. A képzet létesítése az eszmetársasításon alapszik. Azon képzetek, mellyek a tudalomba csoportok- és sorokba összeszövődve érkeztek, tehát eredetileg egy egészt képeztek, egymást idézik vissza. A képzet tehát csak része egy egésznek, mellyből kiemeltetik, s melly ez által elhomályosíttatik. Innen van, hogy a szemlélet a tárgyak egészletét tartalmazza, a képzet pedig azoknak egyes alkatrészeit megállítja. Így oszlik el a szemlélet osszerű egészlete több, egymástól különböző képzetekre. A képzet nem egyéb, mint a szemléletnek egyik megállított mozzanata. Ezen egyes mozzanatnak kiemelése a szemlélet egészletéből, tehát a képzet alkotása csak az által lehetséges, ha azt érzéki jelhez kötjük s ekkép a

többi mozzanatoktól megkülömböztetjük. Ezen érzéki jel a szó.

A képzetektől a fogalmak fejlődnek ki. Tegyük fel, hogy egy s ugyanazon tárgyat ismételve szemléljük. Minden egyes szemlélet általában véve a többiektől különbözni fog; mert részint a tárgy maga, részint az ezt kísérő körülmények különböző időben különbözőek. Minthogy mégis a tárgy az ismételt szemlélésnél magában véve ugyanaz marad, azért a különböző szemléletek egy része mindnyájukkal közös, bár a többi változóval s nem egyenlővel összekapcsolva. Így pl. ha ugyanazon embert különböző időben, különböző állásban, változó arckifejezéssel és változó öltözetben látjuk, ezen esetben a másodszori szemlélésnél az első, a harmadszorinál a második szemlélet idéztetik vissza, de mindegyikük más és más képzeteket és képzetsoportokat visz magával t. i. azokat, mellyekkel összeszövődött. Ha így az észrevezés többször ismételtetik, ezen mellékképzetek, mellyek egymástól eltérnek, egymást a tudalomban elhomályosítják; azon képzetek pedig, mellyek minden ismételt szemléléssel közösek, összefolynak egy egészbe, egy közképzetbe. De a mellékes kísérő képzetek, bár egymást elhomályosítják, mégis nem enyésznek el, hanem csak túlsúlyt nyer az, mi a szemléletekben közös, egyenlő volt, a fölött, mi egymástól különbözik. Az ekkép származott közképzet szemléleti vagy tapasztalati fogalomnak is nevezhető.

De az emberi szellem még tovább halad. Minthogy t. i. ezen közképzetek, mint származásuk mutatja, nem egészen tiszták, hanem több vagy kevesebb mellékképzettel, mellyekkel kapcsolatban vannak, összekötvék, a szellem azokat világosságra hozni törekszik; azaz: az egyes képzeteket, mellyek a közképzet alkatrészei, elemezve egymástól megkülömbözteti, ismételt szemlélés s visszaidézés által a közöst, egyetemet, lényegest kiemeli, s a mellékképzeteket elhomályosítani törekszik, míg szorosan meghatározott s elkülönzött általános képzeteket vagyis: fogalmakat nyer. Ez okból pl. a „madár“ fogalmában a köznép nem egészen olly meghatározott képzeteket köt egybe, mint az állattani tudós. A lélek fogalma nem ugyanaz a népnél, melly a bölcsészénél, stb. T. i. már az eddig mon-

dottakból is kitetszik, hogy a tiszta logikai fogalmak csak nagy fáradsággal alkothatók; így pl. a tudományokban századokig iparkodtak a tudósok a közképzeteket tisztább logikai fogalmakká átalakítani, holott a néptudalom a közönséges életben a tapasztalati képzetekkel és fogalmakkal beéri.

A fogalom már ítéleten, tehát gondolkodáson alapszik, s az ítélő, gondolkodó szellem szüleménye. A tárgy lényeges jegyeinek összefoglalása, melly által a fogalom származik, ítéletet tesz fel; pl. az ember = érzékileg-eszes lény. A fogalom és ítélet fejlődésével tehát az emberi szellem a kifejlődés harmadik, t. i. a gondolkodás fokát érte el.

8. §. A szellemi élet fejlődésének megfelelő hangfejlődési folyamat. A természeti hangok.

A lelki élet legsőbb fokán, t. i. az érzés körében az ember csak természeti hangokkal bir. Ezen hangok vagy a) érzethangok pl. a fájdalom zokogása, az öröm kurjongatása; ilyen a bámuló *ah!* a megirtózó *uh! juh!* stb. — vagy b) hangutánzások, pl. *kuk! puff! hau-hau! mú! cseng* stb., — végre c) vágyhangok pl. *csitt! hé! ni!* stb. — Azonban ezen hangok, mellyekkel az állatok irányában is élni szoktunk, még nyelvet nem képeznek. A nyelv, az észnyelv csak a szó alkotásával kezdődik. Az érzethangok nem szók, azok csak az ember belsejében származott érzeteket fejezik ki, de nem vonatkoznak a kültárgyakra, nem jelentenek tárgyi képzeteket; holott a szó nem az érzetnek és érzéki benyomásnak, hanem meghatározott képzetnek kifejezése.

9. §. A szó fejlődése.

A szó alkotása legszorosabb összefüggésben van a képzet alkotásával. Az ember érzékileg szellemi természeténél fogva a képzetet csak az érzéki jegy, a szó-által alkothatja s megállíthatja. A szellem ugyan a teremtő elem, de a szellemben semmi sincs, mi a hangban nem nyilatkoznék, úgy hogy a képzetalkotás csak a hangalkotás által jön létre, s a képzet csak a hangban származik. Az ember már az érzés fokán különb-

féle, habár tökéletlen s külsőkép nem fejlesztett hangokkal bir. A szó alkotásánál tehát csak egy lépéssel tovább kell mennie, a természeti hangokat kifejlesztenie sízülés által meghatározni, miáltal azok a képzetek jegyeivé s ekkép jelentős szókká válnak. Ekkép származnak a határozott szók a határozatlan természeti hangokból, valamint a határozott képzetek a határozatlan érzetektől fejlődnek. A képzetnek megfelel a szó, de valamint a képzet szemléleten alapszik, úgy alapszik a szó a gyökön. A gyök megfelelője a szemléletnek. Valamint a szemlélet a belőle kifejlődött képzetekben elhomályosúl, úgy a gyök is a kifejlett nyelvben eltűnő s a szóban elmerült mozzanatot képezi. A gyöknek nincs önálló léte, s a nyelvben csak a szó alkatrészeinek elemzése által kiemelhető:

A természeti hangok sorában különösen két elemet találunk, melyekből a szó kiindúlhat, s melyek a kifejlett nyelvben is elég világosan kiismerhetők; ezek: a hangutánzás és a vágyhang. A természeti hangok ezen két nemén alapszik két egymástól eltérő neme a szóknak, t. i. az anyag- és az alakszók, melyekben a nyelv egész szókincse foglaltatik.

10. §. Az anyagszók fejlődése.

Az anyagszók legelőször is hangutánzási úton jönnek létre. A hangutánzás nem egyéb, mint a természetben hallható különbféle hangoknak utánzó létrehozása. Az ekkép előidézett hang egyszersmind a tárgy jegyét képezi. Hogy volna pedig képes az ember azon tárgy képzetét természetesebben megnevezni, mint épen azon jellemző jegy utánzása által? Ha az utánzott hang a képzet megjelölésére használtatik, épen ez által szóvá lesz. — De ebből nem következik, hogy a nyelv a hangutánzási ösztön szüleménye; mert érzéki utánzó ösztönnel az állatok is birnak s mégis csak természeti hangokat, nem pedig szokat hoznak elő. A szó ezen útoni alkotásánál a szellem működik, mert a hangnak mint a tárgy egy jegyének utánzását a tárgy egész képzetének megjelölésére alkalmazza; pl. a „kakuk“ szó nem csak a kakuk által kiejtett hasonló hangot, hanem az egész kakuk madár képzetét jelenti. — A természeti hangtól a szóig külső alakra nézve csak egy

lépés van, sőt mindkettő gyakran azonos is; de belső jelentésre nézve a természeti hang és a szó közt általában azon nagy hézagnak van helye, melly az érzéki életet a szellemi élettől, az észrevevést a képzettől elkülöníti.

Azonban az észrevevés tárgyainak többsége vagy épen-séggel, vagy csak sajátlagos jellemző módon nem hat a hallér-zékre. Itt tehát a hang közvetlen utánczása helyét annak át-vitt használata foglalja el. Ugyanis a többi érzékek által előidézett észrevevések, az érzéki behatások rokonsága vagy hasonlagossága szerint, jelképileg szóhangok által adhatók elő. Minden érzékek egy egészbe folynak össze, s valamint a tu-dalom a szellemi központot, úgy az agy azon szerves közpon-tot képezi, mellyben az érzéki észrevevések összefolynak. Nincs tehát semmi természetesebb annál, hogy egy érzéki benyomás, mellyet pl. a tapintás, látás stb. felfog, azon hasonlagosba vite-tik át, melly a hallérzékhez tartozik. Lehet t. i. egy más érzék észrevevését olly hangalakkal kifejezni, melly a hallérzék által felfogva a lélekre épen ollyan vagy legalább avval hasonlagos benyomást okoz, mellyet a megjelölendő észrevevés azon más érzék által okozott. Így pl. ha a kis gyermek a röptülő ma-darat „dsi dsi“- nek nevezi, feltehető, hogy a madár látása és ezen hang hallása lelkére egyenlő, vagy legalább hasonlagos benyomást okozott. — A hang ezen jelképi alkalmaztatása a kifejlett nyelvben is több nyomokat hagyott, mint a hangután-zás. Így származhattak a következő szók: *lágý, hideg, meleg, sárga, zöld, sík, hegy, folyik, hab, harag*, stb. stb.

A szó fejlődése még tovább haladt, midőn annak jelen-tése is átvitt értelemben kezdett használtatni, vagyis, midőn a képzelem, melly a nyelv egész körében, de különö-sen annak fejlődési korszakában kiválólag szerepel, a szót ere-deti érzéki jelentésétől elvontabb, szellemiesebb képzetekre átvitte. Azon tárgyak t. i., mellyeket az ember legközelebb mint képzeteket szókkal megjelölt, az érzéki észrevevés körébe tartoznak; ekkor még nem birt tiszta szellemi fogalmakkal. Azért minden ős-szók (gyökök) eredetileg szükségképen érzéki jelentésűek. Mindazon, a szellemi fogalmak megjelölésére szol-gáló szók, mellyek ősjelentését elemzés által ki tudjuk pu-hatolni, érzéki jelentésen alapszanak. A képzelem közvetí-

tése által képes az ember a szokat, melyek eredetileg érzéki képzeteket jelentenek, a tiszta szellemi képzetek kifejezésére felhasználni s ezeket vagy azon alak szerint, melyben jelenkeznek, vagy pedig bizonyos érzéki hasonlagos képben felfogni s megjelölni. Az első módon származtak a kifejezések: *borzad, lélek* (lehel gyökből), *alázatos, óhaj*, stb.; utóbbi módon pedig: *felfog, fontol, szükség, hajlam, alávaló, kemény, puha szív* stb. Illyen képekkel bővelkedik az egész nyelv. Mi merő képekben beszélünk, a nélkül, hogy azt tudnók. Sok esetben még képesek vagyunk a szó eredeti, érzéki jelentését annak átvitt, szellemi értelményétől megkülömböztetni; pl. *felfog, szív, belátás, habozás* stb.; ellenben más szók érzéki ösjelentése mai napig a valódi nyelvből egészen eltűnt; pl. *erkölcs, indulat, vétek, bűn, gondolat* stb.

A képzelem hathatós befolyása a szók képzése és használatára nem csak az érzékinek a szellemire való átvitelében, hanem az érzéki tárgyak körében is főképen az által mutatkozik, hogy az élettelen élőként fogja fel s nevezi meg. Ide tartozik pl. az emberi és állati testi részek átvitele élettelen tárgyakra: pl. *pipaszár, hegyhát, a fűrészfoga* stb.; továbbá a növények részei, s életműködései az emberekre s állatokra alkalmaztatnak; pl. *népfa, népdag, a méh gyümölcse, viruló ifjúság, a nemzet virága* stb. Szintolly gyakori az érzéki benyomások átvitele az egyik érzék köréből a másikéba, vagy pedig a belső szellemi működésekre; pl. *kirívó szín, világos hang, éles ész, lángész, vak szerelem, ingadozó szellem* stb. Az érzéki jelentésnek ezen eltűnése azon szókban, melyek érzéketlen képzetek megjelölésére alkalmaztatnak, a nyelv tökéletére nézve igen fontos. Csak ez által lesz a nyelv a gondolkodó szellem nyilvánítására szolgáló kényelmes eszközzé. Mennél inkább elveszti a nyelv az érzéki elemet, annál szellemiesebb s egyszersmind képesebb is a gondolkodás elvont proteusi alakzataihoz simúltni.

11. §. Alakszók.

Azon szók, melyek az eddig tárgyalt úton származnak, s jelentésöket lassankint szellemisítik, a nyelv anyagát képe-

zik. De ezen szókon kívül, melyek az észrevevés tárgyaít jelölik, a nyelv még olyan szókat is szükségel, melyek csak a szemlélési és gondolkodási idomokat, vagyis azon pusztán alaki viszonyokat és vonatkozásokat kifejezik, melyekben a beszélő a tárgyakat szemléli, vagy gondolja. Ezekhez tartoznak az alany körébe való gondolathatározások, viszonyok s akaratnyilatkozások; pl. az igenlés, a tagadás, kétkedés; ok és okozat stb., melyeket a kifejtett nyelv kifejezni kénytelen. Az erre szolgáló szók az *alakszók*.

Az alakszók tartalma inkább a beszélő alanyban, mint a kültárgyakban származik. Az ezen tartalom kifejezésére szolgáló hanganyag is szükségképen külső behatáson nem alapúlhat, hanem egyedüli alapja csak az alanyban keresendő. Már ebből is az tetszik ki, hogy az alakszók eredete csak azon hangokra vezethető vissza, melyeket 8 §. ban *vágyhangok*-nak neveztünk, s melyek szinte az alanyiség körében származván, nem lehetnek utánzásai a kültárgyaknak, s azonfelül még a közlés céljával is bírnak, mely a nyelvre nézve lényeges.

Itt legelőször is a tér—és időbeli viszonyok jönnek tekintetbe. A térbeli viszonyok előbb keletkeznek az ember tudalmában, mint az időbeliek. Azért is a térre vonatkozó alakszók eredetiebbek emezeknél. Az időbeli alakszók, továbbá a tisztán fogalmi, különösen okozati viszonyokat kifejező alakszók a helyszókból fejlődnek az átvitel útján. Így pl. *hogy* (quod, ut,) kötszónak gyöke *ho*, mely *hol*, *hova*, *honnan* helybeli szókban fordul elő. Ilyenek a *mihelyest*, *legott*, *mindjárt*, *annálfogva*, stb. kötszók, melyeknek a helyre vonatkozó alapértelmök első látásra szembeesőkik.

Az alakszók között különös figyelmet érdemelnek a névmások. A névmások ugyanis a tárgyakra vonatkoznak, s azért nyelvtani tekintetben a névszókhoz ragaszkodnak; de a tárgyakat nem nevezik meg azoknak belső, állományi sajátságainál fogva, hanem azon külső viszonyoknál fogva, melyek alatt mi a tárgyakat, elvonván azoknak egymástól eltérő tartalmától, szemléljük s egymástól megkülömböztetjük. Ezen viszonyok, melyeket a névmások jellemeznek, a következők: a tárgynak viszonya a beszédhez, vagyis a nyelvtani személy (*én, te, ő*;

mí, tí, ök); a tárgy helyzete a beszéllőhöz; (*ez, az; ezen, azon* stb.); a tárgy viszonya, mennyiben utána kérdezzünk (*ki? kicsoda? mi? micsoda?*) s. mennyiben reá bizonyos mondat vonatkozik (*melly, ki, mi.*)

Az alakszókhoz tartoznak továbbá az úgynevezett részecskék (*particulae*), mellyek leginkább a beszéllő érzetét, véleményét, vagy kedélyi állapotját kifejezik. Illyen pl. a tagadó: *nem*; az állító: *igen*; a kérdező *-e?* stb.; továbbá az alany kedélyi állapotjára vonatkozók: *hiszem, bizony, fájdalom* stb.; melly utolsóknál még a szónak eredeti anyagi jelentését is meg tudjuk különböztetni. Nem szabad t. i. elfelejtenünk, hogy nem minden, mai nap alakszóknak használt szók származásukra nézve is azok. Így legtöbb előrészcsek és kötszók is anyagszókból származtak; pl. *után* (út) *mellett* (mell); *között* (köz); *fent* (fej); stb. Viszont vannak anyagszóink, mellyek alakszókra vezethetők vissza; pl. *idézni* (ide); *néz* (ni); *lát* (la); *ohajt* (óh), stb.; mért is az anyag és alakszók közt szoros válaszfalat húzni nem lehet.

12. §. A gyök fogalma, tartalma s külső alakja.

A nyelv egész szerkezetéből az tűnik ki, hogy a nyelv nem egyszerre származott, hanem fokonként fejlődött s bizonyos elemi csirák-ból lassankint alakult. Ennélfogva a kifejlett meghatározott szók is bizonyos egyszerűbb ős-szókra, mellyekből kifejlődtek, visszavezethetők. Ezen ős-szók, mint az egyes szemléletek és képzetek jelképi hangkifejezései csak anyagi csiráit, vagyis magjait képezik a kifejlett s összefüggő beszédben előforduló s nyelvtanilag meghatározott szóknak, s azért *gyököknek* neveztetnek; pl. a magyar *ho*, melly *hol, hova, honnan, hogy* stb. szók alapját képezi, s mellynek a finn: *ku*, miből: *kuka* (ki); *kulla*, (hol); *kullein* (millyen) stb. felel meg. A kifejlett nyelvből a gyökök eltűnnek; mert a nyelvfejlődés nem egyéb, mint épen a gyököknek meghatározott szókká való alakulása. Ha a már kifejlett nyelvben egyes gyök alakú szókat és szóalakokat találunk; pl. magyarban a névszó nevezőjét: *víz tűz, haj, fej* stb. az igék jelentő mód egyes harmadik személyét; pl. *men, ír, hoz, mer* stb. ezen szóknak már nincsen azon határozatlan jelentésök, melly a

gyökök tulajdona, hanem tartalmuk mind logikailag mind nyelvtanilag meg van határozva. Azonkívül még azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a nyelv történeti korszakában a szóalakok mindenféle változásokon mennek keresztül, s különbféle befolyások következtében elkopatnak; miáltal igen gyakran történik, hogy a szóalakok a képzők és ragok elsimíttatása következtében egytagúakká, s így a gyökökhöz igen közel állókká, sőt avval egyenlőkké is válnak. Így pl. *oszt* igeszó egytagú, s mégis nem gyök, mint ezt a finn: *osa*, melly *rész*t jelent, mutatja. Így az *ajk* szónak gyöke: *aj*, melly *ajtó*-ban is előfordul stb. stb.

Minthogy a kifejlett nyelvben a gyököket csupasz alakjukban többé nem találjuk, azokat csak nyelvtanilag kifejlett szóinkból elemzés által emelhetjük ki. Ez történik, ha a szóktól minden alakjelölést, vagyis a képzőket és ragokat elválasztjuk s azokat a képzet tartalmának tiszta kifejezésére visszavonjuk. Mert a gyök azon egyszerű közös őszalkatrész, azon mag, melly egész szócsaládnak alapanyagát képezi; tehát azon alkatrész, melly hátra marad, ha a hangtani szabályok tekintetbe vételével mindazon elemeket eltávolítjuk, mellyek épen a szócsaládot képező különböző szónak egymásközi különbségét okozzák.

Ebből az is kitetszik, hogy a gyökök eredeti alakját s jelentését egy nyelv határain belül hiában keresnők. Ezek feltalálása az összehasonlító nyelvészet egyik főfeladatát teszi. A gyökök, mint a nyelv őszalkatrészei, mellyek alkotásával a nyelv általában kezdődik, szükségképen a nyelvtő szétágazásán túl, a közös ősnyelvben rejlenek, s azért ugyanazon nyelvtőhöz tartozó minden nyelvekkel közösek. De ebből nem következik, hogy az ősnyelv minden gyökei annak minden ágában is teljesen fenmaradtak; sőt e tekintetben a nyelvek egymást kiegészítik, minthogy sokat tartottak ugyan meg mindnyájan azon közös örökségből; de vannak olyan gyökök is, mellyek vagy kizárólag csak egy vagy más nyelvben, vagy némelyekben tisztábban és teljesebben maradtak meg, mint a többiekben. Ezen szempontból tekintve azon nyelvek, mellyek régiebb állásponton maradtak, s mind szókincsök, mind hangviszonyaikra nézve a közös ősnyelvhez közelebb állnak, a legnagyobb

fontossággal bírnak. Illyenek: az indgermán nyelvtőben a *szanszkrit*; az ural-altaji nyelvtő körében pedig a *szómi* vagy *finn* nyelv.

A gyökökről szólván még azoknak beltartalmát, eredeti jelentőségét kell tekintetbe vennünk. Kérdezhetjük ugyanis, vajjon a gyök eredetileg különös, egyedi jelentéssel bírt-e, mely azután lassankint általánosított, vagy megfordítva: a gyök eredeti jelentése általános volt, mely azután szűkebb határok közé szorított? Erre a válasz igen nehéz. Ha a gyököt egész szócsalád alapjának tekintjük, szükségképen jelentését is általánosabb azaz határozatlanabbnak kell tekintenünk, mint a belőle kifejlődött egyes szókét. Ellenben, ha a gyök származását nézzük, mellynél fogva az az érzéki észrevezés által előidézett szemlélésnek szüleménye, jelentését is egyéninek s különösnek kell tartanunk. A gyök általánosabb, tágabb, mint bármely belőle származott szó s mégis eredeti tartalmánál fogva emennél egyénibb érzékibb s közvetlenebb. Itt azonban a következőre kell ügyelnünk. A mint a szellem az észrevezést megállítja, s mint belső szemléletet képzei közé felveszi, az észrevezés is többé vagy kevésbé általánosított; így a gyök is az általánosnak kifejezése, csak a „többé“ vagy „kevésbé“ teszi itt a különbséget. Ez pedig azon jegy természetétől függ, mely a képzetben megállítatik s a hangban kifejeztetik. Ha ezen jegy különleges pl. bizonyos, sajátos hang utánzása, ezen esetben a gyök jelentése is korlátozott marad, s vagy épenséggel nem, vagy csak azon esetben tágíthatatik, ha a gyökhangok eredeti jelentése elhomályosított, vagy egészen feledésbe megy. Ha pedig a jegy általánosabb természetű, azon esetben a gyök, s az ebből kifejlött szó is mindjárt eredetileg tágasb jelentéssel bír: pl. az *ülés*, *ülnök*, *ülep*, *ültet* szók gyöke: *ül*; vagy pedig *vir* gyök *virág*, *virúl*, *virít* stb. szókban. Az e melletti eljárás tehát abban áll, hogy az egyedi jelentés, melyet az érzéki észrevezés szolgáltat, a szemlélet- és képzetben többé vagy kevésbé általánosított, s ismét visszafelé a különlegeshez, s a tulajdonneveknél még az egyedhez is halad. Mert a tulajdonnevek is eredetileg nem egyéneket, hanem nemi fogalmakat, tulajdonságokat jelentettek.

A szógyökök jelentésének nyomozásánál még a gondolatközlést, mint a nyelv célját is tekintetbe kell venni. Itt pe-

dig azon kérdés támad: mi módon történhetett, hogy a gyök a hallgatótól megértetett? — Mennél közelebb állnak az emberek a természeti élethez, annál hasonlóbak egymáshoz. Az ilyen emberek életnyilatkozatai inkább fajbeliek, mint egyének; szellemi erejük nemre és irányra nézve egymáshoz igen közel áll, s annál fogva egyező eredményeket is hoz létre. Ebből következtethetni, hogy azon hangalak, melyet a természeti stadiumon álló, élénken érező és szemlélő ember a kifejezendő képzet számára minden megfontolás nélkül, s csak természeti ösztönét követve, kiejtett; az más, ugyanazon életfokon álló, ugyanazon természeti föltételek és körülmények, ugyanazon éghajlati befolyások stb. alatt élő ember előtt közvetlenül érthető volt. A beszéllés és megértés tehát csak különböző eredményei ugyanazon nyelvérzéknek, mely egy s ugyanazon néptörzsnél eredetileg egy s ugyanaz volt. Ehhez járul még a taglejtés is, mellyel az élénken érző ember kifejezését bizonyosan kísérte, s melly a megértést elősegítette. Ezen szempontból tekintve a gyök tartalma nem lehetett egyes meghatározott képzet, hanem szükségképen egész gondolat. Az egyes képzeteknek hangok általi megjelölése nem egyéb megnevezésnél. Evvel a nyelv nem érheti be, merta nyelv a szellemi tartalom közlése. De minthogy a gondolkodó szellem minden ténye szükségképen egész gondolat, úgy minden kifejezés is a beszéllő szándékánál fogva szükségképen egész mondatot képez, valamint a gyermek első szava is egész mondat; pl. a gyermek ezen szavában „*enni*“ a következő egész mondat: „*én enni akarok*“ habár még ki nem fejlesztett alakban, rejlik. Illyenek a gyökök is. Valamint a szemlélet egész gondolatot foglal magában, de még ki nem fejlesztett alakban, úgy a gyök is egész, de még nem alakult mondat, a mondat csirája. Ezen csirából fejlődnek ki a szók, mint a mondat tényezői. Ezen fejlődési folyamat nyomaira a kiképzett nyelvben is akadunk. Az efféle szókban: *ni-ni! la! hej!* stb. egész mondat tartalma rejlik. Az anyagszók gyökei a hanganyagra nézve is egész mondatot, azaz: *névszót* (alanyt) és *igeszót* (állítmányt) foglalnak magokban. Monnó tényező ugyanazon gyök üléből származik, mit a következő gyökök: *fog, les, nyom, agg, fagy* stb. tanúsítanak, mellyek ugyanazon alakban név-és igeszók. A gyök t. i. ere-

detileg sem névszó, sem igező, hanem határozatlan anyag, melyből a névszó és igező, mint a mondat két tényezője, fejlődik ki.

A mi pedig a gyökök külalakját illeti, azok egytagúak; a szók többtagúsága a gyökök további nyelvtani alakulás eredménye, mi által azok az összefüggő beszéd meghatározott tagjaivá válnak. A szemlélet egysége, mely a gyök tartalmát képezi, az azt kifejező hangalak egységét, azaz: egytagúságát követeli. Ebben mutatkozik a nyelv szellemi és érzéki oldalának szerves megegyezése. A gyök hangzóból is állhat, pl. *e*-(*nni*); de rendszerint mássalhangzós, összekapcsolva egy hangzóval, és pedig vagy nyílt, pl. *ve*-(*nni*), *te*-(*nni*)*, *fa*, stb. vagy zárt, pl. *al*-(*att*), *ad*-(*ni*), *ir*-(*ni*), stb. vagy körülzárt, pl. *kel*, *hal*, *sor*, *hon* stb. *s* — az altaji nyelvekben — a hangzót követő mássalhangzó kettős is lehet, pl. *kell*, *hall*, *varr*, *kard* stb. —

A gyök feltalálására nézve még megjegyzendő, hogy annak eredeti alakja nem mindig azon szóban rejlik, melyet mi az alaksor élére szoktunk tenni, pl. a nevező esetben, az első személyben stb. Ugyanis megtörténhetett, hogy olyan gondolatalak, mely logikai jelentésénél fogva nem eredeti, hanem származott, azon szemléletre nézve, mely a gyököt alkotta, eredeti vagy legalább a gyökhöz legközelebb álló volt. Így pl. ezen szók: *hó*, *ló*, *tó* stb. eredetibb alakja: *hav*, *lov*, *tav*, mely nem a nevezőben, hanem a tárgyesetben (*hav-at*, *lov-at*, *tav-at*) s a birtokragok előtt (*hav-am*, *lov-am*, *tav-am*) fordul elő. Így az *iszik* szónak gyöke: *iv*, mely ezen alakban a történeti múltban (*iv-ám*, *iv-ék*, stb.) mutatkozik. — Ebből kitetszik, milyen nagy fontossággal bír a szóelemzésben a hangok származási rendje. A szóalakok fejlődése szükségképen eredeti, rövid, s egyszerű hangzóktól a később származottak hosszúk- s összetettekhez halad, de nem megfordítva. Ezen tekintetben arra kell

*) Hogy *te*-(*nni*), *le*-(*nni*), *ve*-(*nni*), *hi*-(*nni*), *vi*-(*nni*) igeeknek gyökei nyílttagúak, (t. i. *te*, *le*, *ve*, *hi*, *vi*) a következő ragozott alakokból: *te-het*, *le-het*, *ve-het* stb.; továbbá: *le-endék*, *te-endék*, stb.; *hi-t*, *vi-tel* stb. kitetszik.

ügyelnünk, hogy — mint később látni fogjuk — a hosszú hangzók későbbi eredetűek, mint a rövidek. A rövid hangzók közt ismét az elegyültek: *ä, ö, ü*, később keletkeztek a többi tiszta hangzóknál, melyek közt ismét: *a, i, u*; a legeredetibb alaphangzók. Az igazi gyök tehát rendesen rövid, s *a, i, u*, hangzóval bíró egytagú szó. A mi a mássalhangzókat illeti, ezek közt az összetett, kettőzött mássalhangzók későbbi származásúak az egyszerűeknél. Továbbá az elegyült mássalhangzók (*c, cs, dz, gy, ly, ny, ty*) későbbben keletkeztek, mint a többi tiszták; stb. Így pl. a magy. *méz*, finnben: *mesi*; de osztyákban: *mag*; mért is ezen utóbbi alak a legeredetibb stb.

13. §. A mondat fejlődése.

A fejlődés legfelsőbb fokát éri a nyelv, midőn a gyökben rejlő mondatcsira valódi mondatná feslik ki, vagyis midőn a név-és igező meghatározott s egymástól különböző alakban fejlődnek ki a gyökből, s az értelem által a mondat egységébe összekapcsolatnak.

A mondat tartalma, az ítélet, t. i. az által jön létre, hogy a szellem a szemlélet egységéből az egyes képzeteket bizonyos meghatározott alakban kiemeli, s azokat ismét egy gondolatba mint egységbe összeköti. Ez által a szemlélet közvetlen egysége szétbontatik, s helyét más t. i. a gondolkodó szellem által közvetített gondolati egység foglalja el. Hasonlókép a mondat fejlődésénél is a gyök tartalma bizonyos meghatározott alakokba foglaltatik, s külsőképen is különös szokat képez. Az egyszerű alaktalan gyök épen úgy fejlődik mondatná, valamint az eredetileg egyszerű szemlélet kifejlődés útján gondolatba megy át. Így pl. ha gyermeket futni, vagy fát virulni látunk, ezen észrehevés szemlélő tehetségünkre egy és osztatlan benyomást okoz. A tárgyat egynek szemléljük cselekvésével vagy állapotjával; a „futó gyermek, a viruló fa” egyszerű képzetek, melyeknek a valóságban is szinte egy s osztatlan egység felel meg; mert a cselekvés vagy állapot a tárggyal összefügg, s ettől elválasztva, önállólag nem létezik. De a gondolkodó szellem ezen esetleges tulajdonságokat (a futást, virulást), melyek nélkül a tárgyak ugyanazok maradnak, elkülönzi ezek-

től, a tárgyat s a cselekvést egymástól elválasztva fogja fel, s azokat ismét egybe köti, miáltal a következő mondatok: „a gyermek fut, a fa virul“ támadnak.

Ezen elemzés megy végbe, midőn a gyök alaktalan tartalmából a való, az önálló mint állomány vagy dolog, más-résről pedig a változékony, az esetleges mint tulajdonság kiemeltetik, és külsőképen is a hangalak által megkülömböztetik. Ekkép származnak a gyökszóból a beszéd főrészei: t. i. a névszók és az igék, mint egymástól különböző szónemek. Így egygyökűek pl. *virág* és *virul*; *csillag* és *csillog*; stb. sőt van a magyar s többi altaji nyelvek körében sok szó, melly külső alaki különbség nélkül egyszersmind név- és igező; pl. a magyar: *les*, *insidiae* és *insidiatur*; *fog dens* és *capit*; *fagy*, *gelu* és *gelat*; stb. Azonban a mondat tartalmának, azaz: az ítéletnek létrehozásában az értelem nem csak elemelve, de összekötve is jár el, mert az elemzés által nyert részeket egy magasabb egységbe köti össze. Az ítéletben tehát meg kell különböztetnünk a) az önálló dolgot; az állományt, b) az esetleges határozmányt; melly az állományról kimondatik. Amaz, mint a mondat része, alanynak, ez pedig állítmánynak nevezetik. Mindkettőnek megjelölésére szolgáló szokat a gyök nyújt; de az állítmánynak az alanyrai vonatkozása tisztán szellemi, minden a szemlélésen alapuló anyagi tartalom nélküli tény, mellynek kifejezésére szolgáló alkalmas hangot azért is a gyökben hiában keresnők. Ennek megjelölése tehát leginkább csak eszmei módon megy végbe: az alany és az állítmány az igealakokban egy szóba tételnek össze, miáltal a szellem összekötő működése jellemeztetik. Ha az igealakokat tekintjük, azokban az összekötő tény különös hangok által nincs kifejezve; hanem az ige törzs képezi az állítmányt, a személyragok pedig az alanyt. pl. *ír-ok*, *-sz*, *-unk*, *-tok*, *-nak*. Ezekben az alany (*-k*, *-sz*, *-unk*, *-tok*, *nak*) és az állítmány (*ír*) egy szóalakba összekötvék, miáltal azok egymásközti vonatkozása is közvetlenül ki van fejezve. Minden ilyen igealak tehát egyszersmind egész mondat.

Az alanynak az állítmánynyali összeolvadása által az állítmány mindig bizonyos folyékony, cselekvő jellemet ölt magára. Az igező által kifejezett állítmány mozgé-

konynak, időben haladónak mutatkozik. De ha az állítványt az alany maradandó, tartós tulajdonságának tekintjük, azon esetben az alanytól elválíék s önálló helyet foglal el. Az állítvány névszói jellemet ölt magára, s melléknévvé válik. Ennek állítványi természetét, vagyis az alanyrai vonatkozását tehát a nyelv más módon tartozik kifejezni. Az összeköttetés ezen kifejezési módjára nézve pedig a nyelvek egymástól eltérnek. Így a magyar nyelvben az alany és állítvány közti viszony a szók helyzete által jellemeztetik; pl. „a halandó ember“ még nem mondat, de a következő: „az ember halandó“ már mondatot képez. Az ind-germán nyelvek a „van“ igét kötszóúl használják: *Homo est mortalis. Der Mensch ist sterblich* stb.

Az eddig előhozott példák a mondatot tiszta vagy csupasz alakjában mutatták, melyben t. i. csak a mondat lényeges alkatrészei fordulnak elő. Azonban mind az alany, mind az állítvány mellékhatarozmányok által öregbíthető, mi által a szók többi nemei származnak, melyek képzését s alakjait a szótan adja elő. A mondat teljes kifejlesztése, s a beszéd tartalmát képező különbféle gondolatsorok kifejezésénél ismét az egyes képzetek közt, azután a képzetek és a beszéllő közt mindenféle vonatkozások fordulnak elő, melyek részint érzéki észrevevésen, részint tisztán alany s a gondolkodó szellemben rejlő viszonyokon alapszanak. Ezen vonatkozások maradandó kifejezéseit teszik a szók grammatikai alakját.

Jelenleg nem marad egyéb hátra, mint hogy azon módot és eszközöket nyomozzuk, melyek által a gyökből a szók fejlődnek, vagyis: bizonyos meghatározott fogalmi s vonatkozási alakot nyernek. — A szó kifejlődése általában kétféle módon megy végbe: 1. a szóelemzés útján, melyen a gyökök önálló szókká, mint bizonyos logikai fogalmak maradandó jegyivé alakúlnak; ez a szóképzés, mely a nyelv anyagát vagyis a szótári szókincset hozza létre; 2. nyelvtani úton, mely által azon szóalakok képeztetnek, melyek az összefüggő beszédben a szók változó vonatkozásait, a nyelvtani viszonyokat kifejezik; ez a szóviszonyítás.

A szóképzés által szótörzsek, a szóviszonyítás által szóalakok származnak. A szók ezen alakulása kétféle módon megy

végbe, t. i. vagy a gyök hangzójának változása által, mely eljárás azonban kiváltképen csak a sémi s ind-germán nyelvekben divatos, pl. *bínde, band, Bund*; *λειπω έλιπον, έλειπα*; vagy pedig külső hangragasztékok által, melyek majd elő-majd utóragok, pl. *nagy, nagyobb, legnagyobb; legnagyobbaktól*, stb. Ezen ragok a kifejlett nyelvben magukban véve önállólag többnyire nem fordulnak elő. Ha pedig a szóhoz függesztett járulék már magában véve is képzetet jelent, tehát önálló szó, az ilyen szóképzés szóösszetételnek nevezetik.

A kifejlett nyelvben a szóragozás és szóösszetétel közti különbség szembetűnő. Azonban ma is a legtöbb képző—és ragban eredetileg önálló szókra ismerünk; sok ragnak maig őrzi meg nyelvünk önálló törzsét; pl. *kor, kép* stb. Ha pedig a nyelv fejlődésére tekintünk, el kell ismernünk, hogy minden szó és alakképzés eredetileg összetételen alapszik. A jelentős gyökhöz jelentős hang ragad, miáltal a gyökfogalom meghatároztatik s módosíttatik. Ebből ugyan nem következik, hogy minden ragnak eredetileg szükségképen önálló gyöknek vagy szónak kellett lennie, mert a szóhangok már magukban véve jelképi erővel bírván, jelentős szóképzési eszközök lehettek a nélkül, hogy a mellett önálló képzetek kifejezései volnának; mért is kétféle ragokat kell megkülönböztetnünk, t. i. *a)* olyanokat, melyek eredetileg önálló szók nem voltak; millyenek pl. a magyarban valószínűleg a tárgyi *-t*, a birtokragoknál előforduló többesrag *-i (háza-i-m)* stb. és *b)* olyanokat, melyek eredetileg önálló gyökök és szók voltak, s lassankint ragokká lettek. Illyenek pl. a birtokragok: *-m, -d, -unk, t-o-k* stb., melyek nyilván személyes névmásokból származtak; illyen a *-vel*, „melly még ma is szómiban“ társat jelent, stb. — Itt tehát azon kérdés támad: mi módon válik az önálló szó raggá?

Ezen igen fontos kérdésre Hunfalvy épen olly alaposan mint terjedelmesen válaszolt. Ő azon eljárást, mely szerint az önálló szók ragokká lesznek, a hangstílynak tulajdonítja, mely a szókat önállóságokból kivetközteti. És pedig:

A képző vagy rag hangzója a hangzóvonzat szabályai szerint ollyanná válik, millyent a törzs hangzója megkíván. Innen: *babonaság, békeség*.

2. A hangsúly a képző vagy rag mennyiségét lehetőleg gyengíteni törekszik az által, hogy a súlyos hangzóból nem súlyost s a nehézből könnyet alkot pl. *arról* helyett: *arrul* stb. De hol a hangzók gyengítése nem lehet, ott

3. Erősíti a törzsöt, s lesz: *légyen*, *legyen* helyett; — *vélem*, *nékem*; ezek helyett: *velem*, *nekem*, sat.

4. Elveszi a képző és rag hangsúlyát, mellyel az önálló szó képiben birt, s a törzsre vonja, mit hangzós végzetű szók-nál ki is mutat; pl. innen lett: *fá-ból*, *fá-k*, *fá-t*, *fá-nak* stb. A melly képző és rag még annyira önálló, hogy mennyiségileg nem akar gyengülni, arról a hangsúly sem megyen által a törzsre.

5. Általában a hangsúly, mennyire csak lehet, megcsonkítja az önálló szót, mellyből képzőt vagy ragot alkot.

E szerint a viszonyragok az idomulás három féle fokán állnak jelenben. Ugyanis mentől önállóbb még a viszonyragi szó, annál kevésbé fogyott természetben, s annál kevésbé lett még idom-jelzővé s viszontag.

Az idomulás első fokát mutatják 1) *ért*, *kint*, *ig*, mivel a törzs hangzójához nem idomúlnak még. Mert egyaránt mondjuk: *borért*, *erényért*, *százankint* stb.

2. Az idomulás második fokát mutatják: *nál*, *val*, *vá*, *ül*, *nek*, *be*, *ben*, *bül*, *hoz*, *rul*, *tul* ragok.

3. Az idomulás harmadik és legfelsőbb fokán vannak a *t* és *k* ragok, továbbá az *n* és *tt* helyragok, mert ezek már leginkább megcsonkultak, sőt — mint látjuk — egyetlen egy hangból állanak.

B)

A nyelv történeti fejlődése.

14. §. A nyelvszervezet bomlása.

Ha a nyelv fejlődése a lényeges tökéelés fokát, vagyis azon pontot elérte, mellyen az a kifejlett gondolat kimerítő kifejezésévé, tehát fogalmának megfelelőjévé vált, evvel egy-szersmind történelem előtti korát, vagyis a nyelv-anyag és alak létesülési folyamatját bevégezte, s a történetbe lép. A már elkészült s lényegére nézve meglett nyelv történeti fejlődése, vagyis azon változások, mellyeknek további életében alá van

vetve, nem annyira fejlődésben, mint lassankinti rongálás és szervetlenülésben állnak. A nyelv érzéki s szellemi tényezője közti viszony t. i. lassankint bomladozik, minek eredménye a szellem szabadulása a hanganyagtól, a nyelv szellemülése. Vessünk egy pillantást a nyelvélet ezen korszakára is, melynek kimerítőbb előadása a különös, történeti nyelvtan feladatát képezi. A nyelvben eredetileg minden egyes elem szerves, azaz annak minden ízecskéjében a hang a fogalomtól át van hatva. Abban jelentés nélküli hang nem is gondolható, mert a hangalak nem egyéb, mint szellemi tartalom kifejezésére alkotott elem. Szintolly kevésbé gondolható olly fogalom, mely a hangban nem nyilatkoznék. Ha az előttünk ismeretes legrégibb nyelvekben jelentés nélküli hangokra is találunk, ez csak annyit bizonyít, hogy ezen nyelvek szinte az eredeti ősnyelv állapotján jóformán már túl vannak, s a szerveztelenülés első stadiumába léptek. Mert a nyelveket általában történeti életük egész folyamatjában lassankinti bomlás és rongálás állapotjában látjuk. Hasonlítsuk össze pl. a magyar nyelv mai állapotját azon nyelvvel, melyet legrégibb nyelvemlékünk, t. i. a Halotti Beszéd elénkbe tűntet, s meg fogunk győződni, hogy a nyelv változása nem mindig a nemzeti élet hanyatlásának vagy nagyszerű történeti katasztrófák eredménye, mint ezt pl. a latin nyelvből származott úgynevezett román nyelvek eredetéről állíthatni, hanem hogy az rendesen csupán a nyelvszerkezet belső önható életfolyamatja következtében is végbe megy. A nyelv történeti életében t. i. a hang és fogalom közti viszonyosság mind elvontabb lesz. A szó csak a fogalom számára hozatott létre, a meglett fogalom azután mind függetlenebbé lesz a szótól, és pedig annál függetlenebbé, mennél elvontabb azon eredetileg érzéki képzet, mely eleinte a hangban megtestesült. A hang, mely eredetileg az érzéki képzet jelölésére alkotott, későbbben pedig a képzetből elvonás útján kifejlett fogalomra is átvitetett, ez utolsóval semmi szoros összefüggésben nincs s ennek csak közönyös jelét képezi, melyre, mint lényegtelenre, a szellem kevesebb tekintettel van, s mely azért a physiologiai feltételek, és külső természettani behatások következtében mindenféle változásokon megy keresztül. Így bomlik szét a szellemi és érzéki tényezőnek

eredeti szerves egysége. A gondolkodó szellem az anyagi hangtól mindinkább szabadul, miáltal a nyelv két oldala egymástól lassankint távozik, s többé vagy kevésbé önálló életben s kifejlődésben részesül.

Legelőször is a nyelv érzéki eleme, a hang, a szellemtől független, s csupán a természettani feltételeknek engedő útra lép. A szóhangok minden tekintet nélkül azoknak fogalmi jelentőségére, a változó hangérzés, idő-, hely-, s miveltségi viszonyok különböző befolyása következtében különbözőféle változásokon mennek keresztül. Így történik, hogy az ugyanazon nyelvtörzshöz tartozó egyes nyelvek az eredetileg közös hangrendszer korlátozása vagy öregbítése által külön-külön hangrendszert fejlesztenek. Így pl. a finn nyelv hangzóiban dúsabb a magyarnál; a magyar ismét sokkal több mássalhangzót fejlesztett, mint a finn. Így pl. a finnben nincs meg az *f*, mely helyett mindenütt *p* vagy *v* áll; továbbá a finnben nincsenek a lágyak (*b, d, g*), továbbá az elegyült mássalhangzók, melyek a magyarban szintűgy, mint a keleti finn nyelvekben, nagy számmal fejlődtek ki, stb.

A magyar nyelv körében is a régi nyelv — mint ez a legrégibb nyelvmélekekből kiténik — a hangzóiban nagyobb változatossággal bírt, mint ma; a kettős hangzók gyakoriabbak voltak, mint utóbb; a mássalhangzók közt pedig különösen a „*ch*” hang, mely mai nap hangrendszerünkben egészen ismeretlen, még gyakran előfordult, stb. — Továbbá a szóokban egyes jelentés nélküli hangok kifejlődnek, vagy — mi gyakoribb — eredetileg jelentéssel bíró hangok eltűnnek a széphangzat miatt. Így jönnek elő a bibliafordításokban: *országajert, reja, dicsovejt, hütövek*, melyekben a *j* és *v* hangok közbeszúrása érteményi tekintetben jelentéktelen. Így: *orszagl, betegl, öldökl*, stb. melyeket ma *országol, betegel, öldököl* mondunk. A mi pedig a hangvesztést illeti, ennek legfontosabb példáját látjuk a hangzó végzésekben, melyekben régibb nyelvünk gazdag volt, s melyek maig nagyobb részt kivesztek; Így Hal. Beszéd: *ise, mige* ma: *ös, meg*; az oklevelekben: *Zulta, Obada, Ete* stb. ma *Zsolt, Abád, Ét*. (Lásd Toldy F. Magyar Nemz. Irod. 2. kiad. I. köt. 124 s. kövv.) — Azonkívül egyes hangok változnak, azaz: az őshang más rokon hangba megy át; pl. *tején* = *tehén*; *dalol* =

danol; a régi: *mart* ma: *part*; a régi: *kedeg* ma: *pedig*: r. *aloszon* ma: *aluszik*; — *fekszon* ma: *fekszik* stb. stb.

Másrészt a szellem is mindinkább elvonja magát a hanganyag uralkodása alól, s lassankint növekedő túlsúlyt nyer. Mennél inkább nő a szellem elvonó működése, annál inkább kopik a nyelv érzéki oldala. Legelőször is a gyökök és szók eredeti érzéki jelentése változik. Minthogy az ember a hang eredeti jelképi erejét már nem érzi, és a jelentős őshang is többé vagy kevésbé változott, tehát a szó ősjelentésének egész terjedelme az elmében elhomályosíttatik, s a különböző nyelvekben sajátlagos fogalomfejlődés következtében majd korlátoztatik, majd tágíttatik, miáltal eredetileg ugyanazon szó különböző nyelvekben külön jelentést nyer. Így pl. *vár* finnben: *vaara* hegyet jelent; finnben: *ise* pater, magyarban: *ős*, H. Beszédben: *ise* = *avus*. stb. — Azonkívül a szerves hangalakok lassankint bomlanak, gyengülnek s kopnak. Ide tartozik mindenek előtt a nyelv mennyiségi viszonyainak változása a túlnyomó hangsúly befolyása alatt. Az eredetileg rövid hangzók, melyek hangsúlylyal bírnak, meghosszítottatnak, s az eredetileg hosszú hangzók, ha a hangsúlyt elvesztik, gyengülnek, s rövidékké válnak. A képzők és ragok összehúzatnak, elsimíttatnak, s néha el is tűnnek. A szó jelentésének főszülya a fogalomra esik; azért is a fogalom vivői, t. i. a gyökszók, minden változásuk dacára a rongálásnak leginkább ellenállnak, sőt anyaguk túlsúlyát gyakran hosszítás, hangtoldás s több efféle módon erősíteni, s biztosítani törekednek. De a képzők és ragok, mint a fogalom viszonyainak és vonatkozásainak kifejezései külsőképen mindinkább hanyatlanak, s kopnak. Így a Halotii Beszédben előforduló beható rag — *bele* pl. *vilagbele*, *uruzagbele*, *nugulmabele* ma: *-ba*, *-be*; *világba*, *országba*, *nyugalmába* stb. H. B. *timnucebele*l, ma: *tömlöcből*, sőt a nép ajkán csak *tömlöcből* stb. Azért mondja Toldy (31. lap.) hogy „a magyar nyelv e mostani hazájában egy új nyelvtani alakot sem fejtett ki, egy képzővel sem bővült, de igen többeket ki látott avulni,” s másutt (127. l.) „a régi nyelvben a ragozás még számos régi formákat, a szókötés több eredetiséget őrzött meg.”

A nyelv ezen változási menete hangtani tekintetben tulajdonképen romlásnak veendő. De ha a nyelvet lényeges ren-

deltetése szempontjából fogjuk fel, melly szerint az a gondolkodó szellem szabad nyilatkozásának eszköze és alakja, szükségképen a szellemi elem a hang fölötti túlsúlyának növekedésében csak a felsőbb tökéles felé való haladást kell ismernünk. A nyelvben t. i. az érzéki elem, a hang, nem egyjogu a szellemi elemmel, sőt az érzéki oldal csak jele és eszköze a szellemi oldálnak, s a nyelv feladata abban áll, hogy legyen lehető legszellemiesebb eszköze a gondolatnak; mért is a nyelvanyag kopása egyszermind a nyelv tökélesbülésének s szellemisítésének alapját képezi. E végből pl. a leginkább elkopott, s majd az egytagúságig elsimított angol nyelvet a világ legtökéletesebb nyelvének ismeri a külföldi nyelvtudomány.

15. §. A nyelvjárások, és az írói nyelv.

Egy s ugyanazon nyelv körében a szervezetlenülés nem csak a ragok elkópatásában, hanem kiváltképen a nyelvnek külön nyelvjárásokra való elágaztatásában is mutatkozik. A nyelvjárásokban a nyelv, mint azoknak közös alapja, épen úgy tűnik el, mint az ősnelv a belőle kifejlett törzsnyelvekben. A nyelvjárások közt egyik a nyelv régiebb mivoltát jobban őrzi meg, s az eredeti nyelvhez közelebb állhat, mint a többiek. Illyen nálunk pl. a palóc nyelvjárás, melly a legrégibb nyelvemlékekben előforduló nyelvhez közelebb áll, mint a többi bármely nevű magyar nyelvjárások.

A nyelvjárásokban a nyelv élete közvetlenül a nép ajkain alapszik. Nemesebb, szellemibb, de egyszermind elvontabb alakot ölt magára a nyelv, ha írói nyelvvé válik. Ez utolsó a népnyelvből származik, és pedig vagy az által, hogy egy vagy más nyelvjárás, többé vagy kevésbé nemesítve, az irodalomba átvitetik: vagy pedig, ha több nyelvjárás egy közös nemzeti nyelvvé olvad össze. Az első módon keletkezett a magyar írói nyelv, mellynek alapját az úgynevezett alföldi nyelvjárás képezi.

A nyelvjárásoknál hiányzik az írásbeli előadásnak vizsgálható befolyása. Minthogy a hangok írásbeli jegyek által meg nem állíttatnak, könnyen eltompúlnak, s egymásba olvadnak, miáltal hangvegyületek, és árnyéklatok származnak, mellyek megjelölésére az írói nyelvnek betűi nincsenek. Illyen hangok pl.

a palóc nyelvjárásban a terpedt *á*, vagy *aa*, vagy *ua* (*bátya* = *bátya*, *baatya*, *buatya*); továbbá a hosszú *é*-nek árnyéklatai (*szép* = *szeep*, *sziep*) stb. Azonkívül a képzők és ragok elsimíttatása is mindinkább halad a nyelvjárásokban, s a grammatikai alakok rendszere elhomályosíttatik; pl. *fírho* = *férjhez*; *atyámná* = *atyámnál*; *embertü* = *embertől*; *házbu*, *kerbe*, *kerbtü*, *azié* = *házból*, *kertben*, *kertből*, *azért* stb. Torkos Sándor a göcseji nyelvjárásról állítja, hogy a magyar nyelv gazdagsága főképp az ige idomaiban annyira megfogyott ezen nyelvjárásban, hogy az igének csak jelen s múlt ideje létezik, és a szenvedő mód csak segédige által képeztethetik. Nem mondják e szerint soha: *menék*, *menendek*, *mentem volt*, *kérém*, *kérendem*, *kérettem*, *kéretem* stb. ezen idomok tökéletesen ismeretlenek a göcseji nyelvjárásban, és mindent csak a két idommal: *mentem* és *menek*, legfeljebb: maj *menek*-kel kénytelen kifejezni. A szenvedő mód mindig „leszek és lettem“ segédigével képeztetik; tehát: *kirve leszek*, *kirve lettem*, *aziér lett behiva*, stb., s ezen képzésmód annyira elterjedt, hogy még a műveltebb nép-között sem lehet soha más szenvedő idomot hallani. (Magy. Nyelvészet. I. Évf. 224 lap.)

Másrésről azonban a nyelvjárások, minthogy századok óta csekély változások mellett ugyanazon természeti álláspon-ton megmaradtak, egyszersmind több gyököt s szóalakot megőriztek, melyek az írói nyelvből eltűntek. Ilyen pl. a göcseji nyelvjárásban: *csapa* = emberi és állati nyom; *csűrök* = három lábú kis fa; *göbe* = emse disznó; *gica* = csomó szalma a ház födelén; *sallat* = untat stb. Eredetibb jelenségnek tekintendő a göcseji nyelvjárásban azon körülmény is, hogy *vel*, *nál*, és *hoz* ragok változatlanul függednek a fel- és alhangú törzsekhez, azaz: a hangvonzás által még nem hasonulnak a gyök hangzójához, pl. *kapave*, *késve*; *kertná*, *házná*; *hegyho*, *kiho* stb. melyek az írói nyelvben: *kapával*, *késsel*; *kertnél*, *háznál*; *hegyhez*, *kihez*; hangzanak. Ilyen eredetibb nyom a birtokos nevekben, úgy az igékben is a többes első személynek az egyesszám hangzójávali képzése; pl. *urank*, *velenk*, *tielenk*, *emlekezzenk*, = *urunk*, *velünk*, *tölünk*, *emlékezzünk* stb.

IV.

A nyelvek különbfélek.

16. §. A nyelvek közti különbségnek alapjai.

Hogy a világon egymás mellett és egymásután különb-féle nyelvekre találunk, mindenki előtt ismeretes tény; — a mennyi nemzet, annyi nyelv. Ezen különbség nem alapszik egyedül a nyelv értelmi oldalán, mert az emberi ész magában véve általános, minden emberekkel közös, a tiszta fogalmak és logikai kategoriák, melyeken a nyelv értelmi oldala alapszik, minden embereknél ugyanazok; azért ezen szempontból tekintve, csak egy emberi nyelv van, valamint az emberi ész is egy s ugyanaz. De a nyelvek közti különbséget egyedül azok érzéki oldalába, a hangokba helyezni, szinte egyoldalúság volna. Minden nyelvek végső elemeit ugyanazon hangrendszer képezi, melly, bár némelly nyelvekben tökéletesebben vagy hiányosabban, egy vagy más irányban egyoldalulag fejlődött ki, mégis a mindnyájokkal közös beszédszerveken alapulván, magában véve egy s ugyanaz. A nyelvek közti különbség inkább az érzéki és szellemi tényezőnek különböző összeolvadásában áll, és közelebb tekintve leginkább a következő mozzanatokban lép elő: a) ugyanazon képzet külsőképen különböző hangok által jelöltetik meg; b) ugyanazon képzet, belsőképen, azaz: a különböző népek egymástól eltérő szemlélésmódja szerint, különbözőleg jelöltetik meg; c) a nyelvek grammatikai szerkezete különböző.

Minthogy a hang nem egészen alkalmazott a fogalomhoz, mellynek jelölésére szolgál, sőt a két tényező közti összefüggés csak viszonylagos, azaz érvényességére mindig csak egy nemzetre vonatkozó, azért egy s ugyanazon képzet különböző nyelvekben különböző hangalak által kifejezhető, vagy megfordítva, egy s ugyanazon hangalak különbféle képzetek megjelölésére szolgálhat, (pl. szél margo, és szél ventus; vagy a magyar fal, paries, és a német Fall, casus). A hangalak azon természeti föltételek közt, mellyek befolyása alatt bizonyos népnél alakul

a nyelv, természeti szükségességgel jön létre. Más népnél más természeti föltételek alatt ugyanazon képzet megjelölésére ugyanazon természeti szükségességgel más hangalak jöhet létre. Csak a természeti hangok birnak általános érvényességgel. Mennél inkább emelkedik a nyelv a természethang álláspontja fölött, annál szabadabb a nyelvképző működés és annál nagyobb a hézag a fogalom és hangalak között, úgy hogy a kifejlett észnyelvben, mellyben a szó csak jelévé lesz a fogalomnak, a hangidom minősége lényegtelen és közönyössé válik. Ha tehát a képzetek, a szellemi tartalom a különböző nyelvekben egy s ugyanaz volna, annak különböző megjelölése nem volna képes a nyelvek közt lényeges különbséget okozni, mint pl. a nyelv belsőkép nem lesz különböző, ha azt különböző betűkkel írjuk.

Tekintsük most a belső megjelölés különbségét. A 10. §. ban említettük, hogy a fogalmak megjelölésére a nyelv azon szokat használja, mellyeket a képzetek megjelölésére alkotott. A fogalom mindig csak egy lehet, mert az nem egyéb, mint maga a szellemileg felfogott tárgy. De a képzet különböző lehet, mert az ez egyedi szellem sajátos felfogási s szemlélési módján alapszik. A képzet a tárgyat csak egy oldalról, csak egy meghatározott jegye szerint fogja fel, pl. róka, a Jászay-Codexben *rau*ka = *rau* + *ka*. A *rau* gyök még ma is *rau*-asz (astutus) szóban fordúlván elő, mutatja azon tulajdonságot, vagy jegyet, mellynél fogva az egész állat képzete elneveztetett. A második elem a képző, melly a hasonlagos *fecske* szóban is megvan. Ez utolsónak gyöke ismét *fecs*, melly *fecs*-eg igezőnek alapját képezi, tehát *fecske* = *fecs*egő. A szóban t. i. mindig három tényező van összekapcsolva: a) a tárgy képzete teljes egészletében, b) azon különös jegy, melly által a tárgyat megállítjuk s c) a hangidom, mellyben a megállított jegyet kifejezzük. A jegy azon összekötő közvetítő elem a képzet és hang közt; a jegy különbségén a nyelvek közti lényeges különbség alapszik.

A nyelvek közti különbség harmadik alapját teszi a nyelvtani szerkezet, a nyelvtani kategoriák és alakok rendszere, tehát a nyelv logikai eleme. Már a 2. §.—ban említettük, hogy a nyelvtani kategoriák a gondolkodástani kategoriákkal nem

azonosak. Valamint a képzet és a hang közt közvetítő tényező a rögzített jegy, úgy általában a gondolkodás és a nyelv közti közvetítőül a belső nyelvvalak, mint a gondolkodásnak a különös népszellem egyéni szemlélésmódja által meghatározott neme, fordul elő. A nyelvalkotó erő nem a tiszta gondolkodás, hanem a meghatározott színezetű népszellem. A mi ebben nincs kifejlődve, az a nyelvben sem fordulhat elő. Azért mondhatjuk, hogy a nyelvek különbözök, mert a belső nyelvvalak, azaz a nyelvtani kategoriák sajátos rendszere, külön népeknél különböző. Ezen különbség a legbensőbb és leglényesebb, s azért a nyelvvalak legjelentékenyebb különböztető jegy a nyelvek osztályozására.

A)

A nyelvek néprajzi rendszere.

17. §. Az ősnelv és a törzsnelvek.

Az emberi nemnek több, egymástól elkülönült társaságokra való elágazása s ezeknek néptörzsek és népekre való elosztása idézte elő a nyelvek többségét.

Az eredeti ősnelv egysége vagy többsége felőli kérdés a nyelvtudomány által még nincs egészen tisztába hozva. Ugyanis ezen kérdés feloldása a világ minden nyelveinek alapját képező gyökök és szóalakok kinyomozása- és egybevetésétől van feltételezve, pedig a világ legtöbb nyelveinek valódi lényege s szerkezete majdnem egészen ismeretlen előttünk mai napig. Ha t. i. a világ minden nyelvei egyetlen egy ősi csirából fejlődtek s végelemeikben azonosak: azon esetben a nyelvek közti különbség csak a gyökök további alakulásának eredménye, mi mellett azonban magok a gyökök is a nyelv lassankinti fejlődése következtében annyira elváltak, hogy azoknak eredeti azonosságát kipuhatolni nem vagyunk képesek. Ha pedig eredetileg több ősnelv létezett, már a gyökökben eltértek egymástól, annál inkább tehát a szóknak, mint meghatározott fogalmak jeleinek képzésében.

Az ősnelv elágazása történt, midőn az ősnép külön fajokra szakadt, melyekből ismét önálló népek kifejlődtek. Ekkor az ősnelv is különböző nyelvfajokra oszlott, melyek is-

mét különböző családokra, s ezek külön nyelvekre oszlottak. Ha t. i. egy népfaj akármilyen okokból több részre eloszlik, a különböző irányban egymástól eltávolított részek, nem csak szokásaik-, életmódjuk- és műveltségükben, de nyelvükben is egymástól mindinkább eltérnek. A föld, éghajlat, életmód változtatásával, ezerféle új behatások következtében új hangtani törvények, új szóalakok támadnak, s az eredetileg csekély különbség idővel mindinkább növekedik. Ha a nép java eredeti lakhelyén megmarad, itt az ősnyelv leglassabban s legcsekélyebb mértékben változik, minthogy semmi új külső befolyásnak nincs kitéve. De azért változatlanul nem marad meg; mert azonkívül, hogy a nyelv mindig és mindenütt, leginkább pedig fejlődése első korszakában a változásnak alá van vetve, az őshazában is közlekedés s a szomszéd népekkelie elegyülés következtében idegen elemek hatnak a nyelvre, s annak eredeti szervezetét többé vagy kevésbé módosítják. Az ősnyelv tehát tulajdon eredeti alakjában sehol sem létezik. Annak valódi léte azon külön alakzatokban rejlik, melyeket a magából kifejtett különböző nyelvekben magára öltött, s melyekből inkább csak kisejthető, mint összeállítható.

Azon változás, mely az egymástól elszakadt népfajok és népcsaládok nyelvét külön, egymástól eltérő s mégis eredetileg azonos nyelvekké alakítja, részint a nyelvanyagot, részint a grammatikai szerkezetet illeti. Ugyanazon gyök vagy szó különböző nyelvekben eltérő hangalakot ölthet magára; pl. a magyar: *hal*; finnben: *kala*; osztyák- és vogulban: *kul*; török-, tatár-, jakutban: *bal-ik* stb. Így a magyar: *kér-kedik*; finnben: *kers-kata*; jakutban: *kiär-käi*; mongolban: *ker-keikü* és *külgür-kekü* stb. a magyar *név* finnben és esztben: *nimi*; szürjänben: *nim*; votjakban: *nim*; szamojédben: *nim* és *nep*; osztyákban: *nem*; vogulban: *näm*; lappban: *nalma*; mordvinben: *läm*; cseremiszen: *lüm* stb. E mellett olykor a szó jelentése is változik; pl. a finn *isä*, pater, még a Halotti Beszédben is: *isemucut adamut* patrem nostrum Adamum, a mai magyar nyelvben *ős* alakban előfordulván annyit jelent, mint a latin „avus.“ Így a magyar: *vár-nak* megfelelő finn *vaara* ez utóbbi nyelvben „hegyet“ jelent stb. Továbbá ugyanazon tárgy különböző gyökök által nevezhető meg, melyek azonban egyaránt az

ösnylvhez tartoznak. Így a latin: *sentire* magyarban: *érezni* finnben: *tunnen* (érzek); melly utóbbi szónak gyöke a magyar *tud*-ban megvan. Továbbá *tud*-ni szónak megfelel a török *bil*-mek, mellynek megfelelő gyöke a magyar *böl*-cs szóban is rejlik. A magyar *Isten* szónak megfelel a finn *Jumala*; az *is* finnben: *isä* alapjelentése fenntebb értelmeztetett; a *Jumala* gyöke „jum“ megvan a magyar *ima*, *imád* s több efféle szókban. A magyar „kettő“ törökben *iki*, melly utolsó ismét a magyar *iker* szónak alapját képezi stb. — Megfordítva az eredetileg ugyanazon szó, ugyanazon nyelvfaj körében külön tárgyakat jelenthet; pl. a magyar *tár* ma: helyet jelent, mellyben valami tartatik, a finn *tavara* pedig „kincset gazdagságot, árut.“ Így *alku* finnben anynyit jelent mint a latin: principium; a magyarban pedig a. m. a német: Vertrag stb. — Azonfelül a grammatikai szerkezet is változik; így pl. a tárgyi igeragozás az altaji nyelvfaj körében csak a magyar, mordvin és osztyák nyelvekben fejlődött ki. Az előragok (*be*-menni, *meg*-állni, *leg*-jobb stb.) ezen nyelvfaj határain belül csak a magyar nyelv sajátosságai stb. — E mellett a szóanyag is idegen szók felvévése által öregbedik, pl. a magyar nyelv a szomszéd nyelvekből, főleg a szlávból igen sok elemet vett fel, bár azokat nagyobbbrészt meghódítván saját szelleméhez idomította, a nélkül, hogy belsőszervezetében lényeges változást szenvedett volna. Megfordítva a nyelv eredeti szókincse az által, hogy idő folytában egész szócsaládok, vagy csak annak egyes tagjai egyes nyelvekben egészen eltűnnek, csorbúl. Különösen a szótörzsek hálnak ki gyakran egyes nyelvekben, miáltal egyes fenmaradt származékok elhomályosulnak, s csak azon rokon nyelvekből, mellyek a törzst fentartották, megmagyarázhatók; pl. a fennemlített *iker* szónak gyöke a magyarban már nem él, de a törökben *iki*=kettő. Szintúgy a magyar *oszt*, *oszlík* igeszókban *-t* és *-lik* igeképzők, s a törzs *osz* megvan a finnben, *nol osa* annyit jelent mint a magyar: rész; így van ez a *bölcs* szóval is, mellynek törzse a török: *bil*-mek (tudni), által világossá válik.

18. §. Nyelvcsaládok, nyelvjárások.

A nyelvfaj ismét több egymástól eltérő ágakra oszlik, melyek szinte önálló nyelvekké fejlődnek, s természetesen még közelebbi rokonságban vannak egymáshoz, miután ezeknek egymástóli elszakadása a nyelvfejlődés későbbi korszakában ment végbe. Az ilyen ágak nyelvcsaládokat képeznek; pl. a finn, a török, a magyar nyelvcsalád. — A nyelvcsalád mindig több nyelvet foglal magában, melyek ismét nyelvjárásokra oszlanak. Ilyen nyelvjárások pl. a magyarban a *közép-palóc* (Gömör, Borsod, Nógrád és Heves megyék összeszögellő hegyes vidékein); az *éjszaki palóc* vagyis *barkó* (Gömörben); a *déli palóc* vagy *göcseji* (Szalában s részint Somogyban és Veszprémben is); a *duna-drávai palóc* (Baranyában s az Ormányságban a Dráva mellett); a *csangó* (Moldvában); a *székely* (Erdélyben) végre a *jász-kún*, de mely a XVII. század óta nagy részben elváltozott. — Végre minden egyes embernek van sajátlagos beszéd- s írásmódja, úgy hogy a nyelv egyedülése az egyetemes megegyezés mellett olly csodálatos, miszerint épen olly joggal lehetne mondani, hogy az egész emberi nemnek csak egy nyelve van, mint azt, hogy minden egyes ember saját egyéni nyelvvel bír.

19. §. A nyelvrokonság ismervei.

Már az eddig mondottakból is kitetszik, hogy a különböző nyelvek közti rokonság lehet távolabbi vagy közelebbi, vagy, hogy a rokonságnak vannak fokai. Így pl. a magyar nyelv sokkal közelebb áll a finn vagy a török-tatárhoz, mint a mandsu vagy japan nyelvekhez, s ismét közelebb ez utóbbiakhoz, mint pl. a német, szláv, vagy pedig az arab és héber nyelvhez. Azonban a rokonság ezen különböző fokait jellemző ismervék kinyomozása fölötté nehéz, s ma általában tökéletesen még alig feloldható feladat. Minek kell lennie több nyelvekben azonosnak, hogy felőlök elmondhassuk, vajjon egy ősnnyelvből származtak-e? s továbbá egy nyelvfajhoz, egy nyelvcsaládhoz stb. tartozók-e? A határok itt igen ingadozóak. A meghatározás végpontjai a következőben rejlenek.

Az egy ősnnyelvből származott nyelvekben a gyökök többségének azonosnak kell lennie. Így Hunfalvyval én is haj-

landó vagyok hinni, s ezt más alkalommal be is fogom bizonyítani, hogy az úgynevezett indgermán vagy árja, továbbá a sémi, és az altaji nyelvek egy közös forrásból keletkeztek, s egy ősi alapra visszavezethetők. — Az ugyanazon fajhoz tartozó nyelvekben már különösen azon gyököknek is azonosnak kell lenniök, melyeknek alkotásánál a szemléleteknek szabadabb, a képzelem által közvetített jelképi felfogása és előadása uralkodott; továbbá azon szók azonossága, melyeknek jelentése arra mutat, hogy annak szók általi kifejezése már bizonyos egyezkedés eredményének tekintendő; ilyenek pl. a számnevek. Továbbá az egy fajbeli nyelvekben kell megegyezniök azon szóknak, melyek az ember legközelebbi tárgyait és viszonyait jelölik, s melyeknek megegyezése későbbi elsajátításból meg nem magyarázható; pl. a testi részek elnevezései, a családi tagok nevei stb. A nyelvek rokonsága még közelebbi, ha a gyökök azonosságán kívül még a képzők és viszonyítók, s általában a grammatikai szerkezet is többé vagy kevésbé azonos, úgy hogy a nyelvjárások közti különbség leginkább csak a szóhangok árnyéklatain s általában a nyelv hangtani oldalán mutatkozik.

B)

A nyelvek származati rendszere.

20. §. A nyelvfajokról általában.

A nyelvek származati rendszere nem egyéb, mint azoknak rokonsági viszonyaik szerinti elrendezése. Miután sok, sőt a legtöbb nyelv eddig alig ismeretes, másoknak rokonsági viszonyai még nincsenek tisztába hozva, azért minden nyelvekre terjeszkedő teljes származati rendszer előadása eddig nem lehetséges.

A német nyelvtudósok három nyelvfajt, melyeknek mindegyike külön ősnyelv származéka, különböztetnek meg; ezek: a) az egytagú ázsiai nyelvfaj, melyhez a sinai nyelv, azután az ind-sinai nyelvek, továbbá a barman, a sziam stb. nyelvek tartoznak; — b) az afrikai nyelvek, közép és déli Afrikában; — s c) az indgermán vagy árja nyelv-

faj, mellyhez Europa legtöbb nyelvei tartoznak. Azonban ezen nyelvfajok mellett és között még más nyelvfajok is léteznek, mellyek az előbbiekre alá nem sorozhatók, s mellyekről igen valószínű, hogy az említett nyelvfajokhoz tartoznak, s azoktól igen korán elszakadván, saját kifejlődési úton alakultak; vagy pedig különböző népek és nyelvfajok elegyülése következtében származtak. Ide tartozik az *altaji* nyelvfaj, a *malayi* nyelvfaj, a *sémi*, *amerikai* s egyes *elszórt* nyelvek; pl. a kaukáz, a vaszk nyelv stb. A mi az altaji és sémi nyelveket illeti, azokról az előbbi §. ban már elmondtuk véleményünket, melly abban áll, hogy azok kétségkívül az indgermán nyelvfajjal egy közös forrásból származtak s egy ősnyelvre visszavezethetők. Minthogy azért ezen nyelvfajok bennünket leginkább érdekelnek, azokról később bővebben akarván szólni, előbb a többi nyelvfajokat érintjük meg röviden.

21. §. A malayi, afrikai és. amerikai nyelvek.

1. A malayi nyelvfaj az ötödik világrész majd minden szigetein terjeszkedik; az t. i. a Szandvichi szigetektől és Formozától kezdve Malakka félszigetén, az indiai nagy szigeteken: Java, Szumatrán stb. (Ceylon-t kivéve) a Barátság és Társasági szigeteken a Húsvét szigeteig Mejikotól délre, Új-Zelandig sőt Madagaskarig húzódik; azonban sok helyütt a Papuák vagy göndörhajú negerek különböző nyelveitől félben szakasztatik. Az egy nyelvfajnak ennyi sok szigetre való terjedése talán természeti forradalmak eredménye, mellyek által egy nagyobb szárazföld darab szigetekre oszlott el. — Ezen nyelvfaj körében két ágat kell megkülönböztetni: a) a nyugotit, Fülöp, Szumatra, Malakka, Java, Borneo, Celebes és Madagaskar nevű szigeteken; és: b) a keletit, melly Új-Zelandtól, Húsvét szigeteig, innen éjszakra a Szandvichi szigetekig terjed, s ismét nyugatra a Fülöpi szigetekig húzódik. Ezen ágban a grammatikai viszonyok csak a szók helyezése és elkülönzött részecskék által jellemeztetnek. A szók egytagúak s gyöki természetűek, minthogy ugyanazon szó, különbség nélkül, főnév, melléknév vagy igeszó gyanánt használtatik. Azonban a nyugoti ágban sajátlagos grammatikai szóalakjai vannak.

2. Az afrikai nyelvek csak a legújabb időben lettek

ismeretesekek Európában. Ezek a) a berber nyelvek, t. i. a benszülöttek nyelvei Fezzan, Tripolis, Tunis, Algier és Marokkóban, hol később az arab nyelv terjedt el; b) a kafferek nyelvei, t. i. Alsó-Guineában a kongoi negerek és becsuának, továbbá a hottentottak nyelve; — c) az egyenlítőől éjszak felé a nubiai nyelvcsalád Nubia, Kordofán és Darfurban; a galla és danakil nyelv Abyszinia és Soaban; a bornu, hausza, ibo, asanti, joruba nyelvek; a jolofok nyelve, s végre Szenegalban a szenegamb nyelv, mellyhez a szuszu, mandingo, bambara és vei nyelvek tartoznak.

3. Az amerikai nyelvek, mellyeknek sokasága már onnan is kitetszik, hogy az éjszakamerikai egyesült államokban harminckét külön nyelvcsalád ismeretes, kiváltképen a szók soktagúsága által tűnnek ki. Ezen soktagúság az összetételnek eredménye, mellynél fogva a mondat egyes részei egyetlen egy szóba olvadnak össze. A mejikoi nyelvet Humboldt V. bekeblezőnek nevezi, minthogy ez a tárgyat az ige-törzs és annak viszonyítói közé helyezi, pl. *ní-qua*, eszem: *ní-naca-qua*, eszem húst. Ennek nagy hasonlatossága van a mi tárgyi igeragozásunkkal; pl. *vár-l-ak*, *vár-já-tok*; stb, azon különbséggel, hogy nálunk csak névmási elemek vétetnek fel az igeszó alakjába. (Ezen bekeblező eljárásról igen érdekes felvilágosítást ad a dakota nyelv, mellyet 1856-ban Hunfalvy Pál ismertetett az akademiában).

Az elszórt nyelvekhez tartoznak a) a kaukáz nyelvek, mellyek sem az indgermán sem az altaji nyelvfajhoz nem tartoznak, s négy ágra szakadnak; ezek: az iberi ág, mellyhez a georgi, kolchi, és szuani nyelvek tartoznak; — továbbá az abchaz és cserkesz nyelv; — a leszgi, s végre a mizsegi nyelvfaj; b) a tibet nyelv, melly az egytagú s többtagú nyelvek közötti helyet foglalja el; s c) a koreai nyelv Korea félszigetén.

22. §. A sémi nyelvek és az egyiptomi nyelv.

A sémi nyelvek következő három ágra oszlanak: a) az aramäi, mellyhez a chaldäi, szyr, valamint az asszyr nyelvek is tartoznak; b) a kánaán nyelvek, mellyekhez az ó-feniciái és a héber nyelv tartozik. Ez utolsó ó és új vagy rabbi

nyelvre oszlik. A rabbi nyelv Kr. sz. utáni második század óta alakúl: c) az arab nyelv, a sémi nyelvek leggazdagabbika, mellyhez az egyiptomi nyelv igen közel áll. A maltai nyelv az új arab nyelv származéka. A sémi nyelvek azonosságát az indgermán nyelvfajjal a legújabb időben többen (Gesenius, Ewald, Fürst, Schwartze, Lepsius és Renan) állították.

23. §. Az ind-germán vagy árja nyelvfaj.

Az ind-germán nyelvfaj hat nyelvcsaládra oszlik, ezek:

1. Az ind nyelvcsalád. Ennek élén áll a szanszkrit (*szam*=össze, *kri*=tenni; tehát: *szanszkrit*=összetett, rendezett) vagy ó-ind, Elő-Indiának tudományos s költészeti nyelve, melly már régóta nem él a nép ajakán. A szanszkrit legrégibb alakja a vedákban (ősi valláskönyvekben) maradt fen, mellytől a későbbi szanszkrit több tekintetben eltér. A szanszkritből származtak: a) a páli nyelv, szinte többé nem élő s csak tudományosan fenmaradt nyelv; b) a prakrit, közönséges népnyelv, melly hasonlókép holt. Végre c) a mostani ind-nyelvjárások, mind meg annyi romlásai a szanszkritnak, pl. a bengal, a hindostani nyelvjárás, stb. közel 26. Az ind népnyelvnek újabb, igen elvadult sarjadéka a cigány nyelv.

2. A perzsa nyelvcsalád. Ehhez tartozik: a) az ó-perzsa nyelv, mellynek legrégibb emlékeit a Darius és Xerxes idejében készült persepoli ékiratok képezik; b) a zend nyelv, mellyen Zoroaszter vallásos könyve: Zend-Aveszta (az élő szó) írva van; c) a pehlvi, vagy huzváres nyelv, a legrégibb Szaszanidok feliratain, már sémi elemektől áthatva; d) a 6. és 7. században a huzváres helyét a pazend vagy parsi nyelv foglalta el, melly az új perzsához közel áll. e) Az Izlam behozatala következtében származott az új-perzsa nyelv, melly arab szókkal vegyült, valamint mind azon nyelvek, mellyeknek népei az Izlamot felkarolták. — Ezeken kívül vannak még más nyelvek pl. a buhari, kurd, oszet stb. mellyek a perzsa családhoz tartoznak.

3. A latin-görög nyelvcsalád. A latin nyelv sem nem származéka a görög nyelvnek, mint ezt sokan vélték s állították, sem pedig nem vegyült nyelv; hangtani viszonyai sokkal több eredetiséget mutatnak, mint a görög nyelvéi; miért is a

régiebb görög nyelvjárasok közelebb állnak a latinhoz, mint a későbbiek. — A latin nyelvből keletkeztek az újabb, úgynevezett román nyelvek, t. i. az olasz, francia, spanyol, portugál és oláh nyelv.

4. A litván-szláv nyelvcsalád. A litván ághoz tartozik: a) az ó-litván vagy porosz-litván nyelv, melly minden most élő ind-germán nyelvek közt legősibb szerkezettel bír; b) a porosz nyelv, melly közönségesen ó-porosznek is nevezetik, s már a 17. század vége felé kihalt; s c) a lett nyelv, Kurland- és Lieflandban élő népnyelv, tudományosan leginkább ki van mivelve. — A szláv ág két csoportra oszlik; t. i. az anti és szlavin csoportra. Az anti vagy dél-keleti csoporthoz tartozik az ó-szláv egyházi nyelv, mellyet még a XI. század közepéből ismerünk. Ez azon nyelv, mellyre a szláv apostolok Cyril és Method, valamint ezeknek utódjai a bibliát s más vallásos munkákat lefordították. Ide tartozik továbbá a bolgár nyelv, az orosz nyelv (nagy-, kis-, és fejeorosz), az illyr nyelv (t. i. a szerb nyelvjárás; azután a szloven nyelv, mellyhez a vindi vagy kraini, a karinthiai és steier nyelvjárások tartoznak). A szlavin vagy nyugoti csoport magában foglalja a lengyel, cseh, szorb, szláv és vend nyelveket.

5. A germán nyelvcsalád. Ennek élén áll a legeredetibb s legősibb gót nyelv, melly a 4. század másod felében Ulfilas által készült biblia fordításban maradt fen. Ezt kivéve a germán nyelvcsalád három ágra oszlik; ezek: a) a skandináv nyelvek: a svéd, dán-norveg és izlandi nyelv, mellyeknek közös alapját az ó-izlandi nyelv képezi (fenmaradt az eddas-ban, vagyis az éjszaki vallásos könyvekben); b) az alnémet nyelvek: az alsó-német, a holland és vlam vagy flamänd nyelv; továbbá a kiholt ó-friesz és az angolszász, melly utolsó a mai angol nyelv magját képezi; c) a felső német nyelvek: a déli Németország és Schweizország nyelvei. Régibb alapnyelv: az úgynevezett frank és ó-német (a 7. és 11. század közt); a sváb vagy közép-német (a 12—14. sz. közt). Ezóta alakúl az újnémet, melly egyszersmind az írói nyelv alapját teszi.

6. A kelta nyelvcsalád. A kelták a legrégebb időben nyugoti Európában laktak, főképen Galliában, innen Helvetiába, déli Németországba, Spanyolországba és Britanniába

hatottak s letelepedtek. Mind ezen országok későbbben megrománosultak. Azután még germán elemek is járultak hozzá, úgy hogy az új román nyelvekben a kelta elem visszalép. A románul beszéllő schweicok és belgák (vallónok) kelta származásúak. Ma még hatféle kelta nyelvjárás él, mellyek két fő ágra oszlanak: a) a gadheli nyelv, mellyhez az ír, vagy ersi Írlandban; a gaeli vagy skót és a mán nyelv Man szigetén tartoznak; b) a kimbri vagy kimri, mellyhez a váleszi, armorikani (Bretagne-ban) és korni (Cornwall-ban) tartozik. Ez utolsó mintegy 60 év előtt kihalt.

24. §. Az altaji nyelvfaj.

Az altaji nyelvfaj terjedési határai, az egyes nyelvek és nyelvcsaládok közti rokonság fokai még nincsenek olly szabatsággal meghatározva, mint az ind-germán nyelvfaj körében. De bár az ind-germán nyelvtudomány fejlődése előtt, t. i. a múlt század másod felében a magyar, finn és lap nyelvek közti rokonság többször penditetett meg, mégis az ezen nyelvfajhoz tartozó nyelvek fajbeli rokonsága csak ezen század másod negyedében határozottatott meg igazi tudományos úton Schott Vilmos által: „Versuch über die finnisch-tatarischen Sprachen“ című, 1836—ban kijött munkájában. Ezen nyelvfaj roppant terjedelmű. Az keleten a Japanoknál kezdődik, s innen meg éjszakról, hol annak határai még nincsenek szorosán meghatározva, nyugot felé haladván, magában foglalja a tunguzokat (mandsukat), a mőngolokat; továbbá a roppant kiterjedésű török nyelvcsaládot, mellynek körében a Lena folyó melletti elszigetelt Jakutok nyelve legtisztább s legeredetibb; a török nyelvcsalád maga Tatárország keleti részén kezdődván, s az ujugrokat, kirgizeket, sziberiai törököket, turkomanokat stb. magában foglalván az europai Oroszországba is hatol, s ott külömbféle nyelvjárásokban a tatárok köznevezete alatt lép föl. A török nyelvcsaládtól elszakadt s tovább nyugat felé elszórt részek Oroszország belsejébe terjednek, s nevezetesen Kaukazon, Krimben és Kis-Ázsiában találhatók. Innen a törökök görög, albán és déli szláv nyelvek közé hódítva hatoltak, s sokféle, habár kisebb, az említett nyelvek közé szórt szigeteket képeztek. — Az europai és ázsiai

Oroszország északi részeit a fejér tengertől Lena folyóig a szamojéd nyelvek foglalják el. Europa és Ázsia közti határon, az urali hegység mindkét oldalán, s mindkét világ-részbe hatolván összefüggő tömegben különbféle nyelvek és nyelvjárások (pl. az osztyákok, vogulok, permiek, mordvinok, szürjänek stb.) találhatók, melyek keleti finnek nevezete alatt ismeretesek. A nyugoti finnek, t. i. finn vagy szómi, eszt és lapp nyelvek összefüggő egészt képeznek, mely a szamojéd nyelvtől földrajzilag csak a fehér tenger által választatik el. Végre ide tartozik még a teljesen elszigetelt, s mindenféle ind-germán elemek közé szorított magyar nyelv. Az altaji nyelv faj tehát keletről nyugot felé Japantól egészen Bécsig és Krisztianiaig terjed, és éjszakról kelet felé az éjszaki Jegestenger partjaitól Tibet-be a Tengheri-tóig Lassa mellett, továbbá Ghazna- és Herat-ig Afghanistanban s Kis-Ázsiának déli partjaiig.

A mi ezen nyelvek családokba való csoportosulását egymás közti viszonyait illeti, azok nagyobb részt nincsenek annyira tisztába hozva, hogy mindenkinek alaposan felfogott valója s veleje szerint már most lehetne meghatározni az egész rokonsági rendszert. Castrén az altaji nyelveket következőképen sorozza: 1. A tunguz és burjat, vagyis mongol nyelvek. — 2. A török nyelvek; melyek közül leginkább a) az ozman-törököt; b) a jakut, és c) a tatár nyelveket vette figyelembe. — 3. A szamojéd nyelvek; különösen pedig: a) a jurák, b) a tavgi, s c) az osztyák szamojéd. — 4. A finn nyelvek; névszerint: a) a magyar, b) osztyák, c) mordvin, d) cseremis, e) szürjän, f) lapp, g) finn vagy szómi, h) eszt nyelv.

A többi külföldi nyelvészek is, kik az altaji nyelvekkel a legújabb időkben foglalkoztak; pl. Schott, Boller stb. a magyar nyelvet a finn nyelvekhez számítják, s egy úttal elválasztják a török-tatár nyelvektől. Ellenben Hunfalvy P. többször kimondta s alaposan bebizonyította, hogy nem tekintve a mongol és mandsu nyelveket, a magyar nyelv közepett van a finn és török-tatár nyelvek közt. Ennélfogva Castrén négy csoportjához még egy ötödiket kell hozzáadni t. i.

a magyart, melyhez az osztyák és vogul nyelvek állanak legközelebb.

C)

A nyelvek osztályozása.

25. §. A nyelvosztályozás fogalma s nehézségei.

Az összehasonlító nyelvtudomány legfelsőbb feladatát teszi a nyelveknek belső jellemük s lényeges sajátásaik szerinti osztályozása. Az ilyen osztályozás alapján származott fogalmi nyelv-rendszer, melyben minden egyes nyelv bizonyos meghatározott helyet foglalna, egyszersmind hű képét adná az emberi nyelvnek általában, s az emberi szellemnek is, a mennyiben az a nyelvben megtestesült.

Azonban a mi ezen a téren mai napig történt, az mind csak puszta kísérlet. Azonkívül, hogy a legtöbb nyelveket még annyira nem ismerjük, hogy azoknak sajátlagos jellemét megítélhetnők, az eddig alaposan megvizsgált nyelvek jellemzése is, mely t. i. a nyelv és a nemzet szellemi egyénisége közti viszonyt derítené fel teljesen, még fölötte nehéz. Ugyanis vannak különböző nyelvek, mert vannak különböző népek. A nyelv és a népszellem közt a legbensőbb viszonyosságnak van helye, s az elsőnek jellemzése szükségképen a nép szellemi tehetségeinek, sajátságainak jellemzésével jár. Azonban a nyelv nem egyedüli nyilatkozása a népszellemnek, hanem annak csak egyik meghatározott iránya, mert ezenkívül a népszellem még a vallásban, művészetben, erkölcsök- és szokásokban; a társadalmi viszonyokban stb. nyilatkozik, úgy hogy csak mind ezen mozzanatok együtt véve adhatnák hű képét a népszellemnek, mely azért is magában többet foglalhat, mint a mennyi a nyelvben mutatkozik.

Azonfelül, bár a nyelv magában véve nem valami önálló független szervezet, mégis annak minden egyes részei egymáshoz illenek, s ezen összhangzásban bevégezett tökéletes rendszert képeznek; miért is a nyelv jellemét nem kereshetjük annak csak egyik oldalán, vagy egyes részeiben, mert a nyelv minden legcsekélyebb eleme is az egésznek jellemző alakja által van bizonyos módon meghatározva; de másrészt ezen

egyes elemek et ismét nem elkülönözve, hanem csak egymással összefüggésökben, mint az egésznek egymásba vágó tagjait, kell tekintenünk. Azonban ilyen összefüggésben a nyelv egyes részeit ismét csak az élő beszédben s az irodalomban találjuk. A nyelv jellemét tehát nem csak a szótárban és a nyelvtanban, hanem a nép ajkain élő beszédben és az irodalomban kell keresnünk. Az élő beszédben és az irodalomban pedig a nyelvalak mindig a tartalommal folyik össze, s ennek sajátossága természete által módosíttatik. Ugyanazon nyelv más jellemet mutat a prózában, mint a költészetben és ennek külön neveiben. Ehhez járul még a beszéllőnek vagy írónak alanyi egyénisége is, mely a nyelvvel többé vagy kevésbé szabadon bánhatik. Így különbözik például Petőfy nyelve Vörösmartyétól stb. Továbbá az irodalom is nem csak a nyelv természete- és nemzeti tehetségétől, hanem külső körülményektől is feltételeztetik, miért is az irodalom sem képes a nyelv jellemének tökéletes ismervét szolgáltatni.

26. §. A nyelvek közti különbség, azoknak hanganyagára nézve:

A nyelvek hangtani oldalán legelőször is a hangrendszer sajátosságos különböző fejlődése jön tekintetbe. Így pl. a finn nyelvben nincsenek meg a lágy mássalhangzók (b, g, d), melyek eredetileg a mongolban is hiányoztak; továbbá nincs a finnben f, melyet v-vel helyettesítenek. Az elegyült mássalhangzók (ty, gy, ly, ny, ds, stb.) szinte hiányzanak a finnben, de a keleti finn nyelvekben mint a magyarban, nagy számmal fejlődtek ki.

Megfordítva a török-tatár orrhang (ng) mely némely keleti finn nyelvekben is divatos, a magyarban nincsen meg stb. A mi pedig a hangzókat illeti, a finn nyelv szereti a kettőshangzókat, a magyar azokat összehúzza; mindkettőnek sajátosságos komoly és méltóságos hangulatot ad az ezen nyelvekben következetesen uralkodó hangzóvonzat, mely ismét a keleti finn nyelvekben nem annyira fejlődött, mint pl. a török-tatár, mongol és mandsu nyelvekben stb. — Különösen pedig azon arány is meghatározandó, melyben az élő beszédben a hangzók a mássalhangzókkal vegyülvők. Így a magyar nyelvben a hangzók úgy aránylanak a mássalhangzókhoz, mint

5 : 8; — ellenben a finn nyelvben mint 7 : 8; miért is a finn nyelv sokkal lágyabb, a magyar keményebb. A magyar nyelvben a mássalhangzók közül legtöbbször fordul elő a *k*, legritkábban a *c* és *zs* stb. — Továbbá a finn és magyar nyelvben a hangsúly értelmi, vagyis mindig a szó első tagján nyugszik, melly rendesen gyökszótag, a török-tatár nyelvekben a hangsúly esési, melly t. i. a szó harmadik, negyedik stb. tagjaira szokott esni. — A finn nyelv kéttagú nyelv. Abban a szó értelmi hangsúlya a gyökszótagra esik, a második szótag súlytalan, gyenge. Ha a szó származtatás, vagy ragozás által többtagúvá válik, a harmadik, ötödik, hatodik szótag is hangsúlyoztatik, a nélkül, hogy az első szótag hangsúlyát gyengíténé. A hangsúly, és hanghiánynak ezen váltakozása lejtí hangsését kölcsönöz a nyelvnek, melly ez által valamenynyire egyhangúvá, de egyszersmind gördülékenynyé is válik. Ellenben a magyar egyszerű törzsek mai nap rendesen egytagúak, de régi nyelvémlékeink tanúsága szerint, ősi korban a finn nyelvbeli törzsekkel külső alakjukra nézve egyeztek, s szinte kéttagúak, s hangsúlytalan hangzóval végződők valának. A lejtí hangsés utáni törekvésnek nyomait még a mai nyelv is előnkbe tünteti, pl. tartomány, sokaság; tántoríthatatlan stb. — Végre a nyelvek hangtani elemének jellemzésénél azt is tekintetbe kell venni, vajjon a nyelv hangtani, vagy pedig értelmi oldala-e az, melly a hanganyag külső alakjának meghatározásánál túlsúlylyal bír. Így a finn nyelvben a szép hangzat uralkodik, mért is ott a gyökök nagy változásnak alávetvék, azok végmássalhangzói ragozáskor minden értelmi ok nélkül elváltoznak, vagy épen el is tűnnek; holott a magyarban inkább az értelmi elv a túlnyomó. Ugyanis nálunk a gyök- és töszók rendszerint csak a véghangzókon szenvednek változást, a végmássalhangzók pedig ritkán változnak stb. stb.

27. §. A nyelvtani szerkezet jellemzése.

A nyelvek leglényegeőbb különbsége a grammatikai alakok rendszerében, és az evvel összefüggő mondatalkotásban rejlik. A nyelvtani szerkezetben látjuk a gondolkodási tehetőség fokát, a nép logikáját, a logikai érzés nagyobb vagy csekélyebb élénkségét s világosságát, valamint a gondolkodási

alaknak a nyelvvalakban többé vagy kevésbé sikerült nyilatkozását. Ezen szempontbóli osztályozása a nyelvnek igen könnyen felfogható okokból eddig lehetetlen. Az ezen téren való kísérletek mai napig a következők:

Schlegel Frigyes munkájában: „Über die Sprache und Weisheit der Indier“ három főnemre osztja a nyelveket: hajtogatlanok — (flexionslose), ragozók — (affigirende) és hajtogatókra (flectirende). Az első osztályú nyelvekben, pl. a sinaiban, a viszonyítók, melyek az alapjelentés vonatkozásait jelölik, még önálló, a gyöktől egészen független egytagú szók. A ragozó nyelvekben elő- és utóragok által alakul a nyelvtan. Ezen ragok többnyire még önálló szókra vezethetők vissza, s részint önmagukban is jelentéssel bírnak, habár a gyökkel már össze kezdenek olvadni. A hajtogató nyelvekben ellenben a fogalom vonatkozásai a gyök belső változása által jelöltetnek meg. Az első két osztály magában foglalja a szervetlen nyelveket, a hajtogató nyelvek pedig szervesek.

Schlegel A. W. (Observations sur la langue et la littérature provençales) ugyanazon osztályozást követi, de a hajlító nyelveket ismét foglalatiaiak — (synthetische) és taglalatiakra (analytische) osztja el. Az utóbbiak segédszókat, t. i. előljárókat, névmásokat, segédigéket használnak azon vonatkozások kifejezésére, melyeket a foglalatiai nyelvek még eredeti szóalakok által jelölnek. A régibb nyelvek pl. a latin, görög foglalatiaiak, az újabb nyelvek pl. a román nyelvek és az angol nyelv taglalatiak.

Bopp Ferenc (Vergl. Grammatik. 112. lap.) azon eszközöket veszi tekintetbe, melyek által a nyelv magának a nyelvtant alkotta, s megkülönböztet: 1. egytagú gyökökből álló nyelveket, összetételi fogékonyság, tehát szervesség és nyelvtan nélkül; pl. a sinai nyelv. 2. egytagú gyökökkel bíró nyelveket, melyeknek összetételi képességük van, s csupán csak ezen úton szervességüket, nyelvtanukat alkotják; millyenek pl. a szanszkrit és minden más nyelvek; kivéven. 3. a sémi nyelveket, melyek nyelvtani alakjaikat nem csak összetét, hanem a gyök belső változása által is képezik.

Pott négy osztályt vesz fel. Az első osztályba tartoznak

az elszigetelő nyelvek, melyekben még az anyag (a **gyök**, fogalom) és alak (rag, vonatkozás) egymástól teljesen elválasztvák. Ilyenek az egytagú nyelvek: a sinai és ind-sinai. A második osztályú nyelvek a ragozók (agglutinirend), melyekben az anyag és alak majdnem csak külsőleg tapadtak egymáshoz; millyen a tatár, török és finn nyelv. A harmadik osztályba tartoznak a sajátlag hajlító nyelvek, melyekben az anyag és alak egymást teljesen áthatják, úgy hogy monnón föloldhatatlan egységet képeznek. Ezen osztály tulajdonképen szabályos. Az első két osztály szabályon alúli. Ellenben ezen szabályon túl mennek az amerikai nyelvek, melyek bekeblezők, s a negyedik osztályt képezik.

Pottnak ezen osztályozásával meg egyez Schleicher is, (Die Sprachen Europas) csak hogy ez Pottnak negyedik osztályát a ragozó nyelvekhez számítja.

Mindezen osztályozási kísérletek azonban csak a nyelv külső alakján alapúlnak. Humboldt Vilmos sokkal mélyebben keresi az osztályozási elvet. Ő az eddig ismert nyelvek egész terén két egymással ellenkező végpontnak egyrészt a sinai nyelvet veszi fel, melly a nyelvtani viszonyokat különös hangokkal nem fejezi ki, másrészt a szanszkrit nyelveket, melyek a nyelvtani viszonyokat a legtökéletesb módon, t. i. valódi hajlítás által jelölik. A többi nyelvek mind ezen két végpont közé esnek, s általában véve csak nemlegesen jellemeztethetők, minthogy nem szükölködnek ugyan nyelvtani alakok nélkül, mindazáltal igazi hajlítással még sem bírnak. A nyelvtani viszonyok jellemzése többé vagy kevésbé világos s szorosan megkülömböztető módon, t. i. alakszók által megy végbe, melyeknek többnyire önálló jelentésök is van. Ezen nyelvek nem tesznek eredetileg semmi alaki különbséget a név- és igező közt, miért is gyakran egy s ugyanazon szó különbség nélkül ige- vagy névszónak használtatható. Azon módra nézve, mellyen az alakszók alkalmaztatnak, ezen nyelvek a) az igt anyagilag nem jellemezik, mint pl. az ind-sinai, a mandsu, mongol stb. nyelvek; — b) melyekben az igező névmások ragozása által jellemeztetik; mint pl. az amerikai nyelvek. —

Humboldt Vilmos nyomozásainak alapján Steinthal „Die

Classification der Sprachen, als die Entwicklung der Sprach-idee“ című munkájában következő osztályozást állít fel: A nyelvek osztályozása a nyelvek rendszere, mint az a nyelvek fejlődése által lett. Steinthal annyiban tovább megy mint Humboldt, a mennyiben a csak fokozati különbség (tökéletes és tökéletlen nyelvek) helyébe, melly Humboldtnál túlnyomó, belső elvbeli különbséget tesz a nyelvek közt, s a nyelvek osztályozási elvét nem azoknak külső alakjában, hanem a különböző népek különböző nyelvérzékében, s az ez által előidézett belső nyelvalakban keresi. Ennélfogva Steinthal szerint a nyelvek következő osztályokat képeznek:

1. Indián-túli;
2. Malaji-indszigeti nyelvek;
3. A kafferek és kongó törzsek nyelvei;
4. A mandsu-mongol;
5. Török;
6. Ural vagy finn nyelvek;
7. A sinai;
8. Mejikói;
9. Éjszakamerikai nyelvek;
10. A vaszk;
11. Az egyiptomi nyelv;
12. A sémi nyelvek;
13. A szanszkrita nyelv; tehát az indgermán nyelvek.

A hat első osztály anyagot és alakot összekeverő nyelvek, tehát ezek, s a három következő osztály, minthogy nem különböztetik meg a névszót az igeszótól, ámbár elválasztják is az anyagot az alaktól — alak nélküli nyelvek; az utolsó négy osztály alaki nyelvek. A nyelvek foki tökéletességeit pedig az osztályok helyei mutatják meg, minél fogva, p. o. a finn nyelvek, melyekhez Steinthal a magyart is számítja, tökéletesebbek a török nyelveknél: de másfelül tökéletlenebbek a sinai, az amerikai, az egyiptomi nyelveknél; minél fogva a szanszkrita nyelv a legtökéletesebb. — Ezen osztályozás hiányait s alaptalanságát, legalább a mi a török és ural vagy finn nyelveket illeti, Hunfalvy Pál (a Magy. Akad. Értesítő 1855. II. Sz. 131. s kövv. l.) mutatta meg, s legújabbán (a Magy. Nyelv. III. Évf. 168. s kövv. l.) általában a ragozó

s hajlítható nyelvek közti különbségnek helytelenségét minden kétségen kívül helyezte.

Megemlítendő még Müller Miksának nyelvosztályozása is, melly szerint a nyelvek az országlati rendszerekhez hasonlóann vagy háznépi (pl. a sinai), vagy törzsi (pl. altaji) vagy végre állami (pl. az indgermán) nyelvek.

Mindezen osztályozások hibásak, s olyanak lesznek mind addig, míg a világ minden nyelveit egyaránt alaposan nem fogjuk ismerni.

V.

A nyelvtudomány álláspontjai, története s módszere.

28. §. Természeti nyelvtanulás. Idegen nyelvek tanulása.

Azon út, mellyen legközelebb megtanuljuk a nyelvet, a természeti, gyakorlati tanulás útja. Ugyanis a gyermek világra jöttékor már kész nyelvet talál, és azt lassankinti utánzás által sajátjává teszi. De ezen elsajátítás nem merő mechanikai fel fogása valami holt anyagnak, hanem az emberben rejlő gondolkodási és nyelvi tehetségnek fejlődése az átvett élő nyelvanyagon, és általa. A gyermek t. i. készen találja ugyan a fejlődő szelleme tartalmának kifejezésére szolgáló szókat és szóalakat, de azért még sem mondhatjuk, hogy a tárgyilagos nyelvet merő utánzási úton tanulja el, valamint pl. az állatok nem tesznek szert nyelvre, s nem beszélnek, habár emberek közt nőnek is fel. A nyelvanyag elsajátításán kívül a nyelvtanulásnál még a gondolkodási és nyelvi tehetségnek fejlődése képezi a második tényezőt, melly a kész hanganyagot saját tartalmának nyilvánítására alkalmazza. Ezen két tényező a természeti nyelvtanulásban szét nem bontható egységet tesz. Az alanyi nyelvtehetség fejlődése nélkül a nyelv csak holt anyag maradna; ez utolsó híjával pedig a nyelvtehetség nem fejlődhetnék.

Azon külön nyelv, mellyre ezen természeti gyakorlati úton szert teszünk, anyanyelvnek neveztetik. Ebben, és ez által fejlődik szellemünk, azért anyanyelvünk egész természeti lényünkkel legszorosabban össze van forrva. — Valamint gondolkodunk, a nélkül, hogy a gondolkodás törvényeit szemlünk

előtt tartanók, úgy beszéllünk is, a nélkül, hogy anyanyelvünk törvényeit ismernünk kellene. Bizonyos természeti ösztön, bizonyos ösztönszerű érzék azon erő, melly bennünket ezen működésnél vezérel. Ennélfogva az embernek ezen álláspontját annak a nyelvhez közvetlen viszonyánál fogva a nyelvérzék álláspontjának nevezhetjük.

A nyelvérzék, melly élénkségére nézve természetesen különbözö egyéneknek különbözö lehet, lényegeré nézve az egész nemzetenél egy s ugyanaz. Ez határozza meg a nyelvnek alakját, melly épen azért bizonyos meghatározott időben a különbözö egyéneknek megegyező s azonos, és nyelvszokásnak neveztetik. A nyelvszokás a tárgyilagossá vált nyelvérzék.

Az anyanyelv természeti tanulásától különbözik az idegen nyelvek tanulása. Ennél hiányzik a természeti kötetlek, melly a nyelvet az emberhez csatolja; az idegen nyelv külső holt anyag, mellynek a tanuló mesterséges úton életet adni kénytelen. Az idegen nyelvek tanulási módja különbözö lehet, valamint azon célok is, mellyeknek elérése végett az idegen nyelveket tanuljuk, különbözök. A legalkalmasabb tanulási mód kétségkívül az, melly az anyanyelvnek természeti tanulását lehetőleg utánozza, tehát a gyakorlati mód. E mellett leginkább az emlékező tehetséget kell venni igénybe, s a tanulóban különbféle ismételt gyakorlások által bizonyos, az idegen nyelvre vonatkozó nyelvérzéket ébresztetni. Azon nyelvtanok, mellyek ezen módszert követik, tapasztalatilag gyakorlati nyelvtanoknak neveztetnek.

29. §. A tudományos nyelvtan álláspontjai.

A tapasztalatilag gyakorlati nyelvtannal szemközt áll az elméleti vagy tudományos nyelvtan. Ennek célja maga a nyelv, különösen pedig annak történelmi és bölcselmi megalapíttatása, grammatikai szerkezete, s az ezen alapuló törvények, mellyek egyszersmind a nyelv anyagnak a gondolat kifejezésére mikénti felhasználtatását meghatározzák; továbbá a nyelv szelleme, története, más rokon és nem rokon nyelvekhez viszonya stb.

De ezen tudományos nyelvtan álláspontja szinte különbözö lehet. A legtöbb tudományos nyelvtan álláspontja az úgynevezett bölcselmi. A bölcselmi nyelvtan a nyelvben

nyilatkozó szabályokat bizonyos rendszerbe törekszik összefoglalni s magyarázni, de a rendszerezés és magyarázás vezérelvét az emberi értelemben, nem pedig a nyelv tárgyi lényeges természetében keresi. Az ilyen nyelvtan magában foglal szabályokat, melyeket a nyelvtudós bölcselmi úton az emberi értelemről származtat, s melyek alá a nyelv egyes jeleneit sorozza, azokat pedig, melyek ezen szabályokkal meg nem egyeznek, rendhagyóknak és kivételeknek tekinti. Ezen álláspontnak alanyi jelleme s félszége már onnan is kitetszik, hogy a nyelvtan elmélete igen sokszor összeütközésbe jön a nyelvszokással. Így pl. a magyar bölcselmi nyelvtanok *olvasasz, nézesz*, stb. tanítanak, holott azokat a nyelvszokás: *olvasol, nézel* ejti stb. De az ilyen bölcselmi nyelvényozás még tovább is halad. Az minden, vagy legalább az ismertebb nyelvekben bizonyos, mindnyájok alapját képező logikai mintát, bizonyos elvont alakzatot talál, melybe minden külön nyelvek illeszthetők, ha azoknak egyéni sajátosságait tekintetbe nem vesszük. Így jut a bölcselmi nyelvényozás bizonyos elvont egyetemes nyelvtanhoz, mely semmi egyéb, mint a nyelvre alkalmazott elvont logika, üres holt alakzat, életnélküli váz. Illyen félszégbe estek mindazon nyelvvizsgálók, kik a nyelv nyomozásánál a gondolkodásból, a logikai fogalmakból indultak ki, a helyett, hogy a tárgyi nyelvalakból, s az ebben rejlő különös nyelvi szemlélésmódból indultak volna, mint ezt a nyelv elmélete, mely a tiszta gondolkodás elméletével nem azonos, követeli. Így történhetik azután, hogy különbféle, egymástól eredetileg is eltérő jelenei a nyelvnek egy elvont közös alapfogalomra vezettetnek vissza; pl. a bőttük ősjelentésének nyomozásában, hol az eredetileg egymástól eltérő, azaz külön gyökökből keletkezett szók, melyekben ugyanazon bőttü fordul elő, ezért már egy elvont gyökből származtatnak; vagy pedig a nálunk legújabb időben olly nagy hírre kapott szócsaládosításban stb. Így történik továbbá, hogy egy s ugyanazon grammatikai rendszer, mely logikai úton meghatározott, minden nyelvekre alkalmaztatik; holott minden egyes nyelv épen és leginkább az által különös nyelv, mert saját szerkezettel bír, mely mint a 2. §-ban láttuk, az egyetemes, a nyelvek hátterében rejlő logikai alakzattal nem azonos.

Ezen bölcselmi nyelvnyomozás ellenében a történelmi nyelvtan a nyelv tárgyilagossága természetéből indul ki, s annak voltaképi, elvitázhatatlan állapotját veszi tekintetbe. A nyelv ezen tárgyilagosságát vallja a nyelvzokásban. De a nyelvszokás nem merev, s változatlan, hanem változékony. Valamint minden létezőnek, úgy a nyelvnek is van története, élete; a nyelv voltaképen történeti fejlődmény. A nyelv történeti fejlődését s változásait a bölcselmi nyelvtan nem veszi tekintetbe. Az a nyelvet a kifejlődés bizonyos fokán megmerevültnek tekint, s mint az értelem szüleményét, csak úgy vizsgálja, a mint most megvan, nem pedig mint lett azzá, a mi. Annyi azonban bizonyos, hogy sok jelenetei a nyelvnek, a mint azokat mai állapotjukban látjuk, csak a nyelv korábbi időszakából megmagyarázhatók. Így pl. hogy többet ne említsek, kicsoda képes a: -va -ve raggal képezett igealakok mai mondattani használatát megfejtetni, hacsak a régiebb nyelvművekben fennmaradt régiebb állapotját a magyar nyelvnek nem veszi tekintetbe? Így történik sokszor, hogy a bölcselmi nyelvtan elméletét a nyelv történelme meghazudtolja.

A történeti nyelvnyomozással legbensőbb kapcsolatban van az összehasonlító nyelvészet. Monnón tartoznak ugyanazon állásponthoz, s az összehasonlítás nem egyéb, mint a történelmi látkör tágitása. Valamint a nyelvélet korábbi időszakai a nyelv jelen állapotját magyarázzák, úgy vetnek derítő fényt egymásra a különböző nyelvek. A nyelvek többsége a történelmi fejlődés eredménye. A külön nyelvek csak külön fejlődési fokai egy s ugyanazon nyelvnek. Egy s ugyanazon nyelv a történeti időben több egymástól lassankint eltérő nyelvekre oszlik. Egy s ugyanazon törzsnyelv több ágra oszlik, melyek idővel önálló nyelvekké fejlődnek. Mennél tovább hatunk hátra a nyelvek történelmébe, annál inkább közeledünk a különböző nyelvek közös forrásához, s annál inkább közelednek ezek egymáshoz. Ezen összefüggésnél fogva az egyes nyelvek rendszerei egymást egészítik ki s magyarázzák; az egyik pótolja a másiknak hiányait, vagy pedig deríti fel annak egyes homályos oldalait. Így lépnek ki a nyelvek elkülönzött elszigeteltségökből egymáshoz kölsönös viszonyosságba, mint fajúbeli rokonok, vagy ugyanazon családnak tagjai. Így keletkezik

a nyelvek származati rendszere, mely az egyes nyelvek, nyelvcsaládok és nyelvfajok történeti s természeti egybefüggését élénkbe tünteti.

30. §. A nyelvtan történelme.

A hellének, kik mindent, mi a nyomozó szellem működési körébe tartozik, saját lángelméjüknek megfelelő eredeti modorban szoktak felfogni és áthatni, elsők valának, kik a nyelvet, melyet az emberi társadalom egyik legszükségesebb föltétele, a szónoklat s általában minden tudományosság vivőjének elismertek, nem csak gyakorlati, de elméleti szempontból is méltónak találták a tanulmányozásra. A sophisták által virágzásba hozott vitatkozástán a nyelv hajlékonysága s gördülékenysége támaszkodott. Plato, a bölcsészet fejedelme s Arisztotelesz az ókor tegtudósabb férjfiái útmutatását követvén a Stoa felekezettiek s az alexandriaiak a nyelv szellemi alapelemeit s főfogalmait saját forrásukban, t. i. a szellemben nyomozták, s alapítói valának azon tudománynak, mely ma bölcsészeti vagy általános nyelvtan neve alatt ismeretes. Ekkép meghatározták a hellének főpontjait azon szellemi hálózatnak, mellyen az emberi nyelv bámulandó épülete nyugszik.

Azonban nemsokára a lángelméjű s a tudomány s művészet körében teremőleg működő hellén nép a romaiak által meggyőzetvén, a világ uralmát ezeknek kényszerült átengedni. A rómaiak nyílt karokkal fogadták a hellén tudományt, de túlnyomó hajlammal viseltetvén a gyakorlati élet iránt s az elvont gondolkodást és szemlélődést kevésre becsülvén, a nyelvészetben semmi újat nem hoztak napfényre s csak azt, mit a görögök fejlesztettek, saját nyelvükre alkalmazván, meghonosították. Ezen nem is lehet csodálkoznunk, ha megfontoljuk, hogy a római nép minden, az elvont gondolkozást igénylő nyomozástól idegenkedvén, csak gyakorlati ézeljét tartotta szemmel a nyelvnek; a miért aztán kevés indító oka vala egybevetni saját nyelvét a rekonokkal s annak alapelveit, mellyek csak egybevetés útján kikutathatók, napfényre hozni.

A kereszténység megjelenése s terjedése új fényt deríte az egész szellemi világra. Az ó világ halálvonaglásiban még egynehányszor felemelte fejét, de hasztalan! a római állam

szívereiben a vér keringeni megszűnt. Új nézetek támadtak a tudományban, az életben; az egész szellemi művelődés egy különös, t. i. vallási irányt kapott. Az új keresztény tudományosság bölcsőit majdan a zárdák képezték, melyeknek a nyelvészet leginkább azért tartozik hálával, hogy a sötét középkor viharai közt az ókori irodalomnak a barbár népek dühe elől megmentett kincseit, s ezekkel együtt a nyelvtani felfedezéseket megóvták az enyészettől, s megtartották az utókor-
nak. Az ezen korszakban divatba jött vitatkozás a nominalismus és realismus közt, bár leginkább szódrincselésre támaszkodott s a — főképp latin — szavak eltorzítása által vált kitünővé, a nyelvészetre semmi jótékony befolyással nem birt. Annál nagyobb fontosságú ezen tekintetben a keresztes hadjáratoknak azon eddig eléggé nem méltánylott eredménye, mely szerint a görög és latin irodalom remekei, melyek a byzanti birodalomban fentartattak, a nyugoti Európában is lassankint elterjedtek. Úgy látszott, mintha a régiek szellemi sirjaikból föltámadtak volna, s a hellén és római világ virágzási kora visszatérne: annyira elmélyedtek a tudósok az ókor feltalált, vagy csak akkor érhetőkké vált lapjaiba. A classicus művek képezték a tudományosság kezdetét, s a görög és latin nyelvtan, mint az ó irodalom kulcsai, újra terjedelmes művelésben részesültek. Minthogy azonban a fenntartott nyelvtani ismeretek csak hamar elégteleneknek találtattak, a tudósok a nyelv szabályainak meghatározására az irodalmi művekhez kényszerültek folyamodni. Száz meg száz szabály, s ugyanannyi kivétel s jegyzet volt e korlátozott, és csak tapasztalati úton haladó nyomozásnak eredménye. Lehet-e csodálnunk, hogy az ezen modorban kikeresett elemekből összeállított nyelvtan, — melynek kisszerű szempontját maga a cél, t. i. egy vagy más remekműnek magyarázata, eléggé mutatja, — magasabb tudományi igényeknek megfelelni nem tudott. Az ekkor keletkezett, sőt ma is divatban levő nyelvtanok legtöbbjei minden tudományos megalapíttatás és alak nélküliek, s tartalmuk nem egyéb, mint rendetlen halmaza a minden alapelv nélkül összerakott szabályok, kivételek s jegyzeteknek. S ezen fölületes eljárás nemcsak a classicus, de az újabb nyelvekre is, melyek ezen korszakban kezdtek műveltetni, terjeszkedett, s veté ifjú

vállalkra azon nehéz idegen jármot, melytől csak a jelen században, ha nem is egészen, lehetett megszabadúlniok. Az élő nyelvek minden különbség nélkül a latin nyelvtan mintájára alkalmaztattak, mintha minden nyelvek kifejlődési folyamukban a latint követték volna! Így uralkodnak a rómaiak még sírjokban is a világon. Legtöbb európai nyelv, a latin-nali rokonságánál fogva eltűrhetette, bár nem minden károsítás nélkül, ezen bánásmódot. De az altaji nyelveket, pl. a magyart, a latin ruhában eltorzítva látni valódi kín. S a magyar nyelvtanok legtöbbjei bizonyítják, hogy még ma sem vagyunk képesek, a százados szokás által reánk ragadt latin formát lerázni s magunkat a nyelv szellemébe helyezvén, ezen új szempontból fogni fel az egészt úgy, mint annak egyes részeit.

Még a XVII. század nyelvészeti termései csupán gyakorlati irányúak valának, s a magasabb tudományi igényeknek nem tudtak megfelelni. Az előbbi század közepe táján azonban új korszak kezdődik a nyelvészet történetében. A bölcsészeti nyelvtan, mely az ó világ elhúnytával egészen eltűnni látszott, ezen időben ismét fölélesztetett. *Locke* bölcsésznek: „Az emberi értelemről“ irt nagyhírű munkája leginkább szavakra és a nyelvre vonatkozik; s az angol *Harris*, „*Hermes*“ című műve által nem annyira teremője, mint visszaállítójává lett az ó hellen bölcsészeti nyelvtannak. Az élő nyelvek iránti előszeretet is mind inkább előre nyomúlt, s az ázsiai nyelvek tanulása virágozni kezdett. Nagyszerű volt azon műveltetés, melyben a nyelvészetet ezen időben nemcsak egyesek, de egész akademiák is részesítették; számtalanok azon tudósok nevei, kik ezen pályán bámulandó szorgalommal fáradozván halhatlanokká lettek. Tündöklő csillagként fénylik közöttök *Herder*, ki „a nyelv eredetéről“ értekezése által a bölcsészeti nyelvtan iránt még a nem tudósoknál is, figyelmet gerjesztett, s kimerítő szavával az érintett kérdést, mint látszik, örök időre eldöntötte. *Kant* átalakítván az eszmék világát, lerontotta az előítéleteket, melyek az emberi művelődés szabad röptét nehéz bilincsekben fogva tartották, s kihatván az egész szellemi világra, előkészítette azon dicső korszakot, melyet a tudományosság a tizenkilencedik században elért.

Kétséget nem szenved, hogy a Katalin orosz cárnő szol-

gatmazása következtében 1787–90 években Pétervárat össze-
szedett szótár, bár igen elégtelen alapokon épült, általában
előmozdította a nyelvhasználatot. Általános mozgalom támadt
egész Európában; a nyelvrokonság vala a jelszó, melly körül
a legjelesb tudósok figyelme s kutatása csoportozott össze. De
épen ezen túlzott buzgalom tévutakra vezette a nyelvbuvárló-
kat; igen zavart s homályos fogalmak kezdtek terjedni a nyelv-
rokonság felől; fogalmak, mellyek fájdalom még honunkban
is itt ott olly erős gyökereket vertek, hogy tökéletes kiirtásuk
majdnem a lehetetlenségek sorába látszik tartozni. Régóta
figyelmeztek a nyelvek egymásutáni következésére, mellyet
„anya, leánynyelv“ s több efféle nevezetek alatt szemléltet-
tetti iparkodtak; de e mellett a nyelvek egymásmelletti voltát
s testvéri viszonyát vagy figyelemre nem is méltatták, vagy a
feljebb érintett származási viszonyt azonosították. Azon hi-
bában, mellybe Ázsia keresztény népei, pl. a georgiaiak, örmé-
nyek, s az izlam követői, nemzetségüket Noétól származtatván
estek, Európa sok nyelvtudósai is osztozának, azon hiedelem-
ben lévén, hogy ezáltal a sz. írással egyezőleg egy ősnyelv
volta leghelyesebben bebizonyíttatik, s a nyelvkülömbőség
magyarázása a babyloni nyelvzavarra visszavezethető. Azon-
kívül sok zavart idézett elő azon elfogultság, s félreértett ha-
zafiság is, melly leszármazását mindig valami dicső elődtől
iparkodik lehozni. A görögök nem állapodtak meg Theseus,
Minos, Cecrops, és Codrusnál, hanem ezeken felül Egyiptomba,
s Meroe homályiba vitték fel nemzetük származási fáját. A ró-
maiak a trójai vész hősregéjéhez, s a zsidók az első emberpár-
hoz kötötték származásukat. Csoda-e, hogy ma is vannak né-
pek, mellyek nyelvbuvárlói történetök első fonalait egészen a
patriarchalis idők kódéba sülyeszteni nem kételkednek. Mintha
a népek méltósága ép úgy, mint egyeseké múltjok, és nem
jelen állapotuk által föltételeztetnék! Non facit nobilem ple-
num atrium fumosis imaginibus. Előítéletek s tudományos kon-
társág, melly alaptalan eredetiség után hajhász, mindenféle ép
olly nevetséges, mint haszontalan véleményeket állítottak a
nyelvek s nemzetek eredetéről, mellyek föllött az idő pálczá-
t tört már.

De ezen korszakban sem hiányoztak férjfiak, kik az ural-

kodó divattal meg nem elegendvén, az összehasonlítást valódi tudományi szempontból fogták fel. Már A d e l u n g követelte, hogy nem kell csak szókat, szótárakat összevetni, hanem inkább a nyelvtanokat. A szók hasonlagossága csak egy t. i. hangtani támpontot nyújt, mely azonkívül igen sokszor látszólagos; holott a nyelvek grammatikai szerkezetének összehangzása száz meg száz alapot képes adni. A rokon nyelvek is anyagi tekintetben a hangváltozási törvények szerint távoznak el lassankint egymástól; s a nem rokonok közt is egyes szókat és kifejezésmódokat tekintve mindig tapasztaltatik némi összhangzás. Az anyagi hasonlatosság tehát semmi esetre nem elegendő, vagy épen egyedüli ismerve a nyelvrokonságnak. — És Adelungnak igaza van. Hogy többet ne említsek, hány közös szó van a magyarban és a szlávban? vagy a lapp, szürjän és oroszban? mégis ki fogja a magyart és szlávot, vagy a lappot, szürjánt és orosz rokonoknak nézni!

A jelen századnak volt fenntartva a dicsőség e nyelvhasználást valódi tudományyá kifejleszteni. Az Angolok Indiabeli hódításai következtében napvilágra jött s mindinkább kiterjedett ösmerete a szanszkrit nyelvnek alkalmat szolgáltatott az eddig divatozott nyelvbuvárlati módszer tökéletes és alapos átalakítására. A tiszta s tiszteletre méltó nyelv a bámuló Európa szemei előtt egy ó s dúsgazdag költésszettel bíró irodalmat tárt ki, s másrésről nagy tökélye s szigorú szabályszerűsége által magára vonta a tudósok figyelmét. S miután a jég meg vala törve s az út kiegyenlítve, az ind nyelv a vele szorosan összefüggő, vagy rokon nyelvek messzire terjedő sorára olly bámulatos, eddig nem sejtett fényt vete, hogy ezen nyelvek valódi története olly világosságban tűnt fel, minőben addig egy nyelvbuvárnak szemei sem látták.

Nem is lehet tagadnunk, hogy azon hatalmas lökések közé, mellyekkel Ázsia Európát különböző időkben, nevezetesen a görögön ellen viselt perzsa háborúk, a kereszténység, népvándorlás, izlam, keresztés háborúk, Oroszországnak a mongolok által történt meghódíttatása, Konstantinápoly eleste által megrendítette, a szanszkrit nyelv okozta mozgalom is tartozik, melly bár tisztán tudományi s békés szellemű, a tudós világot bámulatra ragadja. Azon nagyszerű eredmények, mellyeket a nyelvészet ímez új irányban mai napig szült, sokkal isme-

retesebbek, mint hogy azok taglalásába bocsátkoznom szükséges volna, s azon kitűnő férjfiak nevei, kik a Heeren és Schlegel által megtört úton olly nagy sikerrel és dicsőséggel, mint Bopp, Grimm, Pott, a németben; Dobrovský, Kopitár, Šafařík, Miklosich a szlávban; Gesenius és Ewald a sémiben; a roppant tudományú Humboldt V. a nem-európai nyelvekben stb. haladtak, sokkal számosabbak, hogysen azok elésorolása s méltánylása legalább jelen alkalmal fölösleges nem volna.

Ezen roppant mozgalmak hazánkban sem maradhattak viszhang nélkül, bár számtalanok valának azon akadályok, mellyekkel a magyar nyelvészetnek küzdenie, számtalanok azon előitéletek, mellyeket le kellett rontania. Minthogy a latin nyelv régi idők olta a tudományos világot kizárólag foglalkodtatta, a magyar nyelv tudományos nyomozásra nem is méltatott. A XVI., XVII. de leginkább XVIII. században napvilágra jött nyelvtanok csupán gyakorlati irányúak s a latin nyelv mintájára készülék. Daczára ennek, már a XVII. században voltak külföldi tudósok, p. o. a svéd Olaus Rudbequius, ki a magyar és finnlapp között rokonságot vett észre. Ugyanezt találta Sajnovics János, ki az előbbi század másod felében 1770—ben, „*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*“ című művében a lapp és magyar nyelvek rokonságát bebizonyítani iparkodott. Schlözer állítja, hogy meggyőződése szerint a magyar és finn nyelvek közti különbség csak ollyan, mint ugyanazon nyelv dialectusai között. Sajnovics műve, valamint az ugyanazon irányban haladó Gyarmathy Sámuelnek: „*Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata*“ nevezet alatt 1799-ben napvilágra jött munkája (bár ez sem felel meg a nyelvészet mai igényeinek) képesek voltak volna, némi fényt gyújtani, s a magyar nyelvészetben ép olly mozgalmat idézni elő, mint a szanszkrit a külföldön. Azonban leginkább a félreértett nemzetiségi büszkeség, melly ez által az „Isten ostorá“ — tőli származást veszélyeztetve vélte látni s mélyen irtózott a rút külsejű lappok rokonságától, az érintett férjfiak nyomozásainak eredményeiben semmi áron osztozni nem akart. Megemlítendő még Hager: „*Neue Be-*

weise der Verwandschaft der Ungarn mit den Lappen“ című, s Bécsben 1793-ikban kiadott munkája, mely ellen Beregzsászi Pál írta: „Über die Ähnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen,“ melyben a magyar nyelvet a sémi, ind-eurpai s altajiakkal összehasonlítja, de az éjszaki nyelveket mellőzi, s ekkép a magyar nyelvészetnek nem igen nagy szolgálatot tesz. — De ezen törekvések mind csak gyenge előmunkálatoknak tekintendők; a tizenkilencedik század nagyszerű nyelvészeti mozgalmai a magyar nyelvtudományra is átalakítólag folytak be. Révay Miklós, ki hazánkban első a nyelv történeti fejlődését tekintetbe vette, az összehasonlító nyelvészet igaz ösvényéhez is közel járt, a mennyiben t. i. az éjszaki nyelvekre is némi, bár csak mellékes figyelemmel volt, de hogy a magyar nyelvet az akkori szokás szerint keleti nyelvnek tekintvén, azt a különböző fajú héber, szyr, arab stb. nyelvekkel közelebbi kapcsolatba hozta, s ekkép az együvé nem tartozókat összevetvén a magyar nyelv lényeges alaptörvényeit ott kereste, a hol azok legkevésbé találhatók, leginkább korának kell tulajdonítani, mely a nyelvtörzsek és nyelvfajok határait világosan nem ismerte. Révay korában és utána lassankint megváltoztak a nyelvrokonság körüli nézetek, s a nyelvtudomány egészen újjá lett. Miután a szanszkrit nyelv alaposabb ismerete következtében az eurpai vagyis nyugoti és ázsiai vagyis keleti nyelvek közti legbensőbb összefüggés napfényre jött, a keleti nyelvek nevezete üressé vált a tudomány előtt, s legközelebb a sémi, továbbá az ind-german, s végre az altaji nyelvesoportok lassankint mint egymástól különböző nyelvfajok tűntek fel. A mi pedig az az altaji nyelveket, mint bennünket legközelebb érdeklőket illeti, Schott Vilmos volt első, ki 1836-ban. „Versuch über die finnisch-tatarischen Sprachen“ című munkájában a finn-magyar, török-tatár, és mongol-mandsu nyelveknek fajbéli összefüggését bebizonyította. Azóta ezen nyelvek közti rokonság a külföldön kiváltképen a híres éjszaki utazó, nép- és nyelvényozó Castrén, továbbá Kellgrén stb., valamint az újabb időben Boller vizsgálatai által minden kétségen kívül helyezettett, s az altaji nyelvek, mint azokat Castrén elnevezte, csaknem olyan jelentéshez jutottak, mint

a sémi és indgermán nyelvek. Ezalatt nálunk a *bölcsészeti* nyelv kutatás igen terjedelmes, bár némelyek pl. Horvát István által tévutakra vezető irányú műveltetésben részesült, holott a külföldön megindított összehasonlító nyelvészet hazánkban egészen ezen évtized elejeig erélyes pártolókra nem talált. Azon férjfiu, ki ekkor nálunk az összehasonlító nyelvészetet nem csak behozta, de mondhatjuk teremtetten, Hunfalvy Pál vala. Mialatt a bölcsészeti, vagy inkább atomistikai nyelv nyomozás hordozóján, t. i. Czuczoron kívül még a metafizikai irányú Fogarasi János, s a szócsaládosítás védője Lugossy József inkább csak a bölcsészeti nyelvészet elvont álláspontján megmaradtak, azalatt Hunfalvy nem csak az akademiában megindította és folytatta a rokon nyelvekkel összehasonlítást, hanem ennek előmozdítására külön közlőnyt (Magy. Nyelvészet) is alkotott, mely három év lefolyta alatt már eddig is olly fényes eredményeket hozott létre, melyek nem csak a magyar és altaji nyelvészetre, hanem általában a nyelvtudományra is döntő befolyással kell hogy legyenek.

31. §. A nyelvtan módszere és részei.

A tudományos módszer nem egyéb, mint azon alak, melybe a tárgy önmagát tagolja s terjeszti. Ha a tárgyat saját természete szerint akarjuk fel fogni, nem szabad reá valami kívülről vett elrendezési elvet alkalmazni, s azt már előlegesen kész osztályokba sorozni; hanem ki kell nyomoznunk, mikép oszlik maga a tárgy, s millyen alkatrészeket foglal magában. Minthogy pedig a nyelv történeti folyamat, azért kell azt kiindulási pontjától fogva élete rendes fokain keresztül kísérnünk.

A nyelvalkotás a gyökök alkotásával kezdődik. A gyökök egyszerű öselemek s egyszersmind egész mondatok képviselői, de azért még nem valódi kifejezett mondatok. Ennélfogva a gyökökből kell kiindulnunk, s nyomoznunk mi módon alakulnak ezen nyelvcsírákból a szók, (szóképzés és szóragozás), mint bizonyos meghatározott képzetek jelei; mint lépnek össze mondatokba, (mondattan), melyekben mint önálló szók, s egyszersmind mint tagjai a mondat egységének szerepelnek.

A nyelv továbbá a szelleminek nyilatkozása érzéki hangban. A hang és a gondolat egymásba olvadvák, valamint az ember szervezetében a lélek a testtel szét nem bontható egységet képez. Mégis egymás arányában közömbösek, s mi azokat egymástól elválaszthatjuk. A hang előbb van meg, mint a gondolat; — a hang már mint az érzéki élet nyilatkozása származik. A nyelv fejlődés is a hangnak létét teszi fel. Azért mi is legelőször a hangtant fogjuk előadni, hová azon jelenetek tartoznak, melyek csak a nyelv érzéki oldalára, a hanganyagra vonatkoznak, a nélkül, hogy a nyelv fogalmi tartalmát módosítanák.

MAGYAR HANGTAN.

Első Szakasz.

A szóhangról általában.

32. §. A szóhang létrehozása.

A nyelv, mint a gondolatok kifejezése, mondatokból áll. A mondat alkotó tényezői a szók, melyek önállóság nem léteznek a nyelvben, s csak a mondatban bírnak teljes jelentőséggel. Azért is nem szabad úgy tekintenünk a nyelvet, mintha az egyes önálló szóknak a mondatba, mint egészbe való külső összefüzése által alakúlna, valamint a gondolat nem származik egyes képzeteknek egy egységbe való külső összefüzése által; sőt a szók az egész mondatból lépnek ki, mint a mondat tényezői. Ezen tényezők kiemelése a mondatból a tudományos boncolásnak következménye. Ezen boncolás még tovább is halad, s az egyes szókat tagokra osztja, melyek alkotó tényezői s végső elemei az egyes szóhangok. A szóhangok írásbeli jegyei a betük. A hangtól és annak jegyétől, a betűtől különbözik a betű elnevezése: pl. a *vár* szóban előforduló betük elnevezése: *ve-a-er*.

A szóhang létrehozásánál kiváltképen a gége tevékeny. Ez a légcső felső részét képezi, s a száj hátsó részében a nyelv tövénél a torokba nyílik. Ugyan ebbe nyílik az orrüreg hátsó része. A közönséges út, mellyen a lehelet be- és kijár, az orr, a gége s a légcső. A gége felső szélén két rostos, rugékony, s különös izmok által többé vagy kevésbé feszíthető szálag olly módon van felhúzva egymás mellett, hogy közöttök többé vagy kevésbé széles rés, a hangrés támad. A

lehelésnél a tüdőből kilökött levegő a hangrésen keresztül a hangszálakok mellett elsikamlík, a nélkül, hogy ezeket rezgő mozgásba hozná, mert nincsenek kifeszítve. De ha a hangszálakok elegendőkép kifeszítvők, a hangrés megszűnik, s a szálak az erősebben kitörő levegő által rezgő mozgásba hozatnak, s bizonyos meghatározott hangot idéznek elő, melynek magassága, vagy mélysége a szálakok nagyobb vagy kisebb feszültsége által feltételeztetik. Az ekkép származott hang ezután a száj- és inyüreg különböző alakulása, s nagyobb vagy csekélyebb nyílása által megízül, s hangzóvá lesz. — A hang tulajdonképen csak a hangzók létrehozásánál működik; a száj beszédszervei által előidézett mássalhangzók magukban véve hangnélküliek, némák.

A hangzók minőségi külömsége a szájüreg közremunkálásától, azaz a szájüregben létező, s rezgése által hangot okozó légoszlop nagyobbodása- vagy kisebbedésétől függ. A száj közönséges állapotjában *a* hangzót hoz elő. Ha a nyelvet mindinkább visszahúzzuk, s az ajkakat előre toljuk, támadnak: *o*, és *u* hangzók. Ellenkező irányban, ha t. i. a nyelvet előre toljuk, s az ajkakat mindinkább visszahúzzuk, *e* és *i* hangzók származnak. Az *i* létrehozásánál az inyüreg legszűkebb, de a szájüreg legtágasb. Ellenben az *u* a szájüreg legszűkebb, s az inyüreg legtágasb nyílása által jön létre. E szerint a hangzók következő sort képeznek: *i*, *e*, *a*, *o*, *u*. Legmagasabb az *i*, legmélyebb az *u*. A sor közepét *a* foglalja el. — Ezenkívül azonban minden hangzót magasabban vagy mélyebben ejthetünk, ha t. i. a hangszálakat erősebben vagy könnyebben megfeszítjük. Így pl. az *a*-t a hanglajtorja minden fokain ejthetjük, vagy énekelhetjük. Hasonlítsuk össze pl. a bámuló mély *a*-t a kurjongó magas *á*-val.

A hangzók folyékonyak, egymásba olvadók, s magukban véve határtalanok, a mássalhangzó képes azokat megállítani s korlátozni. Mássalhangzó által lesz a nyelv ízültté s szótagossá. Mert a szótagban nincs két vagy több különböző hang egy egységbe összekötve, mint azt szokott írásmódunk szerint ítélve gondolhatnók; magában véve a szótag tulajdonképen csak egy, de bizonyos meghatározott módon kiejtett hang. A szótagnak elosztása két önállónak képzelt hangra, t. i. ön-és

mássalhangzóra nem természeti de mesterséges. A valódiságban a mássalhangzó csak módosítása a hangzónak, mely két elem mind eredetére, mind pedig hallérzékünkre nézve bizonyos, szét nem bontható egységet képez. Vannak ugyan szótagok, melyek csak hangzóból állanak, de a figyelmes vizsgáló észreveszi, hogy minden önálló hangzót bizonyos fuvat, mint a hangnak utat készítő légkitörésnek első és utolsó mozzanata, előz meg és követ. A mássalhangzóval kezdődő s ugyan avval végződő szótagban a fuvat helyét a mássalhangzó foglalja el.

A három alaphangzónak (*u, a, i*) három mássalhangzó sor felel meg, melyek különbsége a beszédszervek különbségén alapszik. A mássalhangzók létrehozásánál, t. i. 1. az ajkak, 2. a nyelv és a fogak, 3. az íny és a nyelv működnek. Ezen, mindig párosan működő beszédszervek egy része cselekvő, mozgó, t. i. az alajk, az előnyelv és a hátnyelv; a másik rész szenvedő, nyugvó, t. i. a felajk, a fogak és az íny. Ezen szervek képezik a mássalhangzók alakí különbségét, mellynél fogva azok: ajakhangok: *f, v, m, b, p*; — foghangok: *sz, s, z, l, n, d, t*; végre ínyhangok: *j, zs, r, g, k*. — De a mássalhangzók még anyaguknál fogva is eltérnek egymástól. Az izülés, mely nem egyéb, mint a beszédszervek egymáshoz nyomása, magában véve nem hallható, de hallhatóvá lesz, ha a hang vagy fuvat hozzá járul.

Ha a fuvat a tökéletes izülést, vagyis a légcsatornának a beszédszervek által eszközlött teljes becsukását követi, támadnak a néma mássalhangzók,¹ melyek ismét vagy: *k e m é n y e k*: *p, t, k*; vagy *l á g y a k*: *b, d, g*. — Azonban a fuvat vagy hang a mássalhangzó anyagába is hathat, s avval össze is olvadhat, mi által a folytonos vagy tartó mássalhangzók származnak. Ezek ismét vagy: *fú v ó k*, melyek tökéletlen izülés mellett a fuvattól át vannak hatva, mint: *f, sz, s*; vagy *f é l h a n g z ó k*, melyek tökéletlen izülés mellett a hangtól vannak áthatva; mint: *v, z, zs*; végre *f o l y é k o n y a k*, melyek tökéletes izülés mellett a hangtól áthatvák; mint a szájon keresztül vezetve: *l, r*; és az orron keresztül vezetettek: *m, n*.

33. §. A szóhang elemei.

Bár a szóhang lényege egyszerűnek s futólagosnak látszik, s bár a szóhang semmi anyag, hanem inkább csak mozgás, mégis rajta és benne több elemet lehet megkülönböztetnünk, mellyek az anyag hasonlagossága szerint meghatározhatók. Ezen elemek részint *állományiak*, részint *esetlegesek*. Az elsőkhöz tartozik a hanganyag, melly a test különleges anyagának felel meg, és a hangnehézség, melly a test külön súlyával párhuzamos. Az esetleges tulajdonságok pedig: a szóhang időbeli tartóssága vagyis a mennyiség, melly a test terjedésének felel meg, és a hangstíly, melly a test hangjához hasonlagos.

Második Szakasz.

A szóhang állományi elemei.

34. §. A hangzórendszer.

Az összes hangzók legegyszerűbb alapját képezik a hangzók, s csak ezekkel szövetkezve léphetnek életbe a mássalhangzók is. (32. §.) A mássalhangzókat lehet az emberi test húsa- s csontjaival, az önhangzókat avval, mi az emberi test szilárd részeit élteti s körül fogja, t. i. a vér- s lélekkel összehasonlítani; az elsőkon nyugszik termete, ezeken alakja a szavaknak.

Volt idő, mellyben nálunk is a hangzók a szóelemzésben olly lényegteleneknek tartattak, miszerint azok a szó jelentésének meghatározásában tekintetbe sem jöttek, mert a szó fogalmi jelentése kizárólag a mássalhangzókhoz kötöttek gondolatot. Ez idő elmúlt. — Az összehasonlító nyelvészet megmutatta, hogy bár a hangzók, mint folyékonyabb elemek, sokkal több változásnak alávetvék, mint a mássalhangzók, még sem szabad azoktól minden jelentést megtagadni. Egy hangzó sem áll hasztalan a szóban, s nem változik el ok és szabály nélkül.

Az úgynevezett sémi nyelvekben a rendesen három mássalhangzóból álló, tehát tulajdonkép ki sem ejthető gyök által képviselt fogalomnak meghatározott vonatkozása, minélfogva az valódi szóvá lesz, a hangzók által jellemeztek. Ezen há-

rom hang: *qtl.* gyökök képez, mellynek alapjelentése az ölés, de minden kifejezhető alak, mellyben ime hangok a nyelvben előfordúlhatnak, azaz: mellyben hangzóval köttetnek össze, már az alapjelentésnek bizonyos meghatározott vonatkozását fejezi ki. Így: *qtol* határozatlan mód: ölni; *qotel*, cselekvő részesülő: ölő; *qatal*, múlt idő harmadik személye: ölt, stb.

Az indgermán nyelvek körében ezeknek legnevezetesebb tüneményei, u. m. a szanszkrit *guna* és *vridhhi*, a német *Ab-laut*, a szláv fokoztatás stb. a hangzók szabályszerű változásain alapúlnak. Tudjuk, hogy pl. a görög *λείπω, ἔλιπον, λείπω*; a gót: *nima*, *nam*, *nemum*, *nimans*; újnemet: *binde*, *band*, *gebunden*, *Bund*; a szláv: *piti*, *pojiti*; *lomiti*, *lámati* stb. szóalakokban a fogalmak vonatkozásainak különbségét a hangzók különbsége fejezi ki. Hogy az altaji nyelvekben, s ezek közt különösen a magyarban is, a hangzóknak kiváló fontos szerep jutott, a következő §§.-ban fogjuk látni.

Mint a nyelvekben általában, úgy a magyarban is a hármasság uralkodik. Három alaphangzóból származtak az összes hangzók.

A héber nyelvben eredetileg csak három hangzóra használtattak betűk. A legrégibb abc-ékben a három alaphangzó: *u*, *a*, *i*, különös jegyekkel *bir*, *e* s *o* pedig annál ritkábban jelentkeznek, mennél távolabb múltban keressük. A szanszkrit ez utolsó hangzókat, mind rövideket nem ismeri, s mint hosszúk kettőshangzók gyanánt tekintetnek; *ê* származott *ai*-ből, s *ô* származott *au*-ból. A gót nyelvben csak a hosszú *é* és *ó* birnak különös jegyekkel, holott a rövid *e* és *o* helyett *ai* és *au* iratik. A görögök, *u*, *a*, *i* hangzókat csak egy-egy betűvel irtak, de *e* és *o* számára kétféle jegyük volt; t. i. *ε*, *η*; *ο*, *ω*, stb.

Lássuk most az altaji nyelveket.

Mi az *o* és *u* hangzókat a finn nyelvben illeti, azok még egymástól nem váltak szét. Ugyanis Kellgrén szerint a finnben sem tiszta *o* sem tiszta *u* nincs, de egy középhang van, melly az említett két hangzót implicate magában foglalja. A mongolok *o* és *u*-ra csak egy s ugyanazon jegyet használják, mi szinte arra mutat, hogy ime hangzók a beszédben, ha most nem, legalább azon időben lepték egymást, mellyből a mon-

g olok mostani írásmódja származik. Sőt a magyarban is, bár itt az elfogadott latin írásmód jegyei által az o és u közti különbség világosabban jellemezett, mégis ezen hangzók az élő beszédben olly rokonok, hogy azok megjelölésénél gyakran a mai helyesírás is a betűk választásában tétováz. Ez történik pl. *ok, jok = uk, juk; ből = bül, től = tül* stb. ragoknál. Tájédatatosan a gyökszótagban is az említett hangzók változnak stb., melly tünetények ezen két hang eredetének visszavezetésére egy közös alaphangra utálnak.

Továbbá a közlő *é*, mellynek a finn *e* felel meg, a mongol és mandsu nyelvekben hiányzik; a magyarok szintűgy, mint a mongolok annak megjelölésére nem bírnak külön jeggyel, miből következtethetni, hogy ezen *é* az altaji nyelvekben nem eredeti, sőt leginkább a véle legrokonabb *i*-ből való fejlődésnek tekintendő, melly állítást még azon körülmény is bizonyítja, hogy e két hangzó a közlő hangzók osztályát képezi; azaz: az alább idézendő hangegyezés alaptörvényei szerint a többi hangzóhoz ugyanazon viszonyban van s ugyanazon jogokkal bir.

Tekintsük most a magas hangzókat: az *e*-t melly a finn *ä*-nek felel meg, az *ö*-t, *ü*-t. A mongolban ezen hangzók megjelölése hajdan a nekik megfelelő mélyektől (*a, o, u*), nem különböztetett meg; sőt ma is e két hangzósor megkülönböztetésére csak a szó elején használatnak különös jegyek. Sőt a finn, s részben a magyar írásmód is képes az említett hangzóknak származására némi fényt vetni. A Halotti Beszédben az *u* jegy megfelel a mai *o, u, ö, ü* hangzóknak, pl. *pur, ma: por; munda, ma: munda; teremteve, ma: teremté; urdung, ma: ördög; bunet, ma: bünet*; stb. többi nyelvelméinkben az *ö*-t gyakran majd *eu*, majd *oe, eo, o* stb.: az *ü*-t pedig *ue, ui, üu, u* jegyekkel találjuk írva.

S ennyiből áll az, mit jelenleg fölhozhatunk annak kimutatására, hogy az altaji nyelvtöben is a három hangzó: *i, a, u*, eredeti alaphangzónak tekinthető, mellyekből fejlődtek ki a többi hangzók—bár a történetet megelőző időben —.

Azonban mi módon történt ezen kifejlődés?

Grimm a goth nyelvnek a németteli összehasonlítása által történetileg is megmutatta, hogy a rövid *e* és *o* hangzók az

alaphangzók összefolyásából származtak. Ugyanis két rövid hangzó egy egységbe összekötve hosszú hangzót képez, de nem mindig. Ha t. i. két rövid hangzó a kiejtésben oly módon folyik össze, hogy monnón rövidségük felét elveszítik, az ekkép származott új hangzónak mennyisége csak akkora lesz, mint egy rövid hangzóé. Ilyen összefolyása két rövid hangzónak egy új rövidbe Grimm után törésnek (Brechung), s az ekkép származott rövid hangzók törötteknek (gebrochen) neveztetnek. Ekkép származott $a + i$ -ből e , s $a + u$ -ból o pl. a góth: saihvan, fauho, bairan, bauran már az ónémetben: sehan, foha, peran, poran hangzanak.

Sokkal fontosabb reánk nézve a magas hangzók: \ddot{a} , \ddot{o} , \ddot{u} , eredete. Ezek a német nyelvben a megfelelő mély: a , o , u hangzókból az úgynevezett hangváltás (Umlaut) által származtak. Ha t. i. a német nyelvben mély hangzóval bíró gyökhöz, i -, vagy ennek helyettesével: e -vel bíró rag járúl, a gyök mély hangzója a megfelelő magasba megy át, pl. Mann, männlich, Männer; Hof, höflich, Höfe; Betrug, betrügen stb. Ilyen hangváltás a többi indgermán nyelvekben is ismeretes.

De illik-e ezen felfogás az altaji nyelvekbe is, melyekben, mint tudjuk, a legnevezetesebb alaptörvény, t. i. a hangegyezés a mély s magas hangzók közti ellentétten alapszik, s melyekben ma épen ellenkezője történik annak, mit az indgermán nyelvekben látunk? Ezekben t. i. a rag hangzója módosító befolyást gyakorol a gyök hangzójára; holott nálunk a rag hangzója a gyök hangzója szerint változik. Szabad-e tehát feltennünk, hogy nálunk is a magas hangzók a megfelelő mélyekből a lágyító i , vagy helyettesének az e -nek befolyása által származtak?

Ezen kérdésre történeti adatokkal felelni nem vagyunk képesek. Azon korban, melyből legrégibb nyelvemlékeink származtak, már a hangzók monnó sorát kifejlődve találjuk; — az írásmódból kivehető momentumokat már fentebb érintettük.

De a rokon nyelvekkel összehasonlítás képes némi fényt deríteni az említett kérdés feloldására.

A finn nyelvben igen sok gyököt találunk, melyeknek magas hangzói a megfelelő mélyekkel váltakoznak, a nélkül,

hogy eme váltakozás a gyök jelentésében valami különbséget okozna. Így: *ahma* és *ähme*; *lawia* és *läwiä* stb. valamint a magyar: *csal* és *csel*; *kavar* és *kever*; *haj* és *hej* stb.: Föltehetjük-e, hogy a nyelv eredetileg is egy s ugyanazon képzet kifejezésére több, és pedig ellenkező hangzóval bíró gyököket teremtett volna?

Ha az összehasonlítást a többi rokon nyelvekre is kiterjesztjük, alig találunk pl. a magyarban magas hangzón gyököket, melyeknek a rokon nyelvek egyike vagy másikában, ha t. i. a gyökök közösek, mély hangzó nem felelne meg. Csak néhány példát hozunk fel. Így a magyar *hős*, finn. *kosio*; m. *epe*, finn. *sappi*; m. *köh*, finn. *kohio*; m. *kepe*, finn. *kawia* stb. Lehet-e ezen példákra nézve kétség akár az egyik akár a másik alak eredetisége felől? A finnben az *i* még a második szótagban van, a magyarban már a gyökszótagba olvadt; pl. *kohi*, *koih*, *köh*. Így a magyar *bő* az osztyákban még: *poi*; a magy. *csend* oszty. *chanem*, m. *men-ni* finn. *menen*, szürjänb. *muna*: m. *meny*, finn. *minia*, lappb. *manje*, stb.

Továbbá pl. a magy. *méz* finn. *mesi*, de osztyákban még: *mag*. Ha kérdés támad, melyike ezen szóformáknak az eredeti, a végmássalhangzó adja a szükséges felvilágosítást. Ugyanis a nyelvekben általában a torokhangoknak átmenetele a foghangokba ép oly gyakori, mint ritka az ellenkező eset. G-ből lehet *z*, vagy *sz*, de nem megfordítva. Az osztyák *mag* tehát eredetibb, mint a finn: *mesi*, magy. *méz*. Jegyezzük meg, hogy a finnek *g*-vel nem birnak, s helyette leggyakrabban *h*-t használnak, mely ismét *sz*-szel váltakozik. Így lehetett, *mag*-ból, *mahi*=*masi*, s nem áll-e *mesi* úgy a *mag*hoz, mint a német: *männlich* a *mann*-hoz.

A felhozottakkal azonban csak megakarjuk érinteni a dolgot, nem kimeríteni. De ha képesek nem vagyunk is minden egyes magas hangzóú gyöknél a lágyításnak okát oly világosan kimutatni, mint az említetteknél, minthogy idő folytában a különböző nyelvekben a hangzók másféle változásoknak is alávetvék, s azoknak visszavezetése eredeti alakjukra a nyelvemlékek hiánya miatt szinte lehetetlen; mégis a felhozottak alapján is hajlandók vagyunk hinni, hogy az altaji nyelvekben is úgy, mint általában a nyelvekben a magas hang-

zók a megfelelő mélyekből, s többnyire — ha később nem is kizárólag — az *i*-, vagy helyettesének t. i. *é*-nek befolyása következtében fejlődtek ki.

A hangzóegyezés törvénye nem czáfolja meg állításunkat de megerősíti. A gyök ma merev s változatlan, s hangzója módosítja a ragok hangzóit. Igaz ugyan, ezen eljárás épen ellenkezője az indgermán hangváltozásnak, melly szerint t. i. a rag hangzója a gyök hangzóira gyakorol befolyást; de ezen ellentét is csak az irányra vonatkozik, mellyben a hangzók egymásra hatnak, mellytől elvonva a hangeljárás végalapjában egy s ugyanaz. A németben pl. a hangváltozás visszafelé hat, a magyarban előre: bár ebben is találunk példákat, hol a következő szótag hangzója az első szótag hangzójára hatott. Így a mai *nélkül* hajdan *nalkül*; a mai *soha*, *noha* hajdan *semha*, *nemha* hangzott stb. a szláv: *obed*, *milost*, *nevola* a magy. *ebéd*, *malaszt*, *nyavalya*; stb. Agyökök mai változatlansága azoknak ősrégi változékonyságára látszik mintegy visszamutatni. Extrema se tangunt.

A mai ragváltozásnak előképe volt a hajdani gyökváltozás; hiszen ragjaink szinte eredetükre nézve nem egyebek, mint gyökök.

Továbbá a hangzó egyezés törvénye szerint a mély és magas hangzók egymást, mint ugyanazon nemű sarkok, eltaszítják. Csak a közlő *i* (s helyettese *é*) egyez meg monnó sorral. Nemde ez arra mutat, hogy az *i*, mert eredeti hangzó, a szinte eredeti mély hangzók sorába tartozik, s egyszersmind a magas hangzóknak, mint a lágyítás tényezője implicite foglal-tatik? Az *i*-nek ezen kettős természetén alapszik annak rokonsága a hangzók monnó sorához.

Ezen szempontból a mély hangzókat keményeknek, a magasakat lágy — vagy lágyítottaknak, s a közlőket lágyítóknak is nevezhetjük.

35. §. A magyar hangzók kiejtése.

A mai magyar írásmód a magyar hangzók megjelölésére csak a következő jegyeket használja: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ö*, *ü*; s a hangzók hosszúságát ékjellel jellemzi: *á*, *é*, *í*, *ó*, *ú*, *ő*, *ű*. De

az élő beszéd többféle kiejtési árnyéklakat különböztet meg; és pedig:

1. *a*, ékjel nélkül zárt és mély, azaz az *o*-hoz közeledő, s igen hasonló az angol *o*-hoz, ebben: *God*. — A hosszú *á* tisztán és szélesebben hangzik, mint a német *ah* ezekben: *sah, nah, stb.*

A göcseji nyelvjárásban a hangsúly nélküli szótagokban az *a* mint véghangzó úgy ejtetik ki, mint *o*; pl. *háza, lába, kása* = *házo, lábo, káso*. A hangsúlyos szótagban *a* szélesen hangzik, közeledve az *e*-hez; pl. *vásárnap, parányi* = *vesárnap, perányi*; stb. Más vidékeken, pl. Barsban a hangsúly nélküli hosszú *á* úgy hangzik mint *ó*; pl. *anyám* = *anyóm*. Ha az elsőt *â*-val megjelöljük, s az utóbbit *â*-val, azon esetben *a* megfelel az *â*-nak és *â* az *â*-nak. Az írás tehát csak a rövidet jelöli meg az első sorból, s a hosszát a második sorból.

Megemlítendő, hogy a palóc nyelvjárásban a hosszú *á* a hangsúlyos szótagokban *ua*-nak ejtetik ki; pl. *vár, bátya* = *vuár, buátya*.

2. *e*. Az ékjel nélküli *e*-nek a kiejtésben észrevehető többféle módosításai közül különösen kiemelendő a közönséges *e*, melly a finn *ä*-nek megfelel; továbbá az *i*-hez közeledő *é* (pl. ebben *leány*, melly úgy hangzik mint: *lány*), melly a finn közlő *e*-nek felel meg; végre a zárt *ë*, melly az *ö*-höz közeledik, s ezzel váltakozik pl. *vörös* = *vörös*. Az első törött *a*, a második törött *é*, a harmadik törött *o*.

A hosszú *é*, melly tulajdonképen csak az *é*-nek felel meg, de jegyek hiányában a többi *e*-k megnyújtását is képviseli, *i*-hez közeledik, mint a francia *é* fermé, vagy a német „*eh*” ezekben: *Reh, Weh* stb.

Nyelvjárásilag, pl. Göcsejben a hangsúlyos *é* úgy hangzik, mint: *í*; pl. *fél, szép, kér* = *fil, szíp, kír* stb.; holott a hangsúly nélküli szótagokban a hosszú *é* úgy ejtetik ki mint a rövid *i*; pl. *kezét, fejét* = *kezit, fejit* stb. — Ugyancsak hangsúlyos szótagokban a hosszú *i*-t úgy is szokták ejteni mint *ié*; pl. *rét, két, én* = *riét, kiét, ién* stb. melly kétféle árnyéklakat által néha a külsőleg egyenlő szók jelentésének különbsége megbélyegeztetik; pl. *fil* = timet; de *fiél* = medium; — *szil* = margo, de *szíél* = ventus.

3. *i*. A hangsúlyos szótagokban nyelvjárásiilag úgy ejtetik ki, mint *e*; pl. *Pista, villa* = *Pesta, vella*; *s* váltakozik *ü*-vel; pl. *ki, idő* = *kü, üdő* stb.

Megemlítendő, hogy a hosszú *i* mai nap, az egyetlen *ít* képzőt kivéve, melly *ait, eit*-ből lett összehúzás által, csak a gyökszótagokban fordul elő.

4. *o* és *ö*. A hangsúly nélküli szótagokban *o* igen közel jár *u*-hoz, *s* *ö* közel jár *ü*-hez; pl. *alól, felől* = *alul, felül*.

A palócoknál a hosszú *ó* és *öt* úgy ejtik mint *uó, üő*; pl. *só, szó, főz, gyöz* = *suó, szuó, füöz, gyüöz*.

A rövid *o* és *ö* hangzók mai nap a szó végén soha sem fordulnak elő.

5. *u* és *ü*. A hosszú *ú* és *ü* mai nap a törzs végén *s* általában a hangsúly nélküli szótagokban nagyobbbrészt elvesztette eredeti hosszúságát, *s* ingatag; pl. *falu, szomorú, keserű* a közbeszédben úgy ejtetnek ki, mint: *falu, szomoru, keserü*. Az újabb írók köztől legtöbben mai nap a hosszú és rövid *u, ü*, közt az írásban sem tesznek különbséget.

36. §. A magyar mássalhangzók rendszere.

A mássalhangzók a beszédszervek által hozatnak létre. Ezek t. i. nagyobb szűkülés *s* teljes elzáráshoz közeledésök által a hangot gátolják, megtörik, *s* ekkép ízelik a nyelvet. A mássalhangzó lényeges alkatrésze az értelmi nyelvnek, mert sajátlag véve ez a tulajdonképi hordozója a képzetnek. A kifejlett észnyelvben a hangzók jelentősége eltűnik, azok inkább segédhangok, mellyek a mássalhangzók kiejtését eszközlik. A hangzók folyékonyak, egymásba olvadók *s* határtalanok, mint az érzetek, de a mássalhangzó megállítja a folyó elemeket, valamint az értelem korlátokat szab a határozatlan érzetnek. A mint az ember homályos érzelmektől világos képzetekig, *s* tovább a fogalmakig halad, azon arányban külsőleg is a hangzós természetű érzethangok ízült mássalhangzókhoz haladnak.

A mássalhangzók is részint egyszerűek, részint elegyültek. Az egyszerű magyar mássalhangzók rendszere az anyagi és alaki osztáselv alapján következő sorokat képez:

	Folytonosak		Pillanatnyiak			
	Fúvók	Félhangzók	Folyékonyak		Némák	
			száj-	orrhangok	lágys	kemények
Ajakhangok	f	v	—	m	b	p
Foghangok	sz, s	z, zs	l	n	d	t
Inyhangok	—	j	r	—	g	k

A „h“ mint alaktalan elemi hang az eléadott rendszerben nem fordulhat elő.

A Halotti Beszédben és régibb oklevelekben még „ch“ is fordul elő, mely azonban későbbben a mai k- vagy h-ba ment át; pl. HB. *turchucat, charmul* ma: *torkukat, hármul* stb.

37. §. Elegyült mássalhangzók.

Elegyült mássalhangzó az, melyben két egyszerű, azaz: egyszerű ízelés által létrehozott mássalhangzó egy hangegységbe olvad össze. Ilyen összeolvadás csak azon esetben mehet végbe, midőn egy néma mássalhangzó az utána következő fúvó- vagy félhangzóval szövetkezik, mert csak ez utolsók bírnak oly csekély szilárdsággal, mellynél fogva képesek, önállóságuk vesztével a néma mássalhangzó elemeivé válni. Ilyen esetben a félhangzó nem csak a némát követő fuvat helyét foglalja el, hanem a néma mássalhangzó anyagába mélyebben behatván, erre gyakran rontó befolyást gyakorol, s új sajátzerű hangokat hoz létre.

Ide tartozik legelőször a *j* (i)-nek a megelőző *d, g, l, n, t* mássalhangzókkal összeolvadása; mi által: *gy, ly, ny, ty* elegyült mássalhangzók származnak; azután a *c* (cz) mely *t + sz*, és *cs*, mely *t + s*, végre *ds*, mely *d + s* összefolyásából keletkezett.

38. §. A hangok súlya.

A magyar önhangzók súlyát Hunfalvy P. következőkép határozza meg: Minél teljesebb a hangzó, annál több súlylyal

bir. A hangzók teljességét pedig a távolság határozza meg, melly azok és a mássalhangzók között van. Azért legteljesebb hangzók az *a* és a megfelelő *e*. Kevésbé teljesek az *o* és a megfelelő *ö*, mivel közel vannak az *u*, *ü*-hez. Ez utólsók pedig legkevésbé teljesek, mert határosak *av*-vel, mellyre azért könnyen el is változnak. A közlő hangzók között *e* teljesebb az *i*-nél, melly utolsó határos a *j*-vel. E szerint *a* súlyosabb mint *o*, ez súlyosabb mint *u*. Továbbá *ö* súlyosabb mint *ü*, *s* *e* súlyosabb mint *i*. Hogy a nyújtott hangzók súlyosabbak a megfelelő rövideknél, magából értetődik.

39. §. A hangzók összeköttetése.

Az összekötött hangzók vagy hosszú hangzók, vagy kettős hangzók. — A hangzó természeténél fogva folyékony s korlátlan tartósságú; de az ízült beszédben bizonyos határok közé szoríttatik. Minden gyökhangzó eredetileg rövid, de a nyelvfejlődés következtében gyakran tágitatik, és pedig részint merő hangtani okokból; pl. a hangsúly befolyása következtében, vagy a szótagok egyensúlyának létrehozása végett stb., részint szóelemzési úton, midőn t. i. mindenféle képzéseknél több hang jön össze s olvad egymásba. A hangzó tágitása csak más hangzós elem hozzájárulása által lehetséges. Ez pedig vagy az eredeti hangzóval egyenlő ($a + a$), vagy töle különböző ($a + i$). Az első esetben hosszú hangzók, a másikkban kettőshangzók támadnak.

A hosszú hangzó nem egyéb, mint kétszer egymásután, minden szünet nélkül kiejtett rövid hangzó; pl. $\acute{a} = aa$. De a hosszú hangzó két egymástól különböző rövid hangzó összeolvadása által is származhatik. Ekkor azonban a hosszítási folyamatot úgy kell gondolnunk, hogy előbb az egyik hangzó a másikhöz hasonúl, s evvel azután egy egységbe olvad össze; pl. a régi: *hio-ni*, *vio-ni*, ma: *hiv-ni*, *viv-ni* = *hi-ni*, *vii-ni*, = *hi-ni*, *vi-ni*. Másrészt két rövid hangzó nem mindig olvad össze a megfelelő hosszúba, de gyakran más hosszú vagy kettőshangzót is hoz létre. Így pl. a magyar: *fej*, *vej* = *fö*, *vö*; holott az *ei*-nek megfelelő hosszú inkább *é* mint *ö*;

bár a magyar nyelvben az utolsó két hangzó néha váltakozik; pl. *szülék* = *szülők*.

A kettőshangzó fogalmához tartozik, hogy egyrészt két külön hangzó egy folytonos hangegységbe olvadjon össze, másrészt, hogy az egybeolvadt hangzók sajátlagos minősége tartassék fen. Tehát az elegyhangzók (*ä, ö, ü*), és az összehúzás által származott hosszúk (pl. *ai=é, au=ó* stb.) nem kettőshangzók. Azonban igen gyakran átmegy az eredeti kettős hangzó a megfelelő hosszúba pl. a magyarban *ei, eu=ö-be; au=ó-ba* stb. — De két hangzónak egybekötése által nem mindig származik igazi kettőshangzó. Ha t. i. a hangzósor tekintjük, könnyen észrevevessük, hogy csak az *a, e, o* hangzók az utánok következő *i* és *u*-val köttethetők úgy össze, hogy azáltal a kettőshangzó lényegéhez tartozó hangzós hangegység jön létre. Ennélfogva az igazi kettőshangzók a következők: *ai, au; ei, eu; oi, ou*. A többi kettőshangzók pl. *ua, uo, ui* stb. nem igaziak.

A mi a magyar nyelvet illeti, annak régiebb korszakaiban a kettőshangzók sokkal gyakoribbak voltak, mint utóbb. A Halotti Beszédben, és a legrégibb oklevelekben a következők fordulnak elő: *au* (*Monoraukerekü*); *ai* (*alait*); *ei* (*veszeit*); *eu* (*leun, beleul*); *oi* (*szabadoit*); *ou* (*boudog*); mellyek maig, az *i* hangzóval támadtakon kívül (mellyek közül néhányan maig is fenmaradtak; pl. *bocsajt, sóhajt* stb.), a megfelelő hosszúba olvadtak össze. De a palóc nyelvjárás, mellyben úgyis az eredetibb régibb nyelvállapotnak számos nyomai fenmaradtak, a kettőshangzókat kedveli; és rendesen pl. a hosszú *á, ó* előtt *u*-t; *ö* előtt *ü*-t; és *é* előtt *i*-t hallat, ekkép: *buatya, luó, üör, iédes*; sőt az *l* mássalhangzót a szótagok végén, vagy pedig mássalhangzó előtt, a hangzó természetéhez képest *u*, vagy *ü*-re változtatja, s az előtte álló hangzót megrövidítvén, evvel igazi kettőshangzóvá olvasztja össze. Így lesz *al=au; ol=ou; el=eü; öl=öü*; pl. *alma=auma; boldog=boudog; elme=eüme; föl=föü*; stb.

40. §. A mássalhangzók összeköttetése.

Ide nem tartoznak az elegyült mássalhangzók, mellyekről 37. §.-ban szoltunk, hanem két vagy több mássalhangzónak összeköttetése.

Két egyenlő mássalhangzónak összeköttetése hosszú hangzónak felel meg. A mássalhangzó természeténél fogva ilyen kettőzésnek nem lehet helye a szó elején vagy végén, nem lehet helye csak a szó közepén két hangzó között; pl. *ben-nem, jobbak, házzal* stb. A magyarban minden mássalhangzó kettőztethető, kivéven a lehő *h*-t, mely azonban igazi mássalhangzónak nem tekinthető. — A mi a kettőzést illeti, az részint a hasonításnak eredménye, pl. *beszéd-l = beszéll; házval = házzal* stb. tehát eredetileg két különböző mássalhangzóból származott; részint a hangsúly befolyásának következménye, mely a gyököszót egy mássalhangzónak kettőztetése által erősíteni törekszik, s emelni ki; pl. *míllyen* e. h. *mi + lyen*; *ben-nem* e. h. *ben-em* stb.

A kettőshangzónak megfelel két különböző mássalhangzónak összetétele, mely a magyar s általában az altaji nyelvekben csak a szó közepén és végén fordulhat elő; pl. *boldog, laktam, kard, volt, vársz* stb. Ezen nyelvek a szó elején több mássalhangzó összejövételét, mint ez pl. az indgermán nyelvekben divatos, nem szenvedik. E mellett vannak mássalhangzók, melyek összejövételét a magyar nyelv még a szó közepén sem kedveli; pl. *zj, szj, csj* stb. — A mi pedig a szó végét illeti, ott még csekélyebb számra szorítkoznak azon mássalhangzós csoportok, melyek a magyar nyelvben előfordulhatnak. A folyékony *+ néma* itt a legkedveltebb összetétel; ellentben néma *+ folyékony* semmi esetben nem állhatnak a szó végén. A nyelv ezen sajátján, mellynél fogva egyes mh. összetételeket kedvel, másokat nem szenved, többféle hangváltozások alapúlnak, a mint ezt későbbben látni fogjuk.

41. §. A szótag és szó.

A szótag egy hangzónak egy vagy több mássalhangzóval összeköttetése által származik. Azonban önálló hangzó is képezhet szótagot. (L. 32. §.) A hangzóból álló szótag csupasznek neveztetik, pl. *a, e; o-da, i-szik*; stb. Ha a hangzót mássalhangzó előzi meg, a szótag nyílt pl. *fa, be, le, ki* stb.; — ha követi, a szótag zárt; pl. *al, is, es* stb. s körülzárt szótag az, melyben a hangzó előtt és után áll mássalhangzó; pl. *bab, fal, sok* stb.

A szótag, vagy több szótagok összeköttetése szót képez, ha önálló jelentéssel bír. A jelentőséggel bíró szót a nyelv külsőképen is bizonyos meghatározott korlátok által megkülönbözteti a szótagtól. Ezen korlátok leginkább a szó végére vonatkoznak, melyben nem állhatnak mindig ugyanazon hangok, melyek a szótag végén fordulhatnak elő. Így pl. a magyarban nincsen szó, mely rövid *o*, vagy hosszú *á*-ra végződne, holott ezen hangzók a szótag végén gyakran találhatók; pl. *o-da*, *tano-da*; *atya-ink*; *ház-ja* stb. Továbbá nem tűri a magyar nyelv a szók végén a hangzók összeköttetéseit *v* és *j* hangokkal stb.

Ezen hangtörvények, melyek külön nyelvekben külfömbözők, a szóelemzésre nézve igen fontosak. Ezen törvényeknél fogva t. i. a szók, és szóalakok mindenféle változásoknak alávetvék, melyek következtében az eredetileg szerves hangalak gyakran eltorzítottatik, s az eredetileg ugyanazon szóalakok egymástól eltérnek. Ezen törvények által minden egyes nyelv külső alakjára oly sajátzerű színezetet ölt, mellynél fogva minden szón, már annak első hallatára, kivehető, vajjon a nyelvhez tartozik-e eredetileg, vagy pedig kölcsön van véve. Így pl. *Wandl*, *bratr* s efféle szók a magyarban teljesen lehetetlenek stb.

Harmadik Szakasz.

A szóhang mellékes tulajdonságai.

42. §. A szóhang mennyisége.

Minden szóhang kiejtésére bizonyos (hosszabb vagy rövidebb) idő kivántatik meg. Ezen időnek hosszasága teszi a szóhang mennyiségét. Minthogy pedig csak az önhangzók folyékonyak, és tetszés szerint hosszabb vagy rövidebb időben ejthetők, ellenben a mássalhangzók általában véve, a pillanatban enyésző, semmi hosszítást nem szenvedő hangok, melyek csak gátoló összehalmozásuk által a szótag kimondását késleltethetik, azért a szótag mennyisége is kiváltképen az önhangzó mennyiségétől függ. A rövid hangzó pedig úgy aránylik a hosszúhoz mint 1 : 2.

Azonban a mássalhangzók is befolyást okozhatnak a szótag mennyiségére. Az egyszerű mássalhangzók, kivált a kilököttek, pillanatban enyészők, azért a hangzó öregbülését nem idézik elő. De ha két vagy több mássalhangzó tolúl össze rövid hangzó után, bizonyos észre is vehető gátolás támad, a kiejtés tartósabb, legyenek a mássalhangzók egyenlők vagy különbözök. Ez által a szótag, dacára a rövid önhangzónak, mennyiségére nézve hosszúvá lesz. Ezen alapszik az úgynevezett positio törvénye, melly a verstanban kiváló szerepet játszik.

43. §. A hangsúly (Accent).

A hangtól és annak mennyiségétől meg kell különböztetni a hangsúlyt, melly nem egyéb, mint azon erő, mellyel a szóhang kiejtetik; vagyis a szóhangot kísérő emelkedése és leszállítása a hangnak. De a hangsúly lényege nem rejlik a zenészeti magosságban és mélységben, hanem a hangnak erősebb vagy gyengébb nyomatosságában; tehát azon erőben, melyet a beszéllő a hangnak kölcsönöz.

A hangsúly vagy *szónoklati* vagy *grammatikai*.

A grammatikai hangsúly ismét a) szótaghangsúly, melly a többtagú szók egyes szótagaira vonatkozik; b) szóhangsúly, melly a mondatban egész szókat azoknak logikai vagy nyelvtani fontossága szerint emel ki, vagy c) mondathangsúly, melly egész körmondatok előadásánál egyes mondatokra vagy mondatrészekre esik.

A szótaghangsúly vagyis hangsúly a szó szorosb értelmében nem egyéb, mint egy szótagnak különös hangerővel és nyomatékkal való kiemelése, mialatt a többi szótagok gyengébben mondatnak ki. Az olly kiemelt szótagról mondjuk azután, hogy hangsúlylyal bir, vagyis hogy hangsúlyos.

A magyar nyelvben a hangsúly a szó gyöktagjára esik; összetett szókban mindenik szó megtartja saját hangsúlyát, de az első szó hangsúlya erősebb a másikonál. Többtagú szókban a gyökszótagon lévő hangsúlyon kívül másodrendű hangsúly is van, melly rendszeren annak 3. 5. 7. tagjára esik; pl. *halhatatlanság* szóban a *hal* tagon van a főhangsúly: *tat és* *ság*

szótagokon pedig a másodrendű hangsúly. Ez utóbbi hangsúly meg is változtathatja helyét; pl. *rendetlenség* szóban a főhangsúly az első tagon van, a másodrendű pedig a harmadik *len* tagon. De *rendetlenséggel* szóban a másodrendű hangsúly a vég szótagra esik; különben ha ezen szóban is a másodrendű hangsúly a *len* szótagon maradna, az utolsó *gel* tagra is esnék egy másodrendű hangsúly, mi a magyar nyelv, s általában a finn nyelvek természetével ellenkezik.

Minden egyes szóban csak egy főhangsúly van, de másodrendű hangsúly több is lehet, mint feljebb láttuk.

A hangsúly a szó lelke. Ez alapítja meg a több egyes elemekből összeállított akárhánytagú szónak hangegységét, mely a szó által képviselt fogalom egységének felel meg. A hangsúly legszellemesebb eleme a nyelvnek, s mégis annak minőségi és mennyiségi viszonyaira nagy befolyást gyakorol, mint azt alább látni fogjuk.

Negyedik Szakasz.

A hangváltozás.

44. §. A hangváltozás fogalma és köre.

Hangváltozás alatt általában mind azon változásokat értjük, melyeknek a nyelv történeti életében szintúgy egyes hangok mint egész szótagok és szók alávetvék, de melyek a szók által kifejezett képzetekre, vagyis a szók jelentésére nem vonatkoznak. Így p. o. a Halotti Beszédben előforduló: „*vogmuc, pur, chomuv, eleve, mend, gimils, nop, urdung*“ szók jelentése a mai: „*vagyunk, por, hamu, élő, mind, gyümölcs, nap, ördög*“ szókéval azonos, habár azoknak hanganyaga mai napig többé vagy kevésbé megváltozott. Az ilyen, csupán hangtani, azaz: a szók anyagát, a hangok minőségét, mennyiségét és helyzetét illető változástól meg kell különböztetni a szerves változásokat, melyek t. i. a szók jelentését is módosítják, pl. *fagy* és *fáz-ik*, *várjak* és *várják*; *házat* és *házát* stb. *csal* és

csel; *árny* és *ernyő*; *karika* és *kereng*; *ár* és *ér*; *bot* és *böttű*; s mellyek azért nem a hangtanba, hanem a szóragozás, vagyis a nyelv értelmi körébe tartoznak.

A hangváltozás a nyelvélet három különböző körében fordulhat elő. A hangváltozás t. i.:

1. történeti, ha a szó a nyelv korábbi állapotjában más, a mostanitól eltérő hangalakkal birt, tehát a hangváltozás a nyelvfaj vagy egyes nyelv különböző fejlődési fokaiból való; pl. a Halotti Beszédben előforduló: *muganec* ma: *magának* hangzik; a mai: *álom* Anonymusnál még: *almu* stb.

2. nyelvjárási, ha ugyanazon szó több, egyidőben s egymás mellett élő nyelvjárásban különböző alakban fordul elő; pl. *alma*, *balta* a palóc nyelvjárásban: *auma*, *bauta*-nak hangzik; szintúgy *urunk*, *emlékezzünk*, *nézzünk* a palócoknál még: *urank*, *emlékezzenk*, *nézzenk* stb.

3. írásbeli, ha ugyanazon szó az írói nyelvben is több egymás mellett egyaránt használatban levő hangalakkal bír; pl. *bék* és *béke*; *dalol* és *danol*; *haj* és *héj* stb.

Ezen két utóbbi (a nyelvjárási s az írásbeli) hangváltozás azonban majd mindig az elsőre, t. i. a történelmire vezethető vissza. Ha t. i. a nyelvjárásokban, vagy az írói nyelvben is egy s ugyanazon szó két alakban fordul elő, azon esetben rendszeren az egyik alak régibb mint a másik, tehát a nyelv különböző időszaikából való. Így pl. a palóc: *urank* szóalak régibb, mint az írásbeli: *urunk*, mi annak származásából is kitetszik. *Urunk* t. i. *ur-am-k* alakból keletkezett. Szintolgy régibb pl. a palóc: *emlékezzenk*, mint az írásbeli: *emlékezzünk*, mi a híres legrégibb magyar historiás énekből: „*Emlekezzenk regiekről* is kitetszik. Szintúgy az utóhanggal bíró: *béke* alak eredetibb az egytagú: *bék*-nél, mint azt alább látni fogjuk.

I.

A hangváltozás nevei.

45. §. A hangváltozás neveiről általában.

A hangváltozás általában véve:

1. Hangcsere, mellynél fogva, dacára a szó egyes hangjain történt változásnak, a szó anyaga sem nem bővül, sem nem kisebbedik. Ide tartozik:

a) az önálló hangcsere; pl. a régi: *kedeg*, ma: *pedig*; — a régi: *gimils* ma: *gyümölcs* stb.

b) a hanghasonítás; pl. HB. *hadlava* ma: *hallá*; — sőt a mai nyelvben is mondjuk: *házzal*, *kerttel*, ezek helyett: *házvel*, *kertvel* stb.

c) a hanghasontalanítás; pl. *dalol* helyett: *danol*; — *taldl* helyett: *tanál* stb. Végre

d) a hangáttétel; pl. *szőkcső* helyett: *szöcskő*; — *kehely*, *teher*, ezek helyett: *kelyh*, *terh* stb.

2. Hangváltozás, mellynek következtében a szó anyaga vagy bővül, vagy kisebbedik. Illyen

a) a hangbővítés pl. a mai: *hatalom*, *szerelem* a régiebb: *hataalm*, *szerelm* helyett; — *iskola*, *istrang*, a latin: *schola*, és német: *Strang* helyett stb.

b) a hangelvetés, pl. *tudom* h. *tom*; *gazdaasszony* helyett: *gazdasszony* — *szinteügy* helyett: *szintügy* stb.

c) a hangerősítés; pl. *fanak* helyett *fának*; — *vélem*, *nókem*, ezek helyett: *velem*, *nekem* stb.

d) a hanggyengítés; pl. *háztól*, *háZRól* helyett: *háztul*, *házrul* stb.

46. §. Az önálló hangcsere.

Az önálló hangcsere alatt a szó egyes hangjainak azon változását értjük, melly önállólág, azaz a szomszéd hangok és minden külső tényezők befolyása nélkül ment végbe, s azért csupán az egyes hang életének s független fejlődésének tulajdonítható. Így lett pl. a régiebb: *kedeg*-ből a mai *pedig*; — a

régibb, Jászai Codexben előforduló: *mart* ma: *part* (nyelvjárásilag is még: *mart*); *Veszprém* = *Beszprém*. — Így a finn: *jalka*, láb, magy. *gyalog*; — finn: *aju* magy. *agy*; — török: *jemes*, HB. *gimils* ma: *gyümölcs*. — Így váltakoznak: *jer* = *gyere*; — *jön* = *gyön*; — továbbá: *mell* = *mejj*; — *valljon* = *vajjon*; — *borju* = *bornyu*; — *fejér* = *fehér*. — Jászay Codexben: *feketeje*, *barlangaja*, *fajja*, ma: *feketévé*, *barlangává*, *fiává* stb. Így Jászay Cod. *vépés* ma: *lépés*; — *porosztó*, ma: *poroszló*; — *tepik*, ma: *lepik*; stb. Így váltakozik: *dörög* = *zörög*; — *dörren* = *zörren*; — *büdös* = *büzös* stb.

47. §. A hanghasonítás (Assimilation).

Hanghasonítás alatt mindazon változásokat értjük, melyek egyes hangokon a szomszédhangok és szótagok befolyása által olly módon idéztetnek elő, hogy egy hang a másiknak behatása következtében evvel egyenlő-, vagy legalább a változás által hasonlónak lesz.

A hanghasonítás általában véve következménye azon vonzerőnek, mely a nyelvben, és pedig annak mind hangtani, mind értelmi részében általánosan el van terjedve. A vonzerőnek hatalmas természeti törvénye t. i. a nyelvben is roppant befolyást gyakorol a szók alakzataira s azok összeköttetéseire. Az a rimben, az asszonáncban, a gondolati párhuzamban, a refrainben stb. működik. Minden nyelvben önként képződtek idomok, melyekben a hasonló elemek egymáshoz vonzódtak. Ilyenek pl. a magyarban az úgynevezett ikerszók; *díbdáb*, *dinomdánom*, *dülfül*, *síri*, *összevissza*, *imígyamúgy*, *diribdarab* *csiri-biri* stb. Hasonlókép a mondattannak egyik legkiíválóbb része, t. i. a szóegyeztetés ugyanezen törvényen alapszik stb.

A hanghasonítás részint hangzókon, részint mássalhangzókon, részint mindkettőn megy végbe. P. o. HB. *paradisumban*, *halalnec*, *muganec*, *nugulmabeli*, *uruzagbele*, *iouben* stb. ma: *paradicsomban*, *halálnak*, *magának*, *nyugalma*, *országba*, *jóban*, melyekben a ragok hangzói, és: *emberrel* e helyett: *embervel*; — *emberre* e. h. *embervé*; — *nézük* e. h. *néjük* stb.; melyekben a mássalhangzók; végre: *ünnap* e. helyett: *üdnap*, melyben mind a hangzó, mind a mássalhangzó áthasonult.

A hanghasonítás továbbá vagy közvetlen, mely t. i. az egymás mellett álló hangokra vonatkozik; pl. *emberrel* = *embervel*; — *avval* = *azval*; — vagy pedig közvetett, mely szerint az egymást nem érintő hangok egymásra hasonító befolyást gyakorolnak; pl. *muganec* = *magdnak*.

Azt is még tekintetbe kell venni, vajjon a hasonítás egyoldalú, úgy hogy csak egy hang változik pl. *hozzá* a régiebb: *hozja* helyett; — *taníts* e. h. *tanítj* stb. vagy kétoldalú; pl. *köss* e. h. *kötj*; — *láss* e. h. *látj* stb.

Továbbá a hanghasonítás előrehaladó, midőn t. i. a következő hang az előtte állóhoz simúl; pl. *házzal* = *házval*; — *emberrel* = *embervel*; — *jóban* = *iouben* (HB.) stb. vagy visszamenő pl. *alunni* e. h. *aludni*; — *avval* e. h. *azval* stb.

Vége a hanghasonítás ugyanazon szervű (homorganisch), mellynél fogva egy hang olly hanggá változik, mely ugyanazon beszédszervhez tartozik, melyhez a második hang, pl. *külömben*, *azomban*, ezek helyett: *különben*, *azonban*; — *vagynuk* e. h. *vagymuk* (HB.) stb. vagy ugyanazonfokú (homogen) mely által az egyik hang izületi foka a másikéval megegyezővé válik. Ide tartozik különösen az *i* vagy *j* hangnak befolyása az ezt megelőző *g*, vagy *d*, *t* hangokra, melynek következtében *g*-ből *d*, *d*-és *t*-ből pedig sziszegők fejlődnek. Így pl. *mozgít* helyett lesz: *mozdít*; — *rengít* h. *rendít*; szintúgy: *feküdik*, *látj*, *kötj* helyett lesz: *fekeüszik*, *láss*, *köss* stb.

A hasonítási folyamat a nyelv különböző fokain különböző, és általában véve annál terjedelmesebb, mennél önállóbb jelentőség- és nyomatossággal bír a nyelv hangtani oldala. Az írói nyelvben igen sokszor nem jegyeztetnek meg azon hasonítások, melyek az élő beszédben főképp sebesebb kifejezésnél mennek végbe. Ennélfogva a kiejtés és írás közt bizonyos különbség keletkezik, mely valamint minden nyelvben, úgy a magyarban is különösen a következő esetekre vonatkozik:

1. A szó végén álló lágy mássalhangzó a kiejtésben keményen hangzik. Így: *szeg*, *hab*, *vad*, *varázs*, *méz* a kiejtésben így hangzanak: *sze*k, *ha*p, *va*t, *va*rás, *més*z.

2. Lágy mássalhangzó előtt a kemény mássalhangzó a megfelelő lágyba, s kemény mássalhangzó előtt a lágy mássalhangzó a megfelelő keménybe megy át: így pl. *mozogtam, botban, vasban, kertészben, csillagtól, kéztől*; következőképen fejeztetnek ki: *mozoktam, bodban, vazsban, kertészben, csillaktól, készről* stb. Ezen változás néha az írásban is jelöltetik meg; pl. *szaggat* e h. *szakgat*; — *nyaggat* e h. *nyakgat* stb.

3. *m* torok és foghangok előtt *n*-be, és *n* ajakhangok előtt *m*-be megy át; pl. *külömben, azomban, bont, ront, urunk*, ezek helyett: *külömben, azonban, bomt, romt, uramk* stb.

4. *Sz* és *z* az utána következő *s*-hez, és *d* az utána következő *n*-hez hasonul; pl. *egészség, igazság, aludni, feküdni* a kiejtésben úgy hangzanak, mint: *egésség, igasság, alunni, fekünni* stb.

48. §. A hanghasontalanítás (Dissimilation).

A hasonítással homlokegyenest ellenkező hangváltozás a hasontalanítás, mellynél fogva a nyelv a hasonló hangok ismétlése s egy szóban összerolulásából származott kellemetlen hangzást az egyszervű és egynemű hangoknak különszervek- és különmeműekké változtatása által el törekszik kerülni. Így mondjuk pl. *olvasol, nézel, leszel* stb., ezek helyett: *olvasasz, nézész, leszész*. Továbbá *áradt, fáradt, hervadt* helyett mondjuk: *áraszt, fáraszt, hervaszt*. A német: *Quartier, Erker, Pranger, Krämer* a magyarban: *kvártély, erkély, pellengér, kal-már* hangzanak, s általában a magyarban nincs törzs, mellyben két *r* találkozne. Hasontalanítás ment végbe a következő szókban is: *danol* e helyett *dalol*, mellynek gyöke *dal*; *tanál* = *talál*; *gyalánt* = *gyanánt*; *Antal* = *Anton*; HB. *timnuce* ma: *tömlöc* (szláv: *temnica*). Így váltakozik hol? az élő beszédben evvel: *hun?* és általában véve a helyrag néha *n* pl. *fen, len, küin*; néha *l* pl. *közel, távol* stb. Így foghanggal végződő törzsek után *-alék, -elék*; de inyangok után *-adék, -edék* áll; pl. *szá-zalék, adalék, toldalék*; és: *omladék, romladék, menedék* stb. Továbbá: *rothanat* áll *rothadat* helyett, szintűgy *bocsánat* *bocsá-tat* helyett. Így váltakozva használjuk a következő igekép-zőket *-kodik, -kedik* = *-kozik, -kezik*; továbbá *-odik, -odik* = *-özik, -özik*; de a *z*-vel bíró alakok leginkább csak azon

törzsekhez járúlnak, melyekben már *d* vagy *t* eléfordult; pl. *hadakozik*, *zárogatózik*, *hivatkozik* stb. de: *szomorkodik*, *keseredik*; *záródik* stb.; mely utolsók törzseiben már sziszegő mássalhangzó fordult elő.

49. §. A hangáttétel (Metathesis).

A hangok áttétele a magyar nyelv körében gyakran történik, és pedig majd mássalhangzócsoportok elkerülése, majd az egymásutáni szótagokban eléforduló hasonnemű hangok további elmozdítása végett. Illyen pl. a szláv *kluč*, magy. *kulcs*; — az ószláv *sluga* magy. *szolga* stb. Illyen a magyar: *kalán* = *kanál*; — *csalán* = *csandl*; — *maszola* = *malozsa*; — *viola* = *ibolya* stb. Továbbá: *kelyh* (et) *terh* (et), *vemh* (et); nevezőben: *kehely*, *teher*, *vehem*; stb.

50. §. A hangbővítés és hangerősítés.

Láttuk ugyan a nyelv történelmi fejlődésének vizsgálatánál, hogy a nyelv idő folytával a hanganyagot inkább összehúzza és csonkítja, mintsem bővíti, hogy tehát jelentés nélküli hangoknak a szó anyagába való járulása sokkal ritkábban, s úgyszólván csak kivételképen történik, még sem tagadhatjuk, hogy vannak esetek, melyekben egyes hangok részint mássalhangzócsoportok összetolulásának elkerülése, részint a gyök és törzs hanganyagának a ragok túlsúlya elleni szolgáló erősítése okáért toldatnak a szóhoz, a nélkül, hogy azokat a szók alkatrészeinek, vagy jelentéssel bíró ragoknak tartanók.

A hangbővítés vagy a szó elején meggy végbe, mi nálunk rendesen csak idegen, két vagy több mássalhangzóval kezdődő szók felvételénél történik; pl. német: *Stab*, magy. *istáp*; ném. *Stall*, magy. *istálló*; latin. *Schola*, magy. *iskola* stb.; vagy pedig a szó közepébe magánhangzó szúratik; pl. a régibb: *dolg*, *ajk*, *hatalm*, *szerelm*, ma: *dolog*, *ajak*, *hatalom*, *szerelem* stb. hangzik. Ide tartozik különösen az úgynevezett köthangzó, mely — mint alább meglátjuk — eredetileg a törzs kihangzását tette, utóbb elsimíttatván csak bizonyos ragok előtt lép elő; pl. *házak*, *házat*, *házam*; *kertek*, *kertet*, *kertem*; továbbá: *adomány*, *lelemény*, *sokaság*, *nyereség*, *látomás*, *hallomás* stb. —

Néha két egymás után következő hangzó közé az úgynevezett hiatus elkerülése végett *v* vagy *j* mássalhangzó szűratik; pl. *ővé* e helyett: *őé*; szintúgy: *levék, evék, tevés, tevékeny, vevés, vevém* stb. szóalakokban a *v* közbe szűr, s eredetileg sem a törzshöz, sem pedig a raghoz nem tartozó hang. — A szó végén a magyarban a hangbővülés igen ritka; pl. *szilárd*, s csak idegen, a magyarban nem kedvelt hangcsoporttal végződő szóknál fordul elő gyakrabban egy rövid hangzónak toldása a szó végéhez; pl. német: *Bisam* magy. *pézsma*; német *Kegel* magy. *kegli*; német: *Kugel* magy. *kugli* stb.

A mi pedig a hangerősítést illeti, mely által a gyök, hanganyagának a ragok túlsúlya elleni biztosítása végett hangtestét öregbíti, az a magyar nyelvben igen gyakori, s különösen háromféle módon megy végbe. Ugyanis az eredetileg rövid hangzó hosszúvá válik; pl. *vélem, véled, véle*; — *nékem, néked, néki*; — *légyen, lévén*; — *vétel, tétel* stb.; mely szóalakoknak törzsei eredetileg rövidek, t. i. *vel, nek, le* (nni), *ve* (nni), *te* (nni) stb. vagy a törzs rövid véghangzója, pl. *fa, kefe, alma, teve* stb. meghosszítottatik, ha hozzá nehezebb ragok járulnak: *fának, fától, kefének, almából, tevéről* stb. — A hangerősítésnek második módja az, hogy a rövid könnyebb hangzók a legközelebbi súlyosbakra mennek át; pl. HB. *chomuv*, ma: *hamu*; *pur* ma: *por*; *munda* ma: *monda* stb. — Végre a gyök kihangzó mássalhangzója kettőztetik; pl. *bennem, benned, benne; millyen, meddig, mennyi* stb., ezek helyett: *ben+em, ben+ed, ben+e, mi+lyen, me+dig, me+nyi* stb. Mindezekről alább még bővebben fogunk szólni.

51. §. A hangelvetés és hanggyengítés.

A hangelvetés leginkább a nyelv későbbi fejlődési időszakában megy végbe, s ritkábban a hangkellemnek, hanem legtöbbször a hanganyag kisebbedése utáni törekvésnek eredménye.

A hangelvetés vagy a szó elején történik; pl. német: *stumpf* magy. *tompa*; — német *Pfund* magy. *font* stb. HB. *vize, vimagguc* ma: *íze, imádjunk* stb. — mely hangelvetés néha a következő hangzó meghosszítása által pótoltatik; pl. *én*, melynek eredeti alakja, mint a többes *mink*, s a rokon t. i.

finn: *minä*, szürjän: *me*, cseremis: *mini*, osztyák: *ma*, lapp: *men*; jakut: *min*; tatár *men* stb. mutatják, kétségkívül *men* volt. — A szó közepén; pl. *cseppenget*, *tekinget*; *illeszkedik*, *puffaszkodik*, ezek helyett: *cseppentget*, *tekintget*; *illesztkedik*, *puffasztkodik*: továbbá: hangpótlással: *tégedet* e helyett *tengedet* (vesd össze *engemet*). Továbbá: *lánca*, *vadásza*, *kertésze*, *juha*, *pléhe* stb. ezek helyett: *lancja*, *vadászja*, *kertészje*, *juhja*, *pléhje* stb. — A mi pedig a szó véghangjának elvetését illeti, a magyar nyelv történeti fejlődésében a törzsek véghangzójának elvesztése különös figyelmet érdemel. A mi t. i. a magyar nyelvnek a finn nyelvvel összehasonlításánál első pillantásra szemünkbe ötlük, az a szótörzsek külső alakjának különbsége ezen két nyelvben. A finn törzsek t. i. rendesen kéttagúak. A finn nyelv szereti a lejtő hangesést, s evvel egyező alakkal birnak törzsei is. A törzsek első szótagja hangsúlyosan ejtetik ki, a másik szótag gyenge, homályos, mintegy utóhangja az első szótagnak. Ilyenek a mandšu és mongol nyelvek törzsei is. Evvel ellenkezőleg a magyar szótörzsek rendesen egytagúak, s kevés kivétellel mássalhangzóval végződők; pl. *kéz*, *tűz*, *tél*, *egy* stb. melyeknek a finn: *käsi*, *tuli*, *talvi*, *yksi* stb. felelnek meg. Már innen is sejthetni, hogy a magyar törzsek eredetileg szinte kéttagúak s hangzóval végződők valának, mely véleményyt azonban a régi nyelvmélekek minden kétségen kívül helyeznek. A Halotti Beszédben, a legrégibb oklevelekben, Anonymusnál, sőt még a Révay és Jászay-Codeceken is sok törzseknél véghangzót — habár többé vagy kevésbé elhomályosítva — találunk, hol az mai napig egészen eltűnt. Így HB. *mige ma*: *meg*; *ise ma*: *ös*; más emlékekben: *Zulta ma*; *Zsolt*; — *Obada ma*: *Abád*; — *Ete ma*: *Ét*; — *Sapi ma*: *Sáp*; — *Sari ma*: *Sár*; — *Zobolsu ma*: *Szabolcs*; — *Zuardu ma*: *Szoárd* stb. Így Anonymus-nál: *almu*, a Képes kronikában: *alm*, *ma*: *álom*. — Ugyanott: *zerelmu*, Jászay Codexben: *szerelm* *ma*: *szerelem*; stb. — A véghangzónak ezen eltűnése igen fontos fordulatpontot képez a magyar nyelv történeti fejlődésében, melynek több, olykor feltűnő jelenei csak ez által megfeythetők. Ugyanis vannak törzseink, melyeknél az utóhang elvesztése az előtte álló szótag megnyújtásával pótoltatik pl. *kéz*, *tűz*, *szél*, *úr* stb. de azon esetekben, hol a

szóban lévő véghangzó bizonyos ragok előtt visszatér, a megnyújtás megszűnik, s a törzs eredeti alakjában lép elő; pl. *keze-t*, *tüze-t*, *szele-t*, *ura-t*; — *keze-k*, *tüze-k*, *szele-k*, *ura-k*; — *keze-m*, *tüze-m* stb. — Vannak továbbá szóink, melyekben a véghangzóra mássalhangzós csoport támaszkodott; pl. *almu*, *zerelmu*; de ezen támasz elveszte után a végmássalhangzók közé más hangzót vettek fel; *álom*, *szerelem*. Ezeknél is azon esetekben, ahol a véghangzó bizonyos ragok előtt mint köthangzó föllép, a törzs eredeti alakja tér vissza; pl. *álmo-t*, *szerelme-t*; *álmo-s*, *szerelme-s* stb.

A hanggyengítés szemközti ellenkezője a hangerősítésnek. Valamint ez utolsó leginkább a gyökszótag hanganyagára vonatkozik, úgy működik a hanggyengítés a ragok hanganyagának változásánál, melynek következtében a ragok eredeti súlyosabb hangzói könnyebbekre változnak; pl. *urank*, *emlekezzenk* helyett lesz: *urunk*, *emlékezzünk*; — *addeg*, *menne*, helyett lett: *addig*, *mennyi* stb. — vagy az eredetileg hosszú hangzók megrövidülnek. Így pl. *hová*, *tová*, *enyém*, *tiéd*, *miénk*, *tiétek* helyett mondjuk: *hova*, *tova*, *enyim*, *tied*, *mienk*, *tietek* stb. vagy végre a ragok mássalhangzói is elsimíttatnak s lehetőleg csonkúlnak. Így lett pl. a Halotti Beszédben előforduló: *-belevl*, *-beli* ragokból a mai: *-ből*, *-be*. Így mondjuk nyelvjárásiilag: *házba*, *kertbe*, *mié*, *azié*; *házbu*, *emberbü* stb. ezek helyett *házban*, *kertben*, *miért*, *azért*, *házból*, *emberből* stb.

II.

A hangváltozás tényezői.

52. §. A hangváltozás kétféle alapja.

Volt idő, melyben a nyelvnymozók, s különösen a nyelv-tanírók minden, a nyelvben észrevett hangváltozást a széphan-gzás eredményének tartottak, miután a különféle változá-soknak valódi alapjait meghatározni képesek nem voltak. Hogy a széphan-gzás, melly alanyilag véve kényelmes hangzás, a nyelvekben általában igen fontos szerepet játszik, az épen olly tagadhatatlan, mint könnyen felfogható dolog. Ugyanis, ha-bár egyes hangokról állítani nem lehet, hogy szépen hangza-nak, hogy pl. *k* szebb hang mint *g*; mégis meg kell vallani,

hogy némely hangok összeköttetése a beszédszervek által vagy igen nehezen, vagy épséggel nem eszközölhető, más hangok összejövedele pedig valóban kellemetlen hangzást okoz, és pedig vagy általában minden hallgatóra nézve, vagy pedig csak egyes nemzetekre nézve. Ennélfogva meg kell különböztetnünk az általános széphanzást, mely a beszédszervek szerkezetén alapszik, s azért minden nyelvekben szerepel, a viszonylagos nemzeti szép hangzástól, mely egyes nyelvre vonatkozik. Így pl. a magyar s többi altaji nyelvek a szó elején mássalhangzós csoportokat nem tűrnek, holott ugyanazokat a legtöbb indgermán nyelvek kedvelik. Azonban minden hangváltozást ezen egy alapra, a széphanzásra visszavezetni, hiú törekvés. Millyen széphanzás rejlik pl. a hangzóvonzatban, mellynek következtében bármennyi tagú szóban ugyanazon rendű hangzók fordulnak elő? Hogy lehetne az ilyen húzalkodó hangalakokat pl. *megrendíthetetlen, kegyetlenkedésének*, s általában olyan menetet, melly szerint egész mondatok, sőt körmondatokban is azonos hangzó fordul elő, kellemes hangzásúaknak mondani? Az ilyen hangváltozásoknak, mellyek épen a széphanzás követeléseivel ellenkeznek, sokkal mélyebb alapon kell tehát nyugodniok, és bizonyos értelmi jelentőséggel birniok. Ezen szempontból a hangváltozások két egymástól eltérő csoportra oszlanak. Az egyik csoportot azon hangváltozási jelenetek teszik, mellyek a kellemes hangzás utáni törekvésből magyarázhatók; ezeknek alapja érzéki, t. i. a beszédszervek szerkezete. A másik csoport azon hangváltozásokat foglalja magában, mellyek a kellemes hangzás utáni törekvésből meg nem fejthetők, mellyeknek alapja tehát az értelemben keresendő. Illyen: a hangzóvonzat, a hangsúly által előidézett hangváltozások, s a szótagok közti súlyegyen; mellyeket ezennel bővebben szándékozunk tárgyalni.

A)

A hangváltozás értelmi alapja.

53. §. A szöbégység tényezői.

Valamint minden altaji nyelvekben úgy a magyarban is a szónemek és szóalakok képeztetése kizárólag külső ragasztékok

által meggy végbe. Ennélfogva a szókban általában kétféle elemet lehet meg különböztetnünk, t. i. a gyököt, és a ragot. A gyök az alapjelentésnek hordozója, abban rejlik a képzetek és fogalmak anyagi oldala; a ragok ellenben az alakot, azon különféle viszonyokat, és vonatkozásokat jellemzik, melyekben a gondolkodó a képzeteket felfogja. A vonatkozásnak a gyökhangzójának változása által eszközölt kifejezése, mint ennek pl. a sémi, s némikép az indgermán nyelvekben is van helye, a magyar és evvel rokon nyelvekben nem fordul elő, mert ezekben az alapjelentésnek minden módosítása, a képzetek minden viszonyai ragok által fejeztetnek ki. De a ragok legtöbbjei — s meglehet, mindnyája is — eredetileg szinte önálló jelentéssel bírtak, azaz: gyökök voltak, sőt a mai nyelvben is gyakran mint önálló gyökök és törzsek fordulnak elő, pl. a névszói ragok: *-nek*, *-ben*, *-től*, *-vel* stb. a birtokos ragokkal összeköttetésükben: *nek-em*, *ben-nem*, *től-em*, *vel-em* stb. önálló törzsekként lépnek fel; azért általában véve minden szóképzés összetétel a szó tágasb értelményében, mégis ez utolsótól különböző.

A szóképzésnél t. i. nem köttetik két önálló fogalom egy harmadikba, mint ennek az összetételnél van helye, hanem csak egy fogalom bizonyos vonatkozási alakba foglaltatik. Ilyen eljárás mellett a ragnak eredeti alapjelentése, melylyel az, gyöki létére, eredetileg birt, mindinkább elvontabbá lesz, s maga a rag nem független szónak, hanem csak a törzs elemének tekintetik. Így pl. a *kép* szó önállóság fordúlván elő annyit jelent, mint a német „Bild;“ de ha más szóhoz ragasztatik, pl. *atyakép*, mely összeköttetésben eredeti önállóságát elvesztette, s ragul használtatik, ezáltal egyszersmind említett alapjelentése is elvontabbá vált, t. i. annyit jelent, mint a német: „wie ein Vater, gleich einem Vater.“ Szintúgy a *kor* szónak eredeti alapjelentése (Zeit, Alter, Epoche) változik, midőn az más szóhoz ragadva viszonyítóul használtatik; pl. *délkor*, zu Mittag, stb. Ezen módon válik a szóösszetétel szóképzéssé. Az első inkább külső, a másik belső szerves eljárás. De azon változásnak, melynek a szóképzésnél a ragok jelentése alá van vetve, szükségképen külső, a hanganyagot illető változás felel meg. A nyelv a gyökszótagot,

mellyen az egész szónak alapjelentése nyugszik, hangtanilag is kiemeli, s a ragok irányában különösen megbélyegzi. Mi módon viszi ezt végbe a nyelv, a következő §§-ban meglátjuk.

54. §. A hangzóvonzat.

Igen különös, s az egész altaji nyelvfajt sajátlagosan jellemző hangtörvény, melly egyszersmind a gyöknek, mint a jelentés hordozójának, a ragok, mint vonatkozási hangok föltti uralmát külsőképen is kiténteti, azon a finn és magyar nyelvben egészen következetesen, s a többi altaji nyelvekben is többé vagy kevésbé kifejlett tünemény, mellyet hangzóvonzatnak nevezünk. Ez hangtanilag a hangzók közti különbségen alapszik, mellynél fogva azok három sorra, t. i. *alhangúak*-, *felhangúak*-, s *közlőkre* oszlanak. A két első sor, egymemű sarkok gyanánt, egymást egy s ugyanazon szóban eltaszítja, holott a harmadik sor minden hangzóval megegyez. A hangzók ezen különbségén alapszik a szók elosztása *alhangú* és *felhangú* szókra. Az első osztályba tartoznak azon szók, mellyekben vagy pusztán alhangú, vagy alhangú és közlő hangzók fordulnak elő, pl. *fal, bor, lyuk, ház, ló, úr; iga, árnyék, király, nyifog*, stb. efféle. Ellenben felhangúak azon szók, mellyekben vagy csupán felhangú, vagy felhangú és közlő hangzók fordulnak elő; mint: *kert, pör, úr, kö, hú, ör; legény, örmény, pesti*. Végre azon szók, mellyekben csak felhangú hangzók előfordulnak, nagyobbbrészt felhangúak; de a következők alhangúak: *bir, bizik, cél, csik, dáj, divik, fi, gyík, gyilk, héj, hí, híd, híg, hízik, ij, in, ip, ír, irt, iszik, izz, kín, lik, nyi, nyíl, nyílik, nyír, pír, ri, ring, rip, sí, sík, sip, sir, szí, szid, szij, szíp, szirt, szit, tik, til, ví, víg, zsír*. — A rokon nyelvekben, pl. a finnben, török-tatárban a közlő hangok rendesen a felhangúak osztályához tartoznak, azaz: a közlő hangzókkal bíró szók rendesen felhangúak. Azonban, mint imént láttuk, a magyarban több szó van, melly közlő hangzóval bírván, az alhangúak osztályába tartozik. Ezen különösségnek okát képesek vagyunk kimutatni több efféle szóknál, ha az ezekben előforduló közlő hangzók eredetét nyelvjárások és nyelvemlékek nyomán kikutatjuk. A *gyilk*-ban pl. az *i* egyszerű hangcsere következtében lett *o*-ból. A Jászay Codexben olvassuk

még: *gyolk, gyolkos, gyolkosság* stb. Továbbá *háj* még a mai nyelvben is *haj* alakkal váltakozik, mely utolsó mindenesetre eredetibb. Épen úgy váltakoznak *lik* = *lyuk*; *tik* = *tyuk*; *ip* = *ipa*. A mai *hi, vi, ri* i (-nni) még a Bibliafordításokban: *hio, vio, rio, iu* (ni) hangzott, stb. Más ide tartozó szóknál a finn nyelvvel egybevetés által vagyunk képesek az alhangú kihangzást, mely azonban a magyarban már eltűnt, mint a szó alhangú természetének okát kinyomozni; pl. a magy. *híd* finnben: *silta*; a magy. *ír* finnben: *kirjaa*; *tilt* finnben: *kielto*; *nyír* finnben: *nivara* stb.

A hangzóvonzati törvény abban áll, hogy alhangú gyökökhöz csak alhangú ragok, felhangú gyökökhöz csak felhangú ragok járulhatnak; vagyis: a ragok hangzóji hasonulnak a gyök hangzójához. Ha tehát:

a) a gyök, vagy törzs alhangú, a ragok hangzójának is alhangúnak kell lenni. Így pl. a tulajdonító rag eredeti alakja felhangú, t. i. *nek*. Ezen alakban fordul az elő a régiebb nyelvben, pl. a Halotti Beszédben: *halalnec, puculnec* stb. továbbá ma is a palócoknál: *falunek, háznek* stb. s azon alakban fordul elő az írói nyelvben is, midőn mind önálló törzs a birtokos ragokat magához veszi: *nekem, neked, neki* stb. De ha mint tulajdonító rag más alhangú törzshöz járul, ez utolsótóli függését az által nyilvánítja, hogy eredeti felhangú hangzóját a megfelelő alhangúvá elváltoztatja; tehát pl. *háznak, tollnak, úrnak* stb. Ezen hasonulás alól ki van véve *-beli* képző, mely alhangú törzsek után is megtartja eredeti felhangú hangzóját, pl. *házbeli, várbeli* stb. De ezen képzőnek ragasztása más törzsekhez inkább még összetételnek, mint ragozásnak tekintendő, minthogy a szótag *bel* még ma is önálló szó jelentésével fordul elő.

b) Ha a törzs felhangú, a hozzá járuló ragnak is felhangúnak kell lenni. Így pl. a lehető viszonyító *ról* eredeti hangzója alhangú, mint ezt: *rólam, rólad, róla* stb. alakok bizonyítják; de ha felhangú törzshöz járul, hangzóját a megfelelő felhangúra változtatja; tehát: *kertről, népről, örömről* stb. Kivételt tesz az időbeli viszonyító: *kor*, mely felhangú törzsekhez is változatlanul járul; így: *délkor, ebédkor* stb. Minthogy azonban ezen rag még a mai nyelvben is önálló jelentéssel

bir, azért annak ragasztása más törzshez szinte inkább még az összetétel, mint a szóképzés körébe tartozik.

c) Közlő hangzóval bíró ragok al- és felhangú törzsekhez járulhatnak; pl. *budai, pesti, házáért, kertért, házig, kertig* stb.

A hangzóvonzat által a ragokban előidézett hangzóváltásnál *a*-nak megfelel *e*, *o*-nak pedig *ö*, és (miután 35. §. 2. nyomán *ö* = *ë*) *ë*; továbbá *u*-nak megfelel *ü*. Hasonlókép a hosszuk: *á*-nak megfelel *é*; *ó*-nak megfelel: *ő*; és *ú*-nak *ű*. Így pl. *nak, nek; hoz, hëz, hüz: tól, töl; vá, vé; ó, ő; ul, ül* stb.

Ambár a hangzóvonzat rendesen előre ható, azaz: a gyök hangzója magához hasonítja a következő ragok hangzóit; mégis vannak eseteink, melyekben hátraható hasonulás ment végbe. E szerint kellett pl. a még XV. században eredeti alakjában előforduló *nalkül* (nál+kül) viszonyítónak első szótagjában levő alhangú hangzónak a másik, még ma is független jelentéssel bíró szótag felhangú hangzójának kedvéért a megfelelő felhangúba átmennie, miáltal a most divatos *nélkül* alak keletkezett. Így származott: *amaz, ama, és emez, eme* a következő összetételből: *im+az, im+ez*, hasonlókép a mai *soha* a régiebb *sem+ha*-ból; a mai *noha* a régiebb *nem+ha*-ból. Ilyen visszafelé ható hangzóvonzat által lett a mai: *ünnap* az eredetibb: *id+nap* összetételből. Ezen irányú hangzóvonzat működött az idegen szók felvevése, s hasonításánál; pl. a szláv: *milost*, HB. *milost*, ma: *malaszt*; a szláv: *britva* magy. *borotva*; szl. *večera* magy. *vacsora*, szl. *obed* magy. *ebéd*; szl. *ocet* magy. *ecet*; német: *Pranger* magy. *pellengér*; német: *Tasse* magy. *csesze*; német: *Latte* magy. *léc* stb.

Ha a magyar nyelv mai állapotját tekintjük, meg kell valánunk, hogy abban a hangzóvonzat törvénye általában szigorú következetességgel van alkalmazva. A ragok, és pedig a képzők szintűgy mint a viszonyítók vagy közlő hangúak, vagy pedig kétféle t. i. alhangú és félhangú alakban vannak meg, miáltal képesek mindkét rendű törzsekhez járulni. Azonban ezen kettős alak a ragok magyarazásánál, melynek természetesen az eredetibb alakot kell tekintetbe vennie, igen könnyen zavart idézhetne elő, s a magyarázót tévútra vezethetné, ha a ragok legtöbbjei némely összeköttetésekben, hol

t. i. azok mint önálló törzsek lépnek fel, eredeti alakjokat nem tartották volna fen. Így pl. a névszó viszonyítói a birtokragokkal összeköttetésükben eredeti alakjukat megtartották; pl. a tulajdonító: *nekem, neked, neki*; a segítő: *velem, veled, vele*; a távolító: *tőlem, tőled, tőle* stb. melyekben a felhangú alak kétségkívül az eredeti. Ellenben a leható: *ról, ről*; a közelítő: *hoz, höz, höz*, a veszteglő: *nál, nél* stb. viszonyítóknak eredeti alakja az alhangú, mint a következő összeköttetésekben: *rólam, rólad, róla*; *hozzám, hozzád, hozzá*; *nálam, nálad, nála* stb. kiviláglik. Sokkal nehezebb az igeragozás és szóképzésnél előforduló ragoknak eredeti alakját kinyomozni, miután ezek a mai nyelvben mint önálló szók többé nem élnek. Legnagyobb biztosságot nyújtanak még a névszói viszonyítók, és a birtokos vagy személyragok, mért is többeknél azok közül a nyelvemlékek segítségével képesek vagyunk azon utat kimutatni, a melyen azok eleinte mint az összetételnek határozó részei, későbbben anyagi jelentésük elhomályosult, és a hangzónvonzati törvény alá történt rendelkezések után vonatkozási hangokká, vagyis ragokká lettek. Így a Halotti Beszédben alhangú törzsek után is eredeti felhangú alakjában előforduló: *ben*, pl. *iouben, paradisumben, milostben* stb. már a XIV. században ugyanazon törzsek után alhangú alakban jelen meg, t. i. *joban, paradicsomban, malasztban*. Így *-beli*, mely ma is *bél* alakban önálló jelentéssel bír, a Halotti Beszédben beható ragnak használtatván változatlan maradt: *nugulmabeli, uruzagbele, világbele*; holott már a Bibliafordításokban megcsonkult alakban megjelenvén, alhangú törzsek után alhangú hangzóval fordul elő; *nyugalomba, országba, világba*. Így a Halotti Beszédben: *halalnec, foianek, puculnec*; hol ma: *halálnak, fajdnak, pokolnak*, mondjuk. Így *ság, ség* képző a Révay Codexben alhangú törzsek után is felhangú: *magasseg, tiszta-seg* stb. A mai *ít* igeképző, eredetileg *eit*, ezen utolsó alakban a Bibliafordításokban felhangú törzsekhez is járul: *gonoszbeit, haboreit, igazeit, ordeit, szabadeit, taneitvány* stb. A mennyiségi képző a régiebb nyelvben kivétel nélkül mindig felhangú t. i. *ne*; így Jászay Codexben: *ane, azane, valamene*; a sokszorozó: *szer*, ma: *szor, szér, ször*, alhangú törzsek után is változatlan: *másodszer, harmadszer* stb. Ezen ragokon kívül,

mellyek a régibb nyelvben a hangzóvonzati törvénynek nem hódoltak, fordulnak ugyanott mindenféle szók elő, mellyekben al- és felhangú hangzók találtnak. Így pl. Révay Codexben: *arnyek, fazek, kegyo, pelda, benna* (languis), *vatale* (lagena), stb. Jászay Codexben: *dejak* (latinus), *haragoszek*, (nascitur), *heitsag* (insipientia), *kesa* (seditio), *kevan* (desiderat), *levalt* (phariseus); szintűgy az idegen szók: *Berenált, Effra, Estván, Gedrócz, Katherina*: *estap* stb. — A palóc nyelvjárásban a hangzóvonzat szinte sok kivételt szenved, és pedig a szóképzésben épen úgy, mint a szóragozásban. Nevezetesen a *-nek, -vel, -szer, -hoz, -nál* ragok al- és felhangú törzsekhez egyaránt járulnak. Ezen és hasonló a nyelvelékekben és nyelvjárásokban előforduló példák, mellyekben a hangzóvonzati törvény kivételt szenved, kétségen kívül helyezik, hogy az említett törvény későbbi idők fejleménye. Ha azon állítás igaz, hogy minden szóképzés és ragozás eredetileg összetétel volt, miután a ragok eredetileg gyökök valának; úgy nincsen okunk azon kételkedni, hogy a hangzóvonzat is lassankint fejlődött; miután az összetételekben még ma sem működik. A nyelvelékekben és a palóc nyelvjárásban a hangzóvonzat nem tűnt el, mint ezt többen állították, sőt ugyanott még tökéletesen nem fejlődött ki.

55. §. A hangsúly befolyása a magyar hangzórendszerre.

A 42. §.-ban említettük, hogy a magyar nyelvben is, úgy mint általában a finn nyelvekben is, a főhangsúly a szó első tagjára, tehát a gyökszótagra esik. A hangsúly nagyon mélyen hat a magyar nyelv hangtani viszonyaiba, mellynek sok tünetényei csak épen a hangsúly befolyásából a hanganyagra magyarázhatók. Egy s ugyanazon gyök megtartja, vagy elveszíti hangsúlyát, a mint a nyelvben mint önálló törzs, vagy pedig csak mint rag lép fel. Egy s ugyanazon gyöknek raggá való alakulása egyrészt a hangsúly elvesztésével, másrészt hangzójának alárendelésével a gyök hangzója alá, a legszorosh összefüggésben van.

Ambár a hangsúly a hangzó minősége, és mennyiségétől különböző elem, mégis azokhoz legközelebbi viszonyban áll. Midőn t. i. a nyelvélet történeti korszakában a hangsúly a

gyökszótag kiemelésére irányzott törekvése következtében lassankint a hanganyag fölött túlsúlyt nyer, ez utolsó kénytelen többfélé változást elszenvedni. A magyarban a hangsúly befolyása által előidézett hangváltozások majd a hangok minőségét, majd mennyiségét illetik.

1. A mi a hangzók minőségét illeti, ha a legrégibb magyar nyelvemléket a későbbiekkel, sőt a mai nyelvvel összehasonlítjuk, bizonyos szabályszerű folyamatot tapasztalunk azoknak változásában, mely a hangsúlyos szótagokban a nehezebb hangzóktól a könnyebbekhez halad; a nem hangsúlyos szótagokban pedig az említettel ellenkező irányt t. i. nehezebbektől könnyebbekhez követ. Az első irányra szolgáljon például ezen szó: *maga*, mely a Halotti Beszédben: *muga*, későbbben: *moga* hangzott. A második irányban haladt: *ma*: *urunk*, Jaszay Codexben: *urunk*, eredetileg: *uramk*. Az első esetben a gyökhangzó: *u* előbb *o*-ba azután *u*-ba ment át; az utóbbi esetben a raghoz vont kihangzás, mely eredetileg: *a* volt (*uram*) *o*-ba, s *u*-ba elhomályosult.

Ezen hangváltozásra nézve tehát elméletileg a következő sorozatot állithatjuk:

A) a gyökökben.

	Alhangúak	Felhangúak	Közlő hangúak
eredeti h.	a, o, u	e, ö, ü	i
átmeneti h.	a, a, o	e, e, ö	e

B) a ragokban.

eredeti h.	a o u	e ö ü	e
átmeneti h.	o u u	ö ü ü	i

Példák: *a* önhangzó az alhangúak sorában a legszélesebb, és minőségére nézve legmerevebb hang, a törzsszótagban közönségesen változatlan maradt. Így finn: *ali*, török: *alt*, magy: *alj*; — finn: *aju*, magy: *agy* — finn: *arvo*, magy: *ár* — finn: *alku*, magy. *alku* — finn: *auki*, magy. *ajk* — finn: *hapain*, magy. *savany* — finn: *kala*, török: *balik*, magy. *hal* — finn: *papu*, magy: *bab* — finn: *hahti*, magy: *hajó* — finn: *jalka*, magy: *gyalog*

— finn: *sarvi*, magy: *szarv* — finn: *sata*, magy: *száz* — finn: *tartun*, magy: *tartok* — finn: *vaj*, magy: *vaj* — finn: *vatsa*, magy: *has*, stb. szintűgy török: *satur*, magy: *sátor* — török: *arpa*, magy: *árpa* — török: *alma*, magy: *alma* — török: *ana*, magy: *anya* — török: *kapu*, magy: *kapu* — török: *sajka*, magy: *sajka* stb. Ugyanazon hangzó a hangsúly nélküli szótagokban rendesen o-va homályosult: pl. Jászay Codexben: *galambat*, *jarmamat*, *okat*, *hasznas*, *zomak* stb. ma: *galambot*, *jármomat*, *okot*, *hasznos*, *zomok* stb. Ide tartozik ezen hangzóknak váltakozása a nyelvjárásokban; pl. *asszany* = *asszony*; — *halavány* = *halovány*; — *váras* = *város* stb. — Ide tartozik továbbá a már XIV. században kezdődött, s a mai élő és írásbeli nyelvben is előforduló tétovázás az úgynevezett köthangzó választásában; pl. *tudósak* = *tudósok*; — *hajlékonyak* = *hajlékonyok*; — *cudarak* = *cudarok*; — *lábam* = *lábom* stb.

o. Ezen hangzónak a hangsúlyos vagy törzsszótagokban való szélesbülése, vagyis átmenete a súlyosabb a-ba igen gyakori a magyar nyelv történelmi korában. P. o. HB. *chomuv*, osztják: *chojem*, a mai magy: *hamu*, — HB. *odutta*, ma: *adta*; HB. *nop*, ma: *nap*; — HB. *oz*, ma: *az*; — HB. *holz*, ma: *halsz*; — HB. *zokozt*, ma: *szakaszt*; — HB. *hotolm*, ma: *hatalom*; — HB. *vola*, ma: *vala* stb. *). Szintűgy az idegen

*) Hogy én a Halotti Beszédnek az eddig jobbadán követett Révay-féle olvasásmódjától, mely — mint már Jászay megjegyzé — sem a régi írásmódnak, sem a mai kiejtésnek nem felel meg, eltérek, s különösen az o-t, hol ennek a mai o megfelel, eredetinek tartom, azt mindenki fogja igazolni, ki a magyar nyelvet rokonaival összehasonlítja, s ezenkívül velem azon véleményben osztozik, hogy a régi nyelvelmékekben előforduló nyelv a mainál eredetibb, hogy tehát ez utolsó nem szolgálhat zsinormértékül amannak olvasása s felfogásában. P. o. a Halotti Beszédben olvassuk: *vola*, mely ma: *vala* hangzik. Mellyike ezen két alaknak az eredetibb? A finn létige: *olen*, a török: *ol*; sőt a magyarban is mindenütt o fordul elő, a hol ezen hang az utána következő mássalhangzói torlat (Position) által a változástól megőriztetett, t. i. *volnék*, *voltam* stb. Hogy lehet itt még kételkedni az o-nak eredetiségén, mely különben is csak azon esetekben a-ba ment át, hol a positionnak nincs helye, t. i. *vagyok* (HB. még *vogmuc*) és *vala* alakokban? Úgy van ez a *hol* ma: *hal* igejegyekkel is, mely ma is positio előtt az

szók felvevésénél: pl. szláv: *obruč*, ó-szláv: *obronč*. magy: *abroncs*; — ó-szláv: *poronč*, magy: *parancs*; — szláv: *obrus*, magy: *abrosz*; — szláv: *ocel*, magy: *acél* stb. — Ugyanazon hangzó a hangsúly nélküli szótagokban *u*-ba ment át; pl. a Bibliafordításokban: *vagyonk*, *magonk*, *látunk*, *áru*, *alosztok*, *árol* stb. ma: *vagyunk*, *magunk*, *látunk*, *áru*, *alosztok*, *áru* stb. továbbá a hosszú: *tanó*, *háboró*, *szomoró*, *lassó*, *bennaól*, *tanól*, *fordoll*, ma: *tanu*, *háboru*, *szomorú*, *lassu*, *béndul*, *tanul*, *fordul* stb. s általában véve a mai: *-unk*, *-ünk*; *-u*, *-ü*; *-ül*, *-ül* ragok a Bibliafordításokban még: *-onk*, *-önk*, *-ó*, *-ő*; *-öl*, *-öl* stb.

u a törzsszótagokban gyakran *o*-ba ment át. P. o. HB. *pur*, ma: *por*; — *munda*, ma: *monda*; — *turchu*, finn. *kurkku*, a mai magy: *tork* (torok) — *huc* ma: *hogy*; — *uruzag*, ó-szláv: *rusag*, a mai magy: *ország*; stb. A mi ezen, az alhangú hangzók sorában legkönnyebb hangzónak elhomályosítását illeti, az — különösen mint kihangzás — mai napig nagyobbbrészt eltűnt. P. o. HB. *tūtova* (e helyett: *tūtutava*) ma: *tiltá*; — *odutta* ma: *adta*; — *intetuinec* ma: *intetinek*, (intéseinek) — *tīlūt* ma: *tīlt*; — *halālūt* ma: *halált*; — *horoguvek* ma: *haragvék*; — *mīv*, *tīv*, ma: *mí*, *tí*; — a Bibliafordításokban: *iūni*, *hiūni*, *viūni* ma: *inni*, *híni*, *víni* stb.

e, *ē*, *ö*. Az *e* megfelelője az *a*-nak; szintűgy *ē*, *ö* megfelelnek az *o*-nak. Ennélfogva a nyelv történelmi folyamatában a hangsúlyos szótagokban az *ö*-nek átmenetét az *e*-be, s a hangsúly nélküliekben az *e*-nek gyengítését *ē*- és *ö*-be kellene tapasztalnunk. Azonban ezen változásnak nyomozását az *e* hangzónak a nyelvelmékekben, és nyelvjárásokban divatos, s eddig világos szabályokra még vissza nem vezetett arnyéklatai igen nehezítik, s majdnem lehetetlenné teszik. Ide tartozik az *e*-nek elhomályosulása a hangsúly nélküli szótagokban, hol az alhangú *o*-nak megfelelő *ē*-t találunk; pl. *lelkēm*, *kérēk*, *kerekēdēt*, *nézzēn* stb. Ugyanazon szótagokban az eredetibb *ö* *ü*-be ment át; pl. a Bibliafordításokban; *könyö*, *gyűrö*,

eredeti *o*-t megtartotta, t. i. *holt*. Továbbá a mai *az* a H. Beszédben még *oz*. De ezen *o*-t még ma is találjuk az *o-tt* (= *oz-t*), *o-da*, *o-nnan*, *o-lyan* stb. szókban, melyeknek származtatása az *oz*-bol kétségtelen stb.

elegyöl, veszönk, teszönk, emberöl stb. má: *könyti, vagy köny: gyürü, elegyül, veszünk, teszünk, emberül* stb. Hogy általában a mai *-ü, -ül, -ünk*, ragok az eredetiebb: *-ö, -öl, -önk* ragokból lettek, már feljebb az *u*-nal jegyeztük meg. Az *ö* tehát úgy áll az *ü*-hez, mint *o* az *u*-hoz.

ü. Valamint az ennek megfelelő alhangu *u* a törzsszótagokban *o*-ba ment át, úgy szélesbedett a hangsúly befolyása alatt az *ü*, s változott *ö*-vé. P. o. a Bibliafordításokban: *tüvis, gyüker, ü, kü*, (finnb. *kyvi*), *tü* (finnben *tyvi*), a mai nyelvben: *tövis, gyökér, ö, kö, tö* stb. Másrészt váltakozik az *ü* a hozzá legközelebb álló *i*-vel; pl. HB. *gimüs* ma: *gyümölcs*; — Jászay Codexben: *küs, török: küs, ma: kis* (kü); — *üdö = idő*; — *figg = függ*; *idv = üdv*; — *mü = mi*; — *tü = ti* stb.

é, i. Mintán az *e* a régibb nyelvmélekekben különösen meg nem jeletetett, azért annak változásait kifürkészni szinte majd lehetetlen. Igen sok példáink vannak arra, hogy a hangsúly nélküli szótagokban az *e* a legközelebbi *i*-re változott; így: Jászay Codexben: *addeg, kedeg, es, anne, menne, aloszek, haragoszek, teszék, kérek* stb. ma: *addig, pedig, is, annyi, mennyi, aluszik* vagy *alszik, haraguszik* vagy (az *u* elevesztésével: *haragszik*), *teszik, kérék* stb. s általában az *-ig, -dig, nyi, -ik* ragok eleinte *-eg, -deg, -nye, -ek* alakban divatoztak. Hogy evel ellenkezőleg olyan eseteink is vannak, melyekben a gyök eredeti *e* hangzoja mai *i*-ra változott; pl. Jászay Codex: *velág, kerdály, mend, ett*, (ez-t) *ede* (ez + de) stb. ma: *világ, kirdály, mind, itt, ide* stb. feltűnőnek nem találjuk, ha megfontoljuk, hogy ezen változás a palóc nyelvjárásban nem történik, melyben t. i. az elésorolt szók ma is *e*-vel fordulnak elő; *velág, kerdály, mend, ett, ede*, stb. — Az *i* a hangsúlyos törzsszótagban rendesen *e*-vé vált; pl. Halotti Beszéd: *igg* finn: *yksi*, a mai magy. *egy*; — *mige* ma: *meg*; — *iránt* = *eránt*; — *ismer* = *esmer, ösmer*; — finn: *imetys* magy. *emtetés*; — finn: *liina*, magy. *len*; — finn: *nimi* magy. *nev* (név) finn: *pilvi*, magy. *felhő*; — finn: *rytti* magy. *redő*; — finn: *silmä* magy. *szem*; — finn: *vitsa* magy. *vessző* stb. A hangsúly nélküli szótagokban az *i*, — különösen mint a törzs véghangzója — nagyobbrészt eltűnt; pl. az oklevelekben előforduló régi: *Sagi, Sáti, Sapi, nemberi* stb. ma; *Ság, Sár, Sáp, néember* stb.

2. A hangzók mennyiségének változása. A magyar hangzók mennyisége is a hangsúly túlnyomó befolyása következtében mai napig kétféle egymással ellenkező irányban haladó változást szenvedett. A mai nyelvnek összehasonlításból a régiebb nyelvemlékekkel világosan kitűnik, hogy a magyar nyelv a törzsszótagokat hosszítani, s ezzel ellenkezőleg a ragokat rövidíteni törekszik. Az idevágó példák tömegéből csak egynéhányat hozunk fel. A *-nek* és *-vel* ragoknak eredeti rövid hangja megnyújtatik, midőn azok mint önálló törzsek fellépven a birtokos ragokat magokhoz veszik fel. Így: *vélem*, *véled*, *véle*; *nékem*, *néked*, *nékie* stb. Így mondjuk: *lelkem*, *lekked*, *lelke*, stb. továbbá *tüköröm*, *tükröd*, *tükre* stb. rövid gyökhangzóval, midőn annak rövideége azután következő positio által őriztetik; de *lélek*, *léleknek*, stb. *tükrös*, *tükrösnek* stb. midőn a positionak helye nincs. Így mondjuk: *tény*, *tétetni*, *légyen*, *lévén*, *lény* stb. holott ezen szók gyökei *te(nni)*; *le(nni)* eredetileg rövidek. Továbbá *kertbe*, *házra*, de: *bémenni*, *rámenni* stb. Az első szótag megnyújtása az idegen szók felvevésénél is divatos. *Peter* magy. *Péter*; — *Samson* magy. *Sámson*; — német: *Haspel* magy. *áspa*; — német: *Bäcker*, magy. *pék*; latin: *hostia* magy. *óstya*; — szláv: *olovo* magy. *ólom* stb. — A mi pedig az eredetileg hosszú hangzóknak a hangsúly nélküli szótagokban történt megrövidítését illeti, az tetszik ki a következő példákból: *haza*, *hova*, *tova* szókban a véghangzó rövid, holott az eredetileg — valamint *alá* szóban — hosszú volt. Szintúgy mondjuk: *enyim*, *tied*, *mienk*, *tietek*; holott ezen szóalakokban a második szótagban eléforduló hangzó épen úgy, mint a megfelelő: *övé* szóban eredetileg hosszú volt. A *-tól*, *-től*; *ról* *-ről*; *-ből*, *-ből*; *-ül*, *-ül* ragok az élő beszédben *-tul*, *-tül*; *-rul*, *-rül*; *-bul*, *-bül*; *-ul* *-ül* hangzanak.

De a hangsúly befolyása a magyar hangzórendszer változására az eddig előadott erősítés és elhomályosítási folyamatnál tovább is haladott s nevezetesen a gyökszótagokban az ezeket záró mássalhangzók megkettőztetését idézte elő. Így pl. *-ben*, *-hoz* ragok, ha önálló törzsekül lépnek fel, a végmássalhangzót megkettőztetik: *bennem*, *benned*, *benne*; stb. *hozzám*, *hozzád*, *hozzá* stb. továbbá mondjuk *mennyi* (= *mi* + *nyi*); — *milyen* (= *mi* + *lyen*); *meddig*, (*mi* + *dig*) stb. A Bibliafordítá-

sokban a másodfokú képző: *b* a szó végén rendszeren egyszerűen áll: *jobb, szebb*; de mindenkor megkettőztetik, valahányszor hozzá még más ragok járulnak: pl. *jobbat szebbet*, stb. Így a rövid hangzóval végződő igeigek: [*le*-(sz); *te*-(sz); *ve*-(sz); *vi*-(sz); *hi*-(sz); *e*-(szik) *i*-(szik)] után a hozzájuk járuló ragok kezdő mássalhangzója meg szokott kettőztetni: pl. *lenni, tenni, venni, vinni, hinni, enni, inni*; — *lettem, tettem, vettem, vittem, hittem, ettem, ittam* stb. A magyar ragoz pedig idő folytával többé vagy kevésbé elsimítottak s csonkultak; pl. vessük össze a *belől* törzsöt, mely ezen alakban a mai nyelvben a birtokos ragok előtt divatos: *belőlem, belőled, belőle* stb. s a Halotti Beszédben ezen eredeti alakban ragúl is használtatott pl. *timnucebeleol*, a mai *-ból, -ből* raggal; vagy pedig a *bele* törzsöt, mint az önállólág előfordúl; *belém, beléd, belé* stb. a mai *be* raggal, mely a Halotti Beszédben is még csonkítás nélkül *uruzag*beli szóban látható, vagy pedig a birtokragokat: (*-m, -d, -ja, -je; -nk, t-k, -jok, -jök*) a nekik megfelelő, s alapjukat képező személyes névmási törzsekkel (*én = men; te, ő, mi, ti, ők*) stb. sőt némely ragok pl. a tárgyi *-t*, a többes *-i* és *-k*; a helyrag: *-l, -tt, -n*; a képző *-i, -m* stb. már annyira csonkultak, hogy azon törzseket, melyekből alakultak, a mai nyelvben kimutatni képesek sem vagyunk. — Sőt az egyszerű szótörzsek is idő folytával nagy veszteséget szenvedtek. Azok t. i. ma rendszeren egytagúak, holott eredetileg kétségtől hangzóval végződtek s kéttagúak voltak. A magyar törzsek eredeti kéttagúsága részint a régi nyelvmemlekekből, részint a finn nyelvbeli törzsekkeli összehasonlításból tűnik ki (L. 51. §.); sőt ezen véghangzó még a mai nyelvben is azon esetekben fentartotta magát, s habár többé vagy kevésbé elhomályosúlva köthangzóúl lép elő, a hol t. i. ezt vagy a magyarban nem kedvelt mássalhangzóúi csoportok elkerülése, vagy pedig a törzs hanganyagának a ragok túlsúlya elleni biztosítása megkívánja.

Ezen, a hangsúly befolyása által a magyar szókön, különösen pedig a gyökszótagok hanganyagán előidézett változásoknak képmására a lapp nyelvben akadunk. Ott is törekszik a hangsúly a gyököt a hanganyag bővítése által lehetőleg kiemelni. Ha t. i. a finn gyökszótagban a hangzó és mással-

hangzó egyszerű, a lappban a hangzó megnyújtatik, s a más-salhangzó megkettőztetik; ha pedig a finnben a hangzó hosszú vagy kettős hangzó, a lappban csak a más-salhangzó kettőztetik meg; ha pedig ez utolsó már a finnben is kettős vagy pedig minőségi természeténél fogva meg nem kettőztethető, akkor a lappban a hangzó bővítettik, s tágíttatik, ha t. i. ezen tágítás különben is lehetséges.

56. §. A szótagok közti súlyegyen.

A magyar nyelvben előforduló hangváltozás alapjairól szólván, még azon törvényeket kell említenünk, melyek a szótagok, mint a szóegység elemei közti súlyegyen utáni törekvésen alapúlnak. Miután a magyar nyelv ragozó természeténél fogva, minden képzet saját képviselővel, a képzetnek minden vonatkozása különös hordozóval bír, azért a nyelv ezen egyes elemek belső jelentését, s az egyes elemeknek összhangzatos egészletét minden a ragozás által akár milyen hosszúra vált, s a hangsúly, és hangzónvonzat által meghatározott szóegységben világosan s élénken érzi. Minden egyes szó összhangzatos szerves egész, melly a gyököt, mint az egész szótaghalmaznak parancsnokát uralja. Azért nem lehet a szóból egy tagot elvetni, sem valami hangot hozzá adni, a nélkül, hogy ez által a szónak jelentése nem módosíthatnák; a szó külső változásának szükségképen a jelentés változása felel meg. Ezért nem is szabad a gyöknek a ragok által, vagy megfordítva ezeknek a gyök által elnyomatniok; vagyis: a szótagok, mint a szóegység alkatrészei közt súlyegyennek kell lennie. Azon törvények, melyek a nyelv ezen követeléséből keletkeznek, kiváltképen a finn nyelvben határozottak, de a magyar nyelv is, bár történeti életében annyi sok veszteséget szenvedett, még ma is világosan mutatja azon félreismerhetetlen ösztönt, a szó egyes elemeit a kölcsönös elnyomatástól megóvni, s a szótagok közti súlyegyent fentartani. Mindenféle erősítések és gyengítések, melyek a szók egyes hangjain történnek, és különben feltűnők, s megmagyarázhatatlanok, ezen ösztönön alapulnak, s csak belőle megfejtethők.

Az eddig előadottakban (53. 54. §§.) láttuk, mint törekszik

a nyelv a gyökszótagnak, mint az alapjelentés hordozójának hanganyagát kiemelni, s az elhomályosulás ellen biztosítani. Ezen törekvés a törzsekre is vonatkozik, melyeknek hangtestét a nyelv a hozzájuk járuló ragok általi elnyomatástól többféle módon meg tudja őrizni. Ide tartozik pl. azon megnyújtási törvény, mellynél fogva a törzshez tartozó rövid *a*, *e* véghangzók meghosszítottatnak, ha hozzájuk ragok járulnak pl. *atya*, *atjának*, *atyától* stb. — *kefe*, *kefének*, *kefétől* stb. — Vannak továbbá oly súlyos képzők a magyar nyelvben; pl. *-vány*, *-vény*; *-mány*, *mény*; melyek ha kéttagú törzshöz járulnak, ebben semmi változást nem okoznak, mert a két tag elég erős azok hanganyagának elbirására; pl. *tanítmány*, *olvasmány*, *tanítvány*; stb. de ha a törzs egytagú, s mássalhangzóval végződik, az kivétel nélkül kéttagúvá válik; vagyis a törzs és a rag közé köthangot vesz fel, mely legtöbb esetben helyrehozott hang (51. §.), hogy ekkép megerősödvén elbirhassa a súlyos képzőt. Így pl. *hagyomány*, *tudomány*, *esemény* stb. Ez történik még akkor is, ha a törzs hosszú hangzóval bir, vagy pedig kettős mássalhangzóval végződik; pl. *tétemény*, *tartomány*, stb. Ezen erősítésnek van helye a szinte igen nehéz: *-dalom*, *-delém* képzők előtt is; pl. *lakodalom*, *késedelém*, *birodalom*, *fejedelm* stb. — továbbá *-más*, *-més* képzők előtt; pl. *latomás*, *hallomás* stb. Ezen eljárás igen szépen megegyez azon a magyar nyelvben épen úgy mint a finnben észrevehető iparkodással, mellynél fogva az a szótörzsek lejtő hangesését kedveli, s azt előállítani iparkodik, miért is gyakran a köthangzó felvétele olyan képzők előtt is megy végbe, melyek magokban véve ugyan nem súlyosak, de más ragok hozzájárulása által súlyosakká válnak. Illyen rag a képző *-da*, *-de*; pl. *tanoda*, *iroda*; melynek hangzója a fentebb említett megnyújtási törvénynél fogva más képzők előtt meghosszítottatik; *tanodának*, *irodából*. — Ezen képzőktől a szinte nehéz: *-ság*, *ség* képző annyiban különbözik, hogy hosszú törzshöz minden segédhangzó nélkül járul pl. *szükség*, *ínség* stb. ellenkező esetben, ha t. i. a törzs rövid, az segédhangzó felvétele által nehezül meg; pl. *sokaság*, *uraság*, *szülesség*. — A tétető ige-képzőt két alakban birjuk, melyeknek egyike: *-tat*, *-tet* nehezebb a másiknál, melyly *-at*, *et*. Innét látjuk, mért járul az első alak rendesen

kéttagú, ez utolsó pedig egytagú ige-törzsekhez; tehát: *faragtat*, *kerestet* stb. és: *irat*, *kéret* stb. A szinte nehezebb *-gat*, *-get* képző előtt az ige-törzs, ha többtagú, változatlan maradt; pl. *állítgat*, *keresget* stb. ha pedig egytagú, segédhangzót vesz fel; pl. *irogat*, *vereget* stb.

A hangsúly által a gyököt követő szótagokban előidézett hanggyengítés nyomozásánál láttuk, hogy a hangzók pl. a rövid *a* elhomályosíttatik, s néha *o*-ba sőt *u*-ba is megy át. De ha az *a* mint rag járul a szóhoz; pl. *lába*, *tolla*, az elhomályosulásnak nincs helye. Ha pedig az *a*-val képezett szótag egy utána következő mássalhangzóval bezáratik, s ez által súlyosabbá válik, az elhomályosulásnak helye van; azért pl. lehet mondanunk: *lábom* (lá + bom). Az első esetben a súlyegyen fentartása nem engedte meg a különben is könnyű, mert nyílt szótagnak gyengülését, holott az utóbbi esetben, hol t. i. a gyenge szótag a mássalhangzó hozzájárulása által erő sődött, a hangzó egy fokkal gyengülhetett. Ha az ilyen zárt szótaghoz még egy mássalhangzó járul, pl. a többes *-k*, mely esetben az *m*-ből *n*-nek kell lennie (*m* + *k*. = *n* + *k*) ezen esetben a szóban lévő hangzónak még egy fokkal lehet gyengülnie. Azért: *lábunk*. — Ezen és hasonló példákban a szótagok közti egyensúly létrehozási követelése igen szembe-tűnő, s következetesnek mutatkozik. Ha a rag hanganyaga egy mássalhangzóval bővül, ugyanazon arányban egy fokkal gyengül annak hangzója; ha pedig a rag hangzójához két mássalhangzó járul, azon arányban a hangzó két fokkal gyengül, s így a mit egy oldalról nyer, azt más oldalról veszíti. Ebből világos, mért mondjuk pl. *várja*, (soha: *varjo*); ellenben: *várjon* (soha *várjan*); de *várjanak* (nem *varjonak*) és: *várjunk*. A: *vár-ja* és *vár-ja nak* alakokban a második szótag nyílt, s magában véve könnyű, miért is hangzója nem gyengül; de ha egy, utána következő mássalhangzóval bővül, egy fokkal gyengülnie kell, azért: *vár-jon*; s ha ehhez még a többes *k* járul, a hangzó gyengülése még egy fokkal tovább halad; azért: *vár-junk*.

Lássunk még egy esetet, melyben a hangok közti súlyegyen fentartása következetes. Az egyes számú harmadik személy birtokragját két alakban bírjuk; ezek a nehezebb *-ja*, *-je*; és

a könnyebb: *-a, -e*. Ha a törzs nehéz, pl. hosszú hangzóval bíró; pl. *út, lúd, gróf*; az vagy felveszi a nehezebb alakot; pl. *útja, lúdja, grófja*, vagy pedig a törzs megrövidül, gyengül, s akkor hozzája a könnyebb alak járul; pl. *uta, luda*. Azért mondjuk *útja*, vagy *uta*; de nem mondhatjuk: *úta, vagy utja*. Ugyanis az *úta* alakban a nehéz törzs veszélyes volna a rag-nak, a második *utja* alakban pedig a rag túlsúlyt nyerne a törzsön. A nehezebb *ja, -je* rag sokszor rövid törzsekhez is járul, ha ezek hangteste, a rövid hangzó dacára, nehéz; pl. *botja, rabja, csolnakja, rendje* stb. de a könnyű pl. csak két hangelemből álló törzsek rendesen a könnyebb *-a, -e* t veszik fel. Így *oka, ebe, ege*, stb.

Evvel azonban csak meg akartuk érinteni a dolgot, nem pedig kimeríteni, jól tudván, hogy az itt eléadott törvények csak anyelvnek egyes jeleneteire, nem pedig minden szóalakra alkalmazhatók. Valamint a látható világban nem lehet minden tüneményt csupán csak a mechanikai erőkre visszavinni, s azokból megfejtteni, úgy van ez a hallható világban, a nyelvben is. Ebben is számtalan erők működnek, s az egyes tüneményeknél, a szóalakoknál arra kell néznünk, melyik legyen azon erő, mely létrehozásuknál leghathatósabban működött, vagyis a többi erők fölött minden egyes esetben túlsúlyt nyert, és győzött.

B)

A beszédszervek alapján fejlődött hangváltozások.

57. §. A kettőshangzók és hangzócsoportok elkertülése.

Már 38. §. ban említettük, hogy a magyar nyelv, a palóc nyelvjárást kivéve, a kettőshangzókat nem kedveli, s azokat közönségesen vagy hosszú hangzókból olvasztja, vagy pedig a második alkatrészt (*i, u*) a megfelelő mássalhangzókká keményíti. Szintolly ellenszenvvel viseltetik a magyar nyelv a hangűr (hiatus) ellen, mellynek azon esetekben van helye, hol két, egymásután következő hangzó két önálló szótagot képez; pl. *szinteannyi, gazdaasszony* stb. Ezért is a nyelv mind a kettőshangzókat, mind a hangürt lehetőleg kerülni törekszik.

Ezen törekvés következtében a hangzók többféle változásokon mennek keresztül, melyek közül a magyar nyelvtanra nézve legfontosabbak a következők:

I. A kettőshangzók kerülése.

Azon módra nézve, mely szerint a magyar nyelv a kettős hangzókat el törekszik kerülni, ezen két általános alaptörvényt állíthatjuk fel: a) Az eredeti kettőshangzó második (i, u) eleme a megfelelő (j, v) mássalhangzóba megy át, ha utána rövid hangzó következik; pl. *havat, lovat, fejet* stb. b) Az eredeti kettőshangzó a megfelelő hosszú hangzóba olvadt össze, ha utána mássalhangzó, vagy hosszú hangzó következik, vagy ha a kettőshangzó a szó végén áll; pl. *hónak, hóért; ló, fő* stb. — Ezen törvények alkalmazása különösen a szótörzseknél nagy fontossággal bír. Ugyanis mártöbbször említettük, hogy a magyar szótörzsek is eredetileg úgy, mint a finn nyelvben, rövid önhangzóval végződtek, mely véghangzó azonban mai napig elsimított, s csak bizonyos ragok előtt köthangzóul szerepelve tartotta fenn magát. Ennek következtében vannak törzseink, melyek magokban eredeti kettőshangzókat foglalnak, de az említett alaptörvényeknél fogva mai nap két alakban jelennek meg. Azon esetekben, hol a véghangzó mint köthangzó fellép, ott a törzs eredeti kettőshangzójának második eleme (i, u) a megfelelő mássalhangzóvá keményül; pl. *fejem tavam* stb. a hol pedig, a véghangzó elsimítván, az eredeti kettőshangzó a szótag végére jön, azon esetben a megfelelő hosszúba olvad, pl. *főnek, többől* stb.

Ezen összeolvadás által

1. *ai, aj; ei, ej = é.*

Igy pl. a kölcsönzött szókban: német, *Zeiger* magy. *céger*; ném. *Vortheil* magy. *fortély*.

Igy az *-ajt, -ejt* igeképző, mely ezen alakban még a 15. században divatozott, s mai nap is némely igéknél (pl. *sohajt, bocsját*) előfordúl, később *ét*-be húzatott össze, miből ugyanezen képzőnek mai alakja *-ít* származott; pl. Jászay-Codexben: *alait*, később: *alét*, ma: *alít*; *taneit*, ma: *tanít*; *feszeit*, ma: *feszt*. — Továbbá: *nyulék, törék* stb. ezek helyett: *nyulaik, töréik*; *szintügy: nyuljék, törjék*; ezek h. *nyuljaik, törjeik*; — *nyul.* —

nék, törnék, ezek h. nyulnaik, törneik. Így olvassuk a Halotti Beszédben: enneic ma: ennék stb.

2. *au, av = ó; eu, ev = ö.*

A kölcsönvett szókban: német: *Schraube* magy. *sróf*; *Nicolaus* magy. *Miklós*; *Stanislaus* magy. *Szaniszló* stb.

A mai *-ó, -ö* igenévi képző a régibb nyelvben *-ava, -eve* hangzott; pl. HB. *eleve* ma *élő*. Így mondjuk: *várók, kérők* ezek h. *varauk, kéreük*; szintúgy: *várnók, kérnök* ezek h. *várnauk, kérneuk* stb. — Így váltakoznak: *levének, tevének, vevének*; ezekkel: *lőnek, tőnek, vőnek*.

Különös figyelmet érdemel a következő névszói törzsek hosszú véghangzója: *hó, jó, ó, só, szó, tó, hő*; mellyeknek eredeti alakja mind azon ragok előtt lép föl, mellyek előtt a rövid köthangzó (eredetileg véghangzó) a törzshöz járúl; pl. *havat, javat, avat, savat, szavat, tavat, hevet*; — *havas, javak, avas, savak, szavak, tavak, heves*, stb. —

3. *au, av = á; eu, ev = é; iv = i; ov = ó; öv = ö, uv = ú; üv = ü.*

Az idegen szókban: *Paul* magy. *Pál*; — ném. *Haus* magy. *ház*; — *Augustin* magy. *Ágoston*; — szláv: *povraz* magy. *póráz*; — szláv: *okou* magy. *akó* stb.

A következő névszói törzsek: *bő, bü, cső, fű, kö, ló, lé, nyű, tö* rövid hangzóval kezdődő ragok előtt eredetibb alakjukban jelennek meg; így: *bövet, büvet, csövet, füvet, követ, lovat, levet, nyüvet, tövet*; — *bövíl, büvös, leves, töves*; stb.

Hasonlólag a következő igezői törzsek: *hi, szí, vi, lö, jő, nő, nyő, ró, szó, ó, fú, bú, nyű* hangzók előtt eredetibb alakjukat helyrehozzák; pl. *hivok, szivok, vívok, lövök, jövők, nővök, rovok* stb. bár némelylek ekkor is a hangzó hosszúságát, megtartják; pl. *óvás, vívás*, stb.

4. *iv = ü.*

Hü, mü hangzók előtt: *hivet, mivet; hivem, mivem*, stb. Így lett a HB. eléforduló *miv, tiv, iv*-ből később; *mü, tü, ü, ma: mi, ti, ö.*

5. *aj = ó; ej = ö.*

Vnanak több névszói törzseink, mellyek hosszú *ó, ö* hangzóval végződnek, de ezt rövid *-a, -e, -i* ragok előtt eredeti alkatrészeire (*aj, ej*) felbontják. Illyenek a következők: *ajtó*,

apró, belső, bímbó, csikó, disznó, elő, első, erő, esztendő, fő, hintó, hordó, idő, kettő, külső, mező, nő, orsó, posztó, seprő, szőlő, tető, tino, tüdő, velő, vessző, vő, zsidó. Azért pl. *ajtaja, apraja, belseje, bimbaja, csikaja, disznaja, eleje, elseje, ereje, esztendeje, feje, hintaja, stb.*

A *j* és *v*-nek összefolyása a szomszédos hangzókkal különösen a magyar tárgyi ragozásnál igen gyakori. Így pl. HB. *hadlava* ma: *hallá*; — továbbá mondjuk *váram, várád, várá* stb. *kérem, kéréd, kéré* stb. ezek helyett: *várajam, várajad, váraja; kérejem, kérejed, kéreje* stb. bár ez utóbbi példákban a hosszú hangzók keletkezését úgy kell gondolnunk, hogy előbb *a j* kilöketett, s ezután a két egymás mellé jutott rövid hangzó (*váraam, kéreem*) a megfelelő hosszúra olvadt.

Az eddig előadottakból látjuk, hogy, mivel egyrészt *ai, aj, au, av* = *ó*; másrészt: *ei, ej, eu, ev*, = *ő*, de egyszersmind: *ei, ej, eu, ev*, = *é*; az *ő* és *é* hosszú hangzók ugyanazon forrásból származhatnak, s azért is egymás közt változnak; pl. *nő* = *né*; *szulók* = *szülék*; (az eredetibb *nej, szülejek* helyett). Így származott a harmadszemélyű *ő* névből a birtokos képző: *é*.

A kettőshangzók elkerülése utáni törekvésen alapszik az *i*-vel kezdődő, tehát nem valódi kettőshangzók azon változása, mellynél fogva a második hangzó kivettetik; pl. HB. *iorg* ma: *irg* (alom); — HB. *iochtat* ma: *igtat*; — a Jászay Codexben: *iuni* ma: *inni*; hangzók előtt megtartatik a második elem: *ivám, ivott* stb.; — így váltakozik: *íuhász* = *ihász*; *jog* és *ig* (az) stb.

II. A hangűr kerülése.

A magyar nyelv kétféle módon szokta kikerülni a hangűrt; ezek:

1. Hangzókilöködés.

Illyennek van helye pl. a következőkben: *gazdasszony* e helyett: *gazdaasszony*; — *lelkismeret* e h.: *lelküismeret*, — *szintannyi, szintolty, szintígy* stb. ezek helyett: *szinteannyi, szinteolty, szinteígy*; — *mídon* e h.: *müidön*; — *mért* e h.: *miért* stb.

Vannak több kéttagú, *s -u, -ü*-vel végződő szóink, melyeknek véghangzója, mint támasza az előtte álló kettős mássalhangzónak, nem tűnt el; pl. *borju, fattyu, fiu, gyapju, hosszú, ifju, könnyü, varju*; ezen véghangzó azonban kilöktetik, ha hozzá önhangzóval kezdődő rag járul; azért pl. *borja, fattya, fia, gyapja, hossza, ifja, könnye, varja* stb.

A névszók véghangzója a hangzóval kezdődő: *-ít; -ül, -ül; -odik, -edik, -odik; -ódik, -ódik* képzők előtt kivettetik, pl. *tarkát, ferdít, szomorít, szomorodik, keseredik* stb. ezek helyett: *tarkait, ferdett, szomoruit, szomoruodik, keserüedik* stb.

2. Mássalhangzói közbeszúrás.

Erre a mai nyelvben leginkább *-v* használtatik; pl. *ővé e* helyett: *őé*. Továbbá a rövid hangzóval végződő igeigek: *te(nni), le(nni), ve(nni), hi(nni), vi(nni), i(nni), e(nni)*, hangzóval kezdődő ragok előtt *v-t* vesznek fel; pl. *tevének, levének, vevének, hívének, vívének, ivának* (ebben a *v* helyrehozott hang) *evének; -- tevés, tevékeny* stb.

3. Az *-i, -u, -ü* hangzóknak *j, v*-vé való keményülése.

Igy pl. a kölcsönzött szókban: *Prior*, magy. *perjel*; *Adrian*, magy. *Adorjan*; — *Hiob*, magy. *Jób*; német. *Leiter*, magy. *lajtorja* stb.

Igy keményedik *v*-vé hangzók előtt a következő névtörzsek véghangzója: *daru, enyü, falu, fenyü, hamu, odu, szaru, tetü*; azért pl. *darvat, enyves, falva, fenyvek, hamvad, odvas, szarvat, tetvet* stb.

§. 58. Mássalhangzós csoportok.

Valamint semmi nyelvben, úgy a magyarban sem fordulhatnak elő a mássalhangzóknak minden gondolható összetételei. Sőt vannak mássalhangzós csoportok, melyek más nyelvekben kedveltetnek, s mégis a magyar ajkon ellenszenvre találnak. E mellett azonban még a csoportok helyzete a szóban is tekintetbe jön. A magyar nyelv különösen a szók elején nem szenved semminemű mássalhangzócsoportokat, s a szók közepén olyan csoportokat is kedvel, melyeknek ismét a szók végén nem szabad előfordulniuk.

I. A szó elején (előhangban.)

A magyar nyelv a többi altaji nyelvekkel azon sajátosságos törvényben egyez meg, hogy ezen nyelvek a szó elején semmi mássalhangzós csoportot nem szenvednek. Az 'ilyenemű idegen szók felvevésénél az említett törvénynek többféle módon tesz eleget a magyar nyelv; és pedig:

a) a mássalhangzós csoportot rövid hangzóval előzteti meg; pl. német: *Stab*, magy. *istáp*; — ném. *Stall*, magy. *istálló*; — ném. *strang*, magy. *istrang*; — szláv: *stul*, magy. *asztal*; — szláv: *dvur*, magy. *udvar* stb.

b) a csoportot közbeszúrt hangzó által feloldja; pl. német: *Schnur*, magy. *zsinor*; — német: *Schlacke*, magy. *salak*; — latin: *prior*, magy. *perjel*; — szláv. *brat*, magy. *barát*; — szláv: *klas*, magy. *kalász* stb.

c) a mássalhangzós csoportot követő hangzót a csoportba szúrja; pl. szláv: *kluč*, magy. *kulcs*; — ószlav: *szluga*, magy. *szolga*; — szláv: *sliva*, magy. *szilva* stb.

d) a csoport egyik mássalhangzóját elveti; pl. német: *Zwirn*, magy. *cérna*; — német: *stumpf*, magy. *tompa*; — szláv: *svoboda*, magy. *szabad*; — német: *Pfund*, magy. *font* stb.

e) a szó elején lévő *v*-t hangzósítja; pl. *Vladislav*, magy. *Ulászló*; — szláv: *vnuk*, magy. *unoka*; — szláv: *vlach*, magy. *olasz* stb.

II. A szó közepén (belhangban).

A) Itt a legtöbb, két mássalhangzóból álló csoport kedveltetik, a következőket kivéve:

a) sziszegő (*sz, s, c, cs, zs, z*) + *j*.

A sziszegő inhangzókkal végződő törzsek után a harmadik személyű birtokrag kezdő *j* betűje elvettetik; pl. nem mondjuk: *saeja, láncja, kertészje* stb. hanem *sasa, lánca, kertésze*. A régiebb írásmód szerint, melyet néhányan ma is követnek, ezen *j* a sziszegőhöz hasonlul pl. *sassa, láncca, kertészsze*.

Az igeragozásnál sziszegők után a *j* szinte sziszegővé

válik ; pl. *olvassa, olvassuk, nézzen, nézzük, visszük* stb. ezek helyett: *olvasja, olvasjuk, nézjen, nézzük, viszzük*.

b) *k, g, h, v + j*.

A *kj, gj* csoportok az igeragozásnál előfordúlhatnak, pl. *lakja, lakjunk, faragja, faragjunk* stb. de a birtokos ragok felvevésénél szintúgy nem tünetnek, valamint a *hj, vj* csoportok sem ; azért mondjuk pl. *laka, virága, juha, pléhe, darva, falva* stb. nem pedig: *lakja, virágja, juhja, pléhje* stb. bár, a mi ezen birtokragos *j*-t illeti, ennek felvérese, vagy kilökése más, nevezetesen az 55. §-ban említett törvényektől is fel van tételezve.

c) *t + j*.

A magyar nyelv általában nem viseltetik ellenszenvenvel ezen csoport iránt, csak a parancsoló módbeli *j*-nek, mely sokkal erősebb izúléssel szokott kiejtetni, a *t*-vel végződő törzsekhez járulásánál, ezek többféle változást szenvednek ; és pedig :

rövid hangzó $+ t + j =$ rövid hangzó $+ ss$,
 hosszú hangzó $+ t + j =$ hosszú hangzó $+ ts$,
 mássalhangzó $+ t + j =$ mássalhangzó $+ ts$,
 sziszegő $+ t + j =$ sziszegő $+ sziszegő$.

Példák: *fusson, kössön* ezek helyett: *futjon, kötjön*, — *tanítson, szépítsen*; ezek helyett: *tanítjon, szépítjén*; — *rontson, intsén*, ezek helyett: *rontjon, intjén*; — *fessén, fárasszon* ezek helyett: *festjén, fárasszjon* stb.

d) *d + t*.

Ezen csoport, mely különben gyakran fordul elő, pl. *maradtam, hervadtam, engedtem* stb.; azon esetekben, a hol *-ad, -ed* képzővel származtatott igékhez az átható *t* képző járul, a *dt* csoport *szt*-vé áthasontalanúl ; pl. *áradtani* helyett: *arasztani, fáradtani* h. *fárasztani*; *szeledteni* h. *szélesztteni*; *eredteni* h. *eresztteni* stb.

e) Mássalhangzó $+ v$.

A segítő: *-val, -vel* és fordító: *-vá, -vé* ragok kezdő *v*-je a törzs végmássalhangzójához hasonló, pl. ezek helyett: *házzal, emberrel*; — *házzá, emberre* stb. Külömben a *v* a többi mássalhangzókkal megegyez ; pl. *állva, kérve, látva, hozva* stb.

f) *z* + mássalhangzó.

A mutató névmás *az*, *ez* vég *z*-je a kiejtésben mindig az utána következő mássalhangzóhoz hasonló, de ezen hasonulás az írásban csak azon esetekben jelöltetik meg, hol a mutató névmás az utána következő raggal egy szóba olvad; pl. *annak*, *ennek*, ezek helyett: *aznak*, *eznek*; — *attól*, *ettől*, ezek helyett: *aztól*, *eztől* stb. Ha pedig ezen mutató névmás mai nap mint névelő az utána következő, s mássalhangzóval kezdődő szót megelőzi, azon esetben az írásban veszíti a *z*-jét, mely némelly íróktól még ma is hiányjellel pótoltatik: *a'*; pl. *a bor*, e helyett: *az bor*, úgy ejtetik ki, mint: *abbor*; *a malom* = *am-malom* stb.

De a magyar nyelv a mássalhangzó csoportok elhárítására még más eszközzel is bír, és ez a hangzónak a csoport közé való szúrása. Azonban a hangzónak a törzs és rag közé való felvétele legtöbbször más föltételektől is függ. Vannak *t. i* ragjaink, mellyek többtagú szókhöz minden köthangzó nélkül járúlnak; pl. *tanítvány*, *állítmány*, *imádság*, *növelde* stb. de egytagú szókhöz csak köthangzó közvetítése által toldatnak; pl. *állomány*, *sokaság*, *tanoda* stb. Ennek oka részint a 55. §. ban eléadott szótagok közti súlyegyen követeléseiben rejlik, részint a törzs eredeti véghangzójának elvesztésén alapszik, melly ezen esetekben mint köthangzó ismét helyre hozatik.

B) Sokkal kevesebb rokonszenvvel viseltetik a magyar nyelv a szók közepén eléforduló három mássalhangzóból álló csoportok iránt, s azokat elhárítani törekszik:

a) a hangzó közbeszúrása által.

Ez főképen az igeragozásra vonatkozik, hol a mássalhangzóval kezdődő mód-, időbeli és személyes ragok két mássalhangzóval végződő törzsekhez csak köthangzóval járúlnak, pl. *mondani*, *terjesztetni*; *mondanak*, *terjesztenek*; *mondandotok*, *terjesztendetek*; *mondottam*, *terjesztöttem* stb.

b) egy mássalhangzónak kivetése által.

Ez rendesen a *t* képzővel történik, ha előtte más mássalhangzó áll, s hozzá *-gat*, *-get*, vagy *-kodik*, *-kodik* ragok járúlnak; így mondjuk: *cseppenget*, *tekintget*; *illeszkedik*, *puffaszkodik*, ezek helyett: *cseppentget*, *tekintget*, *illesztkedik*, *puffasztkodik* stb.

Ellenben a névszó ragozásánál a mássalhangzóval kez-

dődő viszonyítók két mássalhangzóval végződő törzsekhez segédhangzó nélkül toldatnak; pl. *kardnak, kertnek*; — *kardra, kertre*; — *kardról, kertről* stb.

III. A szó végén (utóhangban.)

A szó közepén nem kedvelt mássalhangzós csoportok a szó végén sem fordulhatnak elő. Általában pedig a magyar szók végén, nem tekintve a kettőzött mássalhangzókat, leginkább csak a következő mh. csoportok állhatnak:

bj, bsz; pl. *dobj, dobsz*.

dj, dsz, dt, dv; pl. *adsz, maradt, nedv*.

gj, gsz; pl. *dobogj, dobogsz*.

gysz; pl. *hágysz*.

jsz, jt, jz; pl. *bajsz, sóhaj, rajz*.

ks, ksz; pl. *Paks, raksz*.

lc, les, ld, lj, lk, lp, lsz, lt, lv; pl. *élc, bölcs, szöld, halj, halk, talp, lelsz, volt, elv*.

lyp, lyt, lysz; pl. *selyp, folyt, folyasz*.

mb, mp; pl. *domb, kolomp*.

nc, ncs, nd, ng, ngy, nj, nk, ns, nsz, nt, nty, nz; pl. *lánc, gáncs, kaland, cseng, ángy, kenj, várunk, tens, kensz, font, ponty, vonz*.

nyt, nyv; pl. *hányt, enyv*.

pj, psz; pl. *harapj, harapsz*.

rc, rcs, rd, rgy, rj, rk, rny, rs, rsz, rt, rv, rz; pl. *harc, tekercs, kard, tárgy, marj, fark, árny, nyers, nyersz, vért, terv, borz*.

sb, sd, st; pl. *kedvesb, lásd, kést*.

szb, szd, szk, szt; pl. *merészb, ereszd*.

ts, tsz; pl. *taníts, látsz*.

zb, zd, zt; pl. *szárazb, nézd, lázt*.

zst; pl. *varázst*.

Más csoportok elhárítása történik:

a) áttétel által.

A következő törzsek: *kelyh, terh, vemh, pelyh, mellyek* ezen eredetibb alakukban a rövid hangzóval kezdődő ragok előtt fellépnek, a nevező esetben, s a többi ragok előtt végmássalhangzóikat áttesszik, s felvett segédhangzó által feloldják;

azért pl. *kelyhem, terhem, vemhem, pelyhem*: — de: *kehely, teher, vehem, pehely*; — *kehelynek, tehernek, vehemnek, pehelynek*, stb.

b) hangzó felvevése által.

Vannak sok, két mássalhangzóval végződő névszótörzseink, melyek eredetileg hangzóval végződtek; s ma is az említett m. h. csoportot mindazon esetekben fentartották, a hol a véghangzó ismét előbbi jogaiba lép vissza; pl. *dolgot, dolgom, ajkam, gyűlkom, álomom, árkom, tornyom, vedrem* stb. de a nevező esetben, s más ragok előtt a csoportot hangzó felvevése által oldják fel; azért pl. *dolog, ajak, gyűlok, álom, árok, torony, veder*; — *dolognak, ajaknak, gyűloknak* stb.

Ide sorozhatók sok ige-törzsek is, melyek hangzóval végződő ragok előtt vég mh. csoportjaikat megtartják; pl. *gátlok, jegyzék, kinzok, érdemlek, pedrök*, stb., de más esetekben a csoportba hangzót vesznek fel; így: *gátol, jegyéz, kínoz, érdemél, pedér*; — *gátoltam, jegyeztem, kínoztam, érdeméltem, pedérttem* stb.

Ide tartozik továbbá a segédhangzó felvevése mind azon ragok előtt, melyek egy vagy több mássalhangzóból állanak, s szinte mássalhangzós végzetű törzsekhez járúlnak; pl. *kardot, kertet*; — *kardok, kertek*, stb. *kapott, hagyott, hordott, épített* stb. — Hogy ezen segédhangzó leggyakrabban helyrehozott véghangzója a törzsnek, többé nem szükséges emlitenünk.

59. §. A hangmozdítás.

A hangmozdítás alatt a hangok, különösen pedig a mássalhangzóknak azon változását értjük, mellynél fogva azok idő folytával az ízülésre nézve bizonyos általános szabály szerint egy vagy két fokkal tovább tolatnak; pl. ha *p-, t-, k-*ból idővel: *b, d, g* válik stb. A mi a magyar nyelvet illeti, abban több és régibb nyelvemlékek hiányában, ilyen hangmozdításra egyes eseteket kivéve, nem akadhatunk. De ha az összehasonlítás körét a minden tekintetben kevésbé csonkult finn nyelvre is kiterjesztjük, az ilyen hangváltozási folyamat első tekintetre is szemünkbe tűnik. Ezen folyamat különbözőféle irányú jeleneit ez alkalommal nem tekintvén, csak

a szabályszerűebb változási menetelt vesszük tekintetbe, mely abban áll, hogy

1. A finn kemény mássalhangzónak a magyar lágy mássalhangzó, vagy ennek további fejlődései felelnek meg:

Példák:	finn:	magyar:	finn:	magyar:
	<i>porras</i>	<i>bitril,</i>	<i>rutius</i>	<i>redv,</i>
	<i>pankka</i>	<i>bögy,</i>	<i>rytty</i>	<i>redő,</i>
	<i>poki</i>	<i>bük,</i>	<i>silta</i>	<i>híd,</i>
	<i>papu</i>	<i>bab,</i>	<i>taito</i>	<i>tudás,</i>
	<i>pukki</i>	<i>bak,</i>	<i>tyyty</i>	<i>duda,</i>
	<i>hapain</i>	<i>savany,</i>	<i>haukku</i>	<i>ugatás,</i>
	<i>kupo</i>	<i>kéve,</i>	<i>ikeen</i>	<i>iga,</i>
	<i>pöksä</i>	<i>viskó,</i>	<i>jalka</i> (láb)	<i>gyalog,</i>
	<i>varpula</i> inen	<i>veréb,</i>	<i>kausu</i>	<i>göz,</i>
	<i>tyynis</i>	<i>disznó,</i>	<i>kaatio</i>	<i>gatyá,</i>
	<i>täty</i>	<i>tiüdő,</i>	<i>koju</i>	<i>gunyhó,</i>
	<i>autu</i>	<i>üdv,</i>	<i>kuli</i>	<i>golyó,</i>
	<i>etelä</i>	<i>dél,</i>	<i>liekko</i>	<i>láng,</i>
	<i>into</i>	<i>indulat,</i>	<i>myrkky</i>	<i>méreg,</i>
	<i>muoto</i>	<i>mód,</i>	<i>mäki</i>	<i>megye,</i>
	<i>peitet</i>	<i>födél,</i>	<i>oikeus</i>	<i>jog,</i>
	<i>pelto</i>	<i>föld,</i>	<i>oksa</i>	<i>ág,</i>
	<i>päistärä</i>	<i>pozdorja,</i>	<i>pakkainen</i>	<i>fagy</i> stb.

2. A finn némának a magyar folytonos mh. s ennek további fejlődései felelnek meg:

Példák:	finn:	magyar:	finn:	magyar:
	<i>pajo</i>	<i>füz,</i>	<i>punos</i>	<i>fondás,</i>
	<i>pakkainen</i>	<i>fagy,</i>	<i>pää</i>	<i>fej,</i>
	<i>pala</i>	<i>falat,</i>	<i>pilvi</i>	<i>felhő</i>
	<i>peitet</i>	<i>födél,</i>	<i>puoli</i>	<i>fél,</i>
	<i>pelko</i>	<i>félelem,</i>	<i>puu</i>	<i>fa,</i>
	<i>pelto</i>	<i>föld,</i>	<i>pääsky</i>	<i>fecske,</i>
	<i>pesä</i>	<i>fészek,</i>	<i>tuuli</i>	<i>szél,</i>
	<i>poika</i>	<i>fiú,</i>	<i>tupa</i>	<i>szoba,</i>

Példák:	finn:	magyar:	finn:	magyar:
	<i>veto</i>	<i>vezetés,</i>	<i>kallis</i>	<i>halom,</i>
	<i>tappaja</i>	<i>cséplő,</i>	<i>kosio</i>	<i>hős,</i>
	<i>tappi</i>	<i>csáp,</i>	<i>kun</i>	<i>haj,</i>
	<i>töppy</i>	<i>csöpi,</i>	<i>kun</i>	<i>hó,</i>
	<i>tippu</i>	<i>csöpp,</i>	<i>kuolo</i>	<i>halál,</i>
	<i>tolppa</i>	<i>cölöp,</i>	<i>kuula</i>	<i>hólyag,</i>
	<i>kala</i>	<i>hal,</i>	<i>kuulo</i>	<i>hallás stb.</i>

Toldalék a hangtanhoz.

Az írástan.

60. §. Az írás fogalma, eredete s befolyása a nyelvre.

Az írás általában véve nem egyéb, mint a nyelvben kifejezett hallható képzeteknek és gondolatoknak látható és állandó jegyek általi előadása.

Az írás az emberi értelem találománya. Azon nép, melly az írást alkotta, azonkívül, hogy nyelvének meghatározott faj-vagy családbeli színezettel kellett birnia, már nem csak bizonyos társas életet ismert, hanem a polgárisodás első fokain állván, állami intézményeket s bizonyos törvénykezést kell hogy ismerte. Az írás szükségessége t. i. inkább egy egész nép, mint egyes emberek életében mutatkozik. Az eleinte nyilvános közcélokra használtatott az államban, a történetben, és vallásban. Ünnepeles feliratok emlékoszlopokön, templomokon és mindenféle szent tárgyakon; továbbá királyok és papok sorainak feljegyzése; törvények s vallási okmányok képezik a legrégib írásemlékek tartalmát.

A mi pedig az írás befolyását a nyelvre illeti, tagadhatatlan, hogy az a nyelv tökéletes fejlesztésére s kiképzésére lényegesen szükséges. Csak az írás által lesz a nyelv művelté. Ugyanis azonfelül, hogy az írás az irodalom alapja, az egyszersmind egyedül képes a kiejtésben gyakran homályos s teljesen meg nem határozott tagolást az által tökélesíteni, hogy a külön szókat és ezeknek elemeit, a hangokat elkülönözve adja elő. A beszélő megszokik ugyanazon hangjegyet

ugyanazon hanggal, s tökéletesen meghatározva kifejezni. A csak beszélt nyelvekben és nyelvjárásokban homályos hangok származnak, melyek megjelölésére az írói nyelv semmi betűkkel nem bír. — Továbbá minthogy az írás által az elröppenő szó megállíttatik, ezáltal annak szofejtési s nyelvtani alakja is biztosíttatik. A beszéd, szakadatlan változási folyamatban levén, semmi biztos támpontot nem ismer. Az írás megállítja ezen folyamatot, a nélkül, hogy a nyelv további fejlődését gátolná. — Végre az írás által a nyelvrőli öntudat lényegesen élénkül, minek következtében a szellem a nyelv nyomozására indíttatik. Az írás nélkül alig lehetne nyelvtudományunk, mert a szó csak az írás által látható alakot ölt magára, miáltal az a tudományos vizsgálat tárgyává válik. Ennélfogva az írás a nyelv felsőbb tökélese-, tisztulása-, s kiképzésére, valamint a nyelv által eszközölt szellemi műveltség előidézésére lényegesen szükséges. Az írás a nyelvnek kiegészítése, az egész nyelvépület zárköve.

61. §. Az írás főnemei.

A kifejlődés legalsóbb fokán, hol az írás csak gondolatközlési célja által a festésztől különbözik, áll a képirás, mely pl. az éjszakamerikai benszültötteknél, azután Sziberiában, Mejikóban stb. divatos. Ezen képirás független a nyelv hangalakjától; az közvetlen lemásolása az észrevett tárgyaknak, látható gondolat kifejezés, látható nyelv. Az ilyen képirás nincsen semmi közvetlen összefüggésben a nyelvvel, mert nem a szót, hanem a tárgyat ábrázolja. Ezen írásnak a nyelv melletti párhuzamos voltát a következő hadi dal élénkbe tünteti. Egy férjfi, kinek karok helyett szárnyai vannak, jelenti: „Oh, ha tudnék röpködni, mint a madár!” — vitéz, ki kékre festett csillag alatt áll = „nézek a hajnal felé” — fegyveres vitéz az ég alatt = „a harcnak szentelem magamat;” — sas az ég fölött = „a sas a magasságban röpködni;” — fekvő vitéz, nyállal mellében = „megelégszem, ha az elestek közt fekünni fogok;” — mennyei tündér = „a szellemek ott fen dicsőítik nevemet.”

Egyiptom, a gúlák hazája, mutatja hieroglypháiban a képirás átmenetelét a hangírásba. A hieroglyphok érzéki tárgyakat ábrázolnak, de nem jelentik az érzéki tárgyakat,

hanem inkább a rajtok észrevett jellemző tulajdonságok vagy működéseknek elvont fogalmait. Így jelenti pl. a nyúl a termékenységet, a ló a gyorsaságot; a kutya a hűséget stb. Plutarch és alexandriai Klemens közlik a következő feliratot Egyiptomból: „gyermek, ősz ember, karvaly, hal, víziló.“ Ezen öt, egymástól elkülönözve lerajzolt kép jelenti a következő mondatot: „Született és haldokló emberek! az Isten gyűlöli a szemérmetlenséget.“ — Az ilyen írásnál természetesen a kép jelentése többé vagy kevésbé homályos; a kép többjelentésű s titkos. Illyen jelképi írás tehát titkos írás, valamint az egyiptomi hieroglyphok érteményezése a papok titkai közé tartozott. — Ezen írás már az ősrégiségben kétféle volt; t. i. a szent írás vagy a hieroglyphok, és a folyó írás, melly ismét vagy papi írás, vagy közönséges (demotikus) írás. Kr. u. 3-ik században a kopt írás, vagyis a görög írás hat demotikus jeggyel bővülve, jött divatba Egyiptomban, melly ismét a 11-dik században arab nyelv és írás által kiszorított. A hieroglyphok közt azonban Champollion a képek mellett hangtani jegyeket is talált, mellyek nem annyira a tárgyra, mint az ezt kifejező szóra vonatkoznak. Így pl. a kéz képe, melly egyipt nyelvben tot-nak nevezetetik, egyszersmind t betű helyett áll; a sas, egyiptül: achóm, jelent a-t, a két kép együtt véve tehát: ta szótagot jelent; stb. Így ment lassankint a hieroglyph a képtől a szóhoz, a hanghoz át.

Valamint az egyiptomi úgy a sinai írás is képekből fejlődött ki. A sinai írás azon egytagú szókat, mellyekből a sinai nyelv áll, bizonyos jegyek által megjelöli, mellyek nem a szók hangalakját, hanem azok jelentését, tehát tulajdonképen azon fogalmakat, mellyekből a sinai szemlélésmód alakult, kifejezik. A sinai jegyek tehát elvont fogalmi jegyek mint pl. a mi számjegyeink. A harmincezernél több sinai jegy körülbelül kétszáz eredeti jegyből képzetett, mellyek azonban érzéki tárgyak lemásoltatásán alapszanak. Így pl. szem és víz jelent: „könyvet;“ szív és fejér jelent: „félelmet;“ szív és rab: „haragot“ stb.

Ha pedig a sinai írásban is szintúgy, mint a hieroglyphok közt jegyek találtak, mellyek hangtani érvényességgel bir-

nak, mégis ezen jelképek és jegyek egész rendszere általában véve nincs a hangra irányozva. A képek ugyan azt adják elő, mit a szók, de nem a szókat, mint hangalakokat; — a kétféle, t. i. szó- és írásbeli előadás egymás melletti párhuzamban vannak. Ezen írásnem még nem hangírás, hanem csak átmenetel ez utolsóhoz.

A felsőbb, t. i. a hangra vonatkozó elv csak a japánok szótagbeli írásában lép elő. A sinai írás is szótagbeli írás ugyan, mert a sinai szók egytagúak, de azonfelül, mit már fentebb említettünk, a sinai nincs tökéletesen kifejlesztve, azaz nem bir annyi jeggyel, a hány szótag van a nyelvben. Ellenben a japán írás tökéletes szótagbeli írás. A japán nyelv t. i. csak 47 szótagból áll, melyeknek mindenféle összekapcsolása minden szók képzésére elégséges. Ezen szótagok megjelölésére a japánok ugyanannyi jegyet kölcsönöztek a sinajaktól, melyek elvonván azoknak eredeti fogalmi jelentésétől, megrövidítették, és már a 8-dik században egész rendszerbe összeállítottak. Így írják pl. a japánok a következő szót: *arasuna* (homok) négy sinai jeggyel, melyeknek mindegyike az egy-egy szótagnak (a + ra + su + na) megfelelő hanggal bir.

Az írásképzés legfelsőbb fokán áll a legegyszerűbb hangelemek megjelölése t. i. a betűírás. Ennek eredete minden történeten és minden feliratokon túl fekszik. Ezt az elkülönzött hangelemekre vonatkozó érzület előzte meg, mely érzület a nyelvjelölésre irányzott szellemi erőnek hathatós fokoztatását teszi fel; mert csak azon nép, mely nyelvérzületének élénksége következtében a nyelv hangzó sajátosságait tisztábban felfogja, egyszersmind ösztönöztetik, a nyelv végső elemeiig hatni, azokat megkülönböztetni s megjelölni; vagyis betűírást feltalálni. A szanszkrit-írás, mely dévanágari, azaz Istenek írásának neveztetik, képezi az átmenetelt a szótagbeli írástól a betűíráshoz. Ezen írás megkülönbözteti ugyan a hangzót a mássalhangzótól, s azért egyrészt betűírás. De másrészt megint szótagbeli írás, minthogy a szótagokat elemi egészeteknek tekinti. Azért minden mássalhangzóban már magában véve rejlik az *a* alaphang, mely a szótag végén különösen meg sem jelöltetik, s csak akkor nem ejtetik ki,

ha más hangzó, mely a szótagot zárja, különösen meg van jelölve. Azért az egyes hangok nem azon egymásutánban iratnak le, a melyben ki szoktak ejtetni; pl. az *i* betű akkor is a mássalhangzó elébe tétetik, ha azt a kiejtésben követi, stb. Ezen írás tehát nem betűről betűre, hanem inkább szótagról szótagra halad. A dévanágari sémi származású, s a sémi betűk képirásból keletkeztek. Ebben t. i. a bötűk alakjai s megnevezései érzéki tárgyakra utalnak, melyek megnevezése azon hanggal kezdődik, melyet a jegy képvisel.

A sémi jegyekből a phoeniciaiak közvetítése által származott a görög írás, melyből ismét a latin írás keletkezett. Ezen két írásmód képezi alapját mindazon írásrendszereknek, melyeket ma Európában ismerünk.

A régi germán népek még a kereszténység előtti időben 16 betűt, az úgynevezett rún — okat birtak, melyek a pogány időben emlékoszlopokon feliratokra és varázslatokra alkalmaztattak, s később a latin írás által kiszorítottak. — Kyril, a szlávok apostala, a morvajaknak egy betűrendszert adott át, melylyel a Duna melletti szlávok s az oroszok még ma is élnek. Másrészt sz. Kelemen, a bolgárok első püspöke, hontársai számára szinte külön betűrendszert alakított, mely ma csak régi nyelvemlékekből ismeretes, s glagol alfabet nevet visel. Ez utolsóban némelly rún jegyeken kívül sémi betűk is fordulnak elő, amaz csak módosítása s kiegészítése a görög írásjegyeknek a szláv hangok tökéletesebb megjelölésére. Ujabb időben Hanuš megmutatta, hogy sz. Kyril már a glagol írásmódot használta.

Ázsiában azonban mindenféle régi emlékeken találkozik egy különös hangírás: az ékirás, melynek sokféle nemeit Oppert egy nép találmányából keletkezetteknek állítja. Ezen nép az ó-uráli, melylyel a med-szküth, és a kasdim-szküth népek rokonok. Az ékirást pedig Oppert két ágra osztja; ezek *a*) a nem-árjai, s *b*) az árja vagy ó-perzsza ékirás, mely az előbbi után készült. A nem-árjai ékirás ismét a med-szküth, a kasdim-szküth; a szuszai, ó-örmény, és asszűrjai.

62. §. A magyar írásmód.

Hogy a magyarok eleinte sajátlagos ősi írásmóddal éltek, mely hosszúkas sima pálcákba hegyes írótorrel berótt jegyekből állott, teljes hitelű történetíróink, nevezetesen Kézai Simon, a Képes Kronika, Turóci, Oláh, Katona István, Dezericki Ince stb. bizonyítják. Erre mutat a böti elnevezés is, melyet Hunfalvy P. „bot“ törzs (mely osztyákban „bed“) származékának tekinti. Ezen ősi írásmód azonban, habár magános használatban némely vidéken, nevezetesen a székelyeknél tovább is fennmaradt, már a 9—10. században, az evangéliummal behozott latin írásmód által kiszorítottatott. Miután pedig azon időben, mint legrégibb nyelvemlékeink mutatják, a magyar nyelv negyvennél több egymástól különböző hanggal bírt, holott a latin betűrendszer alig 24 hang megjelölésére alkalmas jegyet szolgáltatott, ezen idegen írásmódnak fellevése s alkalmazása nagy nehézségekkel járt. Mint más népeknél, melyek ugyanazon állapothban voltak, úgy nálunk is az írók mindenféle segédesszközkhöz nyúltak, midőn azon hangokat is, melyek számára a latin írásmód betűkkel nem bír, megjelölni akarták. A legrégibb mód ezen hangokat megjelölni abban állott, hogy különböző magyar hangokat egy s ugyanazon latin betűvel irtak; pl. a Halotti Beszédben, hol *c* betű majd a mai *cs*-t, majd *c*-t, majd *k*-t jelenti; *u* majd *u*-t, majd *o*-t, *ö*-t vagy *ü*-t jelentett stb. Magasabb fokot ért az írás, midőn betűösszetételek divatba jöttek, melyeknek nyomai már a Halotti Beszédben is találhatók, hol *sc* majd *cs* majd *sz* helyett áll. Végre a haladás legfelsőbb fokán kell azon írásmódot néznünk, melyben a latinban hiányzó hangok a latin betűk fölé vagy alá helyezett pontok és ékjelek által megjelöltettek; pl. a Révay és Jászai Codexben *č* = *cs*; *ğ* = *gy*; *ñ* = *ny*, *t̃* = *ty* stb. Ezen írásmód kétségkívül a legegyszerűbb és legkényelmesebb, s valóban hátrahaladásnak kell tekintenünk, hogy a magyarok, kik már a 15. században ezen írásmóddal bírtak, azt később ismét elfelejtették, s a hangzókön kívül, melyeknek módosításai ma is pontok és ékjelek által megbélyegeztetnek, a mássalhangzóknál ismét az összetételekhez nyúltak. Ekkép a mai magyar írásmódban az említett két kifejlődési fok össze van kapcsolva; mi annál nagyobb

visszásság, mintán az újabb időben többször ismételt kísérletek, azon összetett betűket egyszerűíteni, a már megrögzött szokáson hajótörést szenvedtek.

A mi pedig a mai helyesírás elveit, s szabályait illeti azokról épen most folynak a vitákozások. A magyar Akadémia még ez évben fogja tartani ama gyűlését, melyben a helyesírás legfontosabb kétes pontjai is eldöntés alá fognak kerülni. Addig is az akadémiai nyelvtudományi osztály által 1856-ban elfogadott javaslatot követik az írók, melyet irányadóul itt is közleni kötelességünknek tartjuk:

A nyelvtudományi bizottmány előterjesztése a nyelvtudományi osztályhoz a magyar helyesírás ügyében.

„Alulírt bizottmánynak kötelességeül tétetvén az akadémia nyelvtani dolgozatait u. m. „A Magyar Helyesírás és Szóragozás főbb Szabályait, A Magyar Szókötés Szabályait s a Magyar Nyelv Rendszerét“ újabb vizsgálat alá venni, s a szükségesnek vagy czélszerűeknek mutatkozó változtatások és javítások iránt indokolt véleményt adni; miután az írásmódban ez utolsó tíz — tizenöt év alatt kifejtett különbözőségek és tétoválások az e tárgyban netán eszközölhető közmegegyezést kívánatosnak tüntetik fel: a bizottmány először is a helyesírás szabályait vizsgálta keresztül; s tekintettel a tudomány s az időközben nyilatkozott véleményekre ez iránt terjeszti elő közmegegyezéssel megállapított nézeteit.

1. §. Mindenek előtt a helyesírás fő elvét a magyar nyelvben illetőleg, a bizottmány azt a kiejtésben találja fel. Mert a helyesírás nem egyéb lévén azon tannál, mely az írásjelek helyes használatát adja elő az illető nyelv hangjai és szavai hü leábrázolására: eredeti nyelvben, mely t. i. lényegében saját élő nyelvényaggal bir, a hang és írás benső szükséges viszonyban áll egymáshoz. A magyar nyelvben tehát a szó, mint a képzetek hallható kifejezései, a tapasztalásból vett primitív adatok, nem mint a vegynyelvekben, melyek a szót nem teremtték, hanem készen vették át más nyelvektől, azt saját phonologiai törvények szerint átidomították; s így nehogy eredeti formáiknak emlékezetét is elveszítsék, a

hangoztatástól többnyire s nagyobb-kisebb mértékben eltérő eredeti írásmódot megközelítőleg fentartani kénytelenek.

2. §. De a kiejtés tétovázó, különböző, vidékek, nyelvjárások, sőt gyakran a szokás és divat szeszélyei szerint is! Innen a szó helyes hangoztatását nem a köznapi szokás vagy a nyelvjárások adják, hanem az úgy nevezett mívelt nyelv-szokás, mely a nemzetben, csínosabb társalgás és irodalmi alkalmazás által nemesítve, a széphangzás által módosítva, s hol a nyelvnek a tudomány által elvont saját törvényei a gondatlan használás által elhanyagoltattak vagy elhomályosodtak is, ezek által szabályozva, bizonyos pontig öntudatos figyelem mellett fejlődik, s a gondosan beszélők ajkairól végre hallgatag megegyezéssel zeng felénk. Ez a mívelt nyelv-szokás a nyelvjárási sajátságokat nem számúzi végkép sem az előbeszédből, sem az írásmódból, de csak a mennyiben ilyek bizonyos külön célból alkalmaztatnak, szolgálhatnak időn s helyenként az írásmódnak is alapul.

3. §. Sőt nyújtanak a nyelvjárások a mívelt, s egyenesen az irodalmi nyelv szokásnak is, oly eltérő formákat is, melyek a jóhangzás vagy világosság okáért, nem épen általánosan és szabályadólag, de igen helyenként s engedelményképen jogosan használtatnak; midőn azután ismét az említett fő elv, t. i. a kiejtés, szerint iratnak. Ilyek a fel vagy föl ige határozók s az ok uk ök ük birtokragok akképi változtatása, hogy tekintve az azokat követő vagy megelőző önhangzókat, a kelletlen monotonia szelidíttessék vagy kétértelműségek mellőztessenek; mihez képest a gondos beszélő és író így fog azokkal élni pl. felöntöz, fölfedez, boruk, örömük, sutujok, ürüjök; ilyek továbbá a től, töl, ról, röl helyragoknak a tompább de megrövidíthető túl túl, rül rül formakkal fölcserélése; ilyek némely, vidékileg különböző hangzókkal dívó, szók, mint: esmét; ösmer, ismer; idő, üdö; mik tekintettel az azokat megelőző vég szótagra, hol egyik, hol másik formájokban használtathatnak; pl: „a hamis ismét kijött“ helyett: a hamis esmét kijött; „ő is ismer“ helyett: ő is ösmer; „elemi iskola“ helyet elemi iskola; „a hajdani időkben“ helyett: a hajdani üdőkben stb. Így fog a választékos szóló és író a közéletben

váltakozó közép e, és ő, meg a nyílt e és é-vel is váltva élni, mely utóbbi különben is számtalan esetben nyelvünk későbbi korában terjedezni indult nem épen szépen hangzó nyújtás; így fogja az eredetileg nyújtott i, ú, ü-t a szomszéd szótagokban netán meggyülemelő nyújtások vagy hangtorlatok (positio) miatt széphangzási tekintetből megrövidíteni stb.

4. §. A kiejtés elve pedig nem csak a gyök és töszókon, hanem a ragok, képzők és összetételeken is uralkodik, úgy mindazonáltal, hogy ezeknek minden eleme a szerint iratik, mikép az külön magára helyesen ejtetik. Azon módosulásokat, miket némely hangok szenvednek a kiejtésben, midőn egymás mellé jutnak, a helyesírás nem tartozik visszaadni, sőt vissza sem adhatja mindig, mert azok a beszéd műszereinek egyéni mivolta s a szóló figyelme szerint csak nagyobb-kisebb mértékben térnek el a szabályos kiejtéstől. Ezekhez képest tehát pl. ezek: egész-ség, igaz-ság, követ-ség, hegyal-ja, fon-ja, oroz-kodik, két-szer, tűz-hely, zab-polyva stb. nem az összeolvasás által nagyobb kisebb mértékben módosuló, hanem ízenkénti kiejtésök szerint iratnak; tehát nem egész-ség igasság, kövecscség, hegyallya, fonnya, orosz-kodik, kéccer, tűszely, zappolyva. Minthogy pedig arról, mely elemekből álljon össze valamely ragozott, származtatott vagy összetett szó, a szófejtéstan (etymologia) ad felvilágosítást; a fentebbi szabály így fejeztethetik ki: A kiejtés elve, a mennyiben ragozott, származtatott és összetett szókat, egészben tekintve, illet, a szófejtés által korlátoztatik a szerint, hogy a ragok, képzők és összetételi részek, ha kiejtésök lényegesen nem változik, eredeti hangoztatások szerint iratnak le.

5. §. Ellenben mérték adó a kiejtés a helyesírásra nézve ott, hol a szók részeiben eléálló hangváltozások lényegesek, és bizonyos törvények szerint szabályozottak. Így

1. a ragozásban, midőn a birtokos -ja-je rag sziszegő véghangu, vagy általa megelőzőtt t-vel végződő, tőhöz járulván maga is azon sziszegő véghangra változik át; vagy ugyanazon-ja-je rag a t-vel végződő igékben ezen t-vel együtt s-sé változik, vagy végre mássalhangzó által megelőzőtt t-hez járulva szinte s-sé változik. Iratik tehát: öcs, szalaszt, (vadász(ik), olvas, vál-

toz(ik) adat, bont eképen: öcs-cse, szalasz-szon, vadász-szék, olvas-son, változ-zék, adas-s, bont-s stb.

Szinte így midőn a vel val segítő s a já jé vá vé fordító névrag az előtte álló vég mássalhangzóval összehasonúl; pl. kéz-vel, baj-val, hoz-já, köz-jé, úr-vá, ferj-vé helyett iratik: kéz-zel, baj-jal, hoz-zá, köz-zé, úr-rá, férj-jé. Így viszont, midőn az az ez névelő és mutató névmások z-je a hozzá járuló rag első mássalhangzójával hasonúl össze; pl. av-vá, av-val, abban, ev-vel, eb-ben.

2. Hol a szóképzésben találkozó mássalhangzók egyike a másikat világosan elváltoztatja, szinte a kiejtés leszen szabályozó; így írjuk: ront, bont, csont, ag-gat, fag-gat, ik-tat, sen-ki stb. noha a szófejtés bennök ezen gyökökre vezet vissza: rom, bom, csom-ó, ak, fak, ig, sem. De akadnak oly szók is, melyeknek gyökérhangjai iránt a szótan tisztában nincs, s így magát a változó gyökhangot is mindenkori hangzása szerint vagyunk kénytelenek írni, pld. küszködik és küzd.

6. §. Tekintetet követel az írásban a takarékoság elve is, mely szerint minden nélkülözhető betűk és jegyek mellőzhetők, ha az a) az országosan egyforma kiejtéssel, és b) a szófejtéssel nincs ellentétben. Ez elvnek különösen a következő esetekben van alkalmazása:

1. Ha bizonyos szókban bizonyos mássalhangzók különbözleg, t. i. hol kettőzve, hol nem kettőzve ejtetnek, s így körülöttök országosan megállapodott szokás nincs. Így ezekben: szól, beszél, sülyed, egy, épen, fen, len, ben, ily, oly, mily, mely, magyarosan, kisebb stb. az l, ly, gy, p, n, s, majd — kivált nagyobb nyomaték okáért — kettőzve, majd egyszerűen hallatnak; a miért a takarékoság elve azt tanácsolja, hogy azok egyszerűen irassanak, fenmaradván a szólnak azon szabadsága, az illető mássalhangzót, a hol tetszik, nyomaték okáért kettőzve ejteni.

1) Jegyzet. A fenirt példákban, mint többnyire az ilyenben, azon kívül a szófejtés is az egyes mássalhangzók mellett van. A felhozott igékben a képző l. A számnévben (egy) annak származékai: egyenes, egyenlő, egyedül, egyetem, világosan a gy eredeti egyszerűségére mutatnak. Az igehatáro-

zókban a rag egyszerűen n (on, an, en) stb.; s így azok sem a ragnak, sem az előttük álló végmássalhangzónak kettőzését (ép magyaros) nem kívánják; (a ben ragozva csak nyomaték okáért ugyan, de országosan, megkettőzi ragját, s így a ben-nem írásmódnak megvan a maga követelő jogosultsága). A minőségjelentő felhozott névmásokban, mik a közeletben az ly-t nyelvjárásilag hol l, hol j-vel, s ezeket ismét hol kettősen hol egyesen, hol alig is, hallatják, bizonyos hogy az ly a minőség fogalmát jegyzi, az e, i, o, pedig az „az ez“ mutató névmástól jő; de hogy az utóbbi nem követeli szükségkép az elnyomott z pótlását, az ide, oda, eme, ama, éhol, ihol, ahol mutatják, mikben szinte az az ez mutató névmások szerepelnek; sőt a mi és ly-ből összeállt mily és mely a szófejtés sérelme nélkül nem is irathatik. Hogy egyébiránt versben a költő azokat bizvást torlatosnak veheti, miután a pattogóbb ajak azokat úgy szereti ejteni, a nélkül hogy azokat a kettőzött l vagy ly-lyel írná, csak az egy-nek együtt-nek példája is mutatja, miket költőink mai nap szinte egy gy-vel írnak, habár többnyire torlatosnak veszik is, stb.

2) Jegyzet. Hol három azonos mássalhangzó jő össze, például: csepp-pel, durr-ral, tett-tel stb. az általános szokás engedménykép csak kettővel él, miután a kiejtés három azonos mássalhangzót úgy sem éreztethet, s a három hasonjegy megtorlása a szemet is bántja.

3) Jegyzet. Ellenben midőn két mássalhangzón végződő szóban a végmássalhangzóhoz ragozáskor azonos mássalhangzó járul, ez gyakor hibával elhanyagoltatik, s íratik: kardal karddal helyett, térdel térdel h. mond mondd (parancsoló) helyett, játszék játszszék helyett: holott itt nem csak a szófejtés, hanem a kiejtés is megkívánja a kettőztetést, sőt néha az értelem is (más levén a térdel és térdel, mond és mondd, játszék ludebat és játszszék ludat) stb.

2. A takarékoság elve alkalmaztatik ott is, hol betűk hagyatnak ki. Ezeknek tehát az úgy nevezett hiányjellel pótlása, mivel a helyesírás főelve a kiejtés szerint az, mi nem hallik, kiíratásra vagy pótlásra jogosalva sincs, nem csak felesleges, de egyáltalában nem is helyes. Irjuk tehát gazdasz

szony, tudnillik, s a, e, ama, eme, ime, stb. hiányjel nélkül. Így a sajátító és tárgyragok, hol ki nem tételnek s így feleslegesen mutatkoznak, a leírásban szinte nem kívánnak jegyet, mint: ház úra, háztűz nézni, fa vágni (melly utóbbi forma különösen a régiségben gyakori.). Csak az irány tökéletlensége, mely mindenkép kerülendő, vagy a költői nyelvnek néha bátrabb fűzése teheti olykor, világosság okáért, megengedhetővé a ragtalan sajátító és tárgyesetben a hiányjel kitételét, mely engedményt azonban szabálylyá emelni semmi ok sincsen.

Jegyzet. Tudjuk, hogy az a e közönségesen az az ez teljes forma rövidletének tekintetik, miután ez az nem csak önhangzók előtt és ragozáskor előlép, nem csak v-vel (avvá, avval) és (a régiségben) h-val is pótoltatik, hanem a reá következő szó mássalhangzóját is szélitiben megkettőzi; de e megkettőzés sem országos, sem állandó, s részben a nyomatéktól függő; mutató indulatszóként pedig a z végkép elenyészik (ott van a! itt van e!); s mint felebb az 1) pont 1. jegyzetben láttuk, még némi összetételekben is nyomtalanul eltűnik (idei régente ede, ehol, ihol stb.); mihez képest annak eredetisége kétséges, s így a hiányjelt általában nem követeli. Hogy versben is, méretani tekintetből, a hiányjel mellőzése gyakorlott olvasónál legkisebb zavart nem okoz, avagycsak Horvát Endre Árpádja és Guzmics Izidor görög drámái, mik a névelőt és mutató névmást hiányjel nélkül adták, tényleg éreztethették.

7. §. Ellenben vannak alig hallható vég hehentések, miknek kiíratását a szófejtés parancsolólag követeli, miután azok mindannyiszor, valahányszor a szó ragoztatik, előlépnek; így a cseh, keh, czéh, koh, doh, juh, s többekben, miknek tárgyesete e h nélkül: csét, két, stb. volna cseh-et, keh-et stb. helyett. Így ott is, hol a h betűátvetés útján került a szó végére, megtartandó az, mint a szó lényeges része, mint: kelyh, vemh, sőt a tereh-ben is, bár ennek ragozása némi szabálytalanságot mutat (teréhnek, teréht).

8. §. Ezen általános elvek megalapítása után kérdésekül merülnek fel; a betűk, a régi s idegen szók írása, az összeírás és elválasztás, s a kivételes vagy külön írásmódok.

9. §. Mi a betűket illeti: a magyar írásban annyi betűt kell fölvennünk, a hány önálló külön egyszerű hang magyar szókban előfordul. E szerint a magyar betűrendszer (ábécé) a következő, hol egyszerű, hol összetett (de egyszerűket képviselő) 40 betűből áll:

a, á, b, c, cs, d, ds, e, ë, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs.

10. §. Miután a magyar nyelvnek több oly hangja van, minek megfelelő egyszerű jegyei a latin betűrendszerben nem találatnak, kénytelen volt a magyar az önhangzókat külön jelekkel módosítani, a mássalhangzókat pedig a latin nyelvben elő nem forduló hangok kifejezésére különféleleképen össze tenni (az sz-t az s betűalaknak susogó s hangra elfoglalása tevéen szükségessé.). A bizottmány újra tárgyalás alá fogta az összetett betűknek régóta és sokszor, 1832-ben pedig a Tek. Akademia előtt is szőnyegen forgott, egyszerűsítését; de miután úgy találta, miszerint nehéz volna annyi kísérletek után jobb jegyeket, mint az akademia által javasoltakat, tervezni s ezek is a nagy és kis, nyomdai és kézírasi, tehát négyféle betűrendszeren keresztül összehangzó, könnyű s szép formák dolgában kielégítőeknek nem találtattak: de a legcélszerűbbek is az irodalomnak ily előhaladt korában szinte meggyőzhetetlen külső nehézségekre akadnának, annál is inkább, hogy, bár a gondolat, mint olyan, mindég helyeseltetett, de a tetteges behozás barátjai igen gyéren mutatkoztak; a bizottmány véleménye szerint e kérdés végleg s mindenkorra abban hagyandónak látszik.

11. §. Azonban van egy összetett mássalhangzó, t. i. a cz majdnem köz szokásban, melly minden helyes ok nélkül szaporítja az összetett betűk számát, s nem csak a takarékoság ellen vét, hanem az összetett betűk elve ellen is, mely szerint csak oly hangok követelnek új vagy összetett formát, miknek megfelelő egyszerű jegyek a latin betűrendszerben nem találatnak. Már pedig a latin betűrendszerben van c betű, mely a betűrendszer elnevezésében is („ábécé“) szerepel; s így ha a szokástól eltekintünk, első szemre is felőlő, mikép lehessen deák abc-ről szó, ha ennek c-je nincs; ha pedig van

a minthogy van, miért arra összetett betűt használni. Mondatik, hogy a latin írásban a c csak felhangzók előtt bir c értékkel, s hogy így a magyarban is az csak felhangzók előtt használtathatnék. De vajjon mi gátolt bennünket az s alakot, melly a rómaiak s az öszves európai népeknél vékonysziszegő hanggal bir (sz), susogó s értékben használni? Semmi, mert ez a nemzet íróitól függött és függ; mikép ezekről függ a c alaknak is, eltekintve eredeti vagy külnyelvi értékétől, csak épen azon értéket tulajdonítani a magyarban, melyet, nyelve szükségeihez képest neki tulajdonítani kell is, lehet is. Nem kell pedig k-nak vennünk alhangzók előtt sem, mert a k hangra a görögöktől vett külön betűalakunk van; lehet pedig, sőt észszerűen kell a c-t általában nominalis c értékében elfogadnunk, mert a c betű hangját a z sem meg nem határozza, sem meg nem változtatja, s így ennek hozzátétele mindenkép felesleges. Mondatott az is, hogy zavart szülhet a tiszta c deák s görög szókbán, hol az gyakran „k” értékkel bir: de az, hogy az s alak deák és görög szókbán nem s hanem sz hanggal bir, nem gátolta a magyart soha hogy az s alakot még is a latintól eltérőleg, susogó s értékben vegye; mert ezekben minden az első oktatástól függ. Ellenben megszabadulunk e visszatérés által az eredeti egyszerű c alakhoz azon következetlenségtől, mely általa az összetett betűk indokába vegyül, meg egy szükség nélküli betűtől; sőt hol a c-vel végződő szó v-vel kezdődő raggal gyarapszik, megszabadulunk amaz ismétlésének szükségétől is (különccel e helyett; különczczel). S ezekhez képest a bizottmány a Tisztelt Osztály által még 1833-ban javalt, s már is sokak által használt tiszta c-t tartotta a magyar ábécében is meghagyandónak.

12. §. A ds összetett betű a „M. Nyelv Rendszere” nyomán meghagyatott, miután az, ha tán nem tösgyökeres de még is immár teljesen a magyar nyelv sajátává lett szókbán mint önálló, hangtorlatot nem képző, szóhang fordul elő (úgy viszonylván ds a c-hez, mint a zs az sz-hez; innen így scandál a költő: régi dzidával).

13. §. Mi az összetett mássalhangzók kettőztetését illeti, annak alkalmatlansága és körülményessége rég arra birta a

magyar írók legnagyobb részét, hogy a takarékoság elvének védelme alatt oly rövidlettel éljenek, miszerint a módosító betűjegy csak második helyen tartassék meg, s itt mind a két módosítandó betű egyforma módosítására visszahasson. Megengedhető pedig ez oly szókban, hol a szófejtés e rövidlettel nem ellenkezik, azaz gyöksérelem nem támad; vagy hol a szóeredet homályos, péld. ezekben: össze, vissza, vessző, aszszony stb. De a hol ragozás vagy ösztétel útján támad az összetett mássalhangzók kettőztetése, ott e rövidlet gyöksérelem nélkül nem alkalmazható (pld., a vesszen, gonosszal írásmód által a törzsök ekép csonkúlna: ves gonos). Ott is végre hol e rövidlet jogosúlt, midőn a két mássalhangzót képviselő rövidlet az elválasztásba esik, vissza kell állítani az első módosító betűt is, mert a második az előbbi sorba vissza nem hathat; s így elválasztásoknál ekép írunk: ösz-sze, vesz-sző, asz-szony stb.

14. §. Vannak betűink s betűöszttételeink, melyek a régi magyar írásmódban voltak divatosak, s mik különösen régi családnevekben megtartattak; ilyek az:

aa = á: Gaal;
 ew, eo, eö = ő: Dessewffy, Georch, Eötvös;
 oo = ó: Tooth, Soos;
 y = i: Fáy, Laky;
 ch, cz = cs: Zichy, Czergheő;
 th = t: Németh, Horváth;
 w = v: Wiczay.

Ezek, valamint általában a vezeték nevek, az illető néviselők módja szerint irandók. Kiholt családok, valamint helyneveknél azonban semmi diplomatikai indok nem forogván fen, azok alkalmasint a kiejtés szerint iratnak, de csak, a mennyiben ez előttünk bizton tudva van.

15. §. Sajátságos nehézségekkel jár a régi görög nevek és szók írása. Miután a római betűrendszer, melyet bizonyos módosításokkal mi is átvettünk, nem meríti ki a görög nyelv minden saját szóhangjait, s a görög betűrendszernek nem felel meg mindenben teljesen és szabatosan; minthogy továbbá sem a görög sem a római szóhangok értékét

egyetemleg bizton nem ismerjük: legcélszerűbbnek látszik a görög neveket és szókat egészen úgy írunk, mint azokat a görögöktől a rómaiak útján átvettük, azaz mint azokat a rómaiak saját betűikkel irták; vagy, ha valamely görög nevet és szót ezeknél nem találánk, vagy épen újabbkori alkotás volna ezeket is deákosan vagyis úgy írunk, mikép azt a rómaiak bevett módjok szerint irták volna. Az egy k betű lenne talán görög neveken megtartandó, miután e betű csak ugyan a görög betűrendszerből származik, de ez is csak ott, hol annak k hangját megtartottuk, péld. Sophokles; ellenben: encyklopedia.

16. §. Úgy szinte a deák neveket és szókat is, valamint általában az új nemzetekéit is, mik a deák alphabetumot vették be, legtanácsosb úgy írunk, mint azokat e népek saját nyelvökben és betűikkel írják, úgy mindazonáltal, hogy a mely szókban ragozáskor az utolsó szótag önhangzóját megnyújtjuk, ez írásunkban is éket kapjon, péld. Cicerót, Rómát stb. A mely újabb népek a deák betűsört némely összetett vagy jelzett betűkkel szaporították (péld. a lengyelek, horvátok), az utóbbiakat czélszerű lesz megfelelő magyar betűjelekkel adni vissza.

17. §. Azon idegen nyelvek neveit végre, mik a deáktól eltérő saját betűrendszerrel bírnak, mint a keletiek, az ó-szlávok stb. kiejtésök szerint magyar betűkkel irandók, kivéven oly történeti és földirati neveken, miket európai úton, bizonyos egyetemes írásmóddal együtt, vettünk által.

18. §. Meghonosodott idegen nevek és szók, különösen keresztnevek, földirati, hónapnevek; továbbá olly műszók, miknek teljesen megfelelő magyar szavaik nincsenek, vagy mik ilyek mellett is, mig a gondosabb írók és szólók által is használtatnak, kivált ha a kiejtésben is magyaros hangot kaptak, magyarosan irandók; péld. József, Párizs, marcius, akademia, kritika, Múza, próza, dráma, poézis stb.

19. §. Hiba, s a nyelven elkövetett erőszak, az eredetök szerint nyújtott í, ú, ü hangzókat mikép az divattá kezd válni különbség nélkül röviden írni. Névszerint az első gyökérszótagban álló nyújtott í, ú, az ít ül ül igeképzők, valamint

az űl igehatározó-képzők rendszerint nyújtott önhangzóval birnak, minél a dunántűli nyelvjárás csak akkor és ott szabadít fel a megrövidítésre, midőn és a hol a széphangzás és gördülékenység tekintete javálja; különösen tehát ott, hol e nyújtott hangzók a ragozás és összetétel által több nyújtott vagy hangtorlatos szótagok közé jutnak. E részben pedig az egyetlen zsinórmértéket az írónak széphangzási érzéke nyújtja.

20. §. Különös tekintetet érdemel az összetett szók írásmódja: t. i. mennyiben legyenek azok összeirandók, vagy kötjellel egybekapcsolandók. Itt mindenek előtt az összetétel két fő nemét kell megkülönböztetnünk: a) a valódi vagy saját összetételt, melyben két vagy több szó egyesítése által egy harmadik, új fogalom áll elő, melly, ha az összetétel részei külön vétetnek, általok ki nem fejeztetik; így más a nemesember, ki nem mindig nemes ember is, valamint viszont a nemesember nem mindig nemesember; más a széptan vagyis a széprőli tan, s más valamely szép tan; így a szemfény-pupilla s a szem fénye: splendor oculi; a leányasszony, vadember, atyjafia és atyja fia, helybenhagyni és helyben hagyni, közbenjárni és közben járni stb.; b) a sajátlan összetétel, mellyben két vagy több, syntaktikai viszonyaikat különben ragok vagy részesülők által közvetítő szók egyszerű öszvekötés által egyesíttetnek, úgy hogy azok nyelvtanilag egy egyszerű szót képviselnek, mint ilyek kezeltetnek, s mikben az összetétel első tagja az utóbbit melléknévkép határozza, a nélkül még is hogy ez úton új fogalom támadna, s így tulajdonkép csak a körülményesb kifejejezőmód írási rövidlete adatik. A sajátlan összetételhez tartozik még az összeolvadás is, melly akkor áll elő midőn két vagy több szó, a nélkül hogy szinte egy új harmadik fogalmat adna, fogalmilag oly bensőleg egyesűl, hogy a kiejtésben is teljesen összeforr. Ily összeolvadások támadnak, ha az igehatározók az igékkel elűl összeforrnak péld. kimegy, bejő, keresztűltör; továbbá ha cselekvő igenév az azt határozó szóval áll össze, még pedig akkor is, ha az első ragoztatik: roszakaró, jőtevő, célbavétel, tisztánejtés; ismét: a több szóból álló kötszók: azaz, tudniillik minthogy, mintha, úgymint, úgymond stb. Ily összeolvadást mutatnak végre az ikerszók is, mik egymást nem határozzák, csak a

kifejezés hatályát nevelik a szóbeli vagy fogalmi esmétlés által péld. főfő, egyegy, mendemonda, díbdáb, búbánat, rendszer, dúsgazdag stb.

Jegyzet. A több szóból összeállt kötszők összeírása körül gyakori, még pedig értelemzavaró hibák követtetnek el; ígyt más a minthogy (weil), és mint hogy (als dass), a mintha (als ob), és mint ha (wie wenn), a hacsak (nisi), és ha csak (wenn . . . nur), hamindjárt (wenn auch), és ha mindjár (wenn . . . sogleich), a hanem és ha nem (wenn nicht) azalatt (unterdessen), és az alatt (unterdem), azelőtt (ehedem) és az előtt (vor dem) csaknem (beinahe) és csak nem (nur nicht) stb. Az első saját összetételek, mik külön fogalmaik összforrasztásából egy harmadik ismét külön fogalmat eredeztetnek; míg az utóbbiakban még csak sajátlan összetétel vagy is összeolvadás sincs. Ugyanazért a nem csak összeírása is (nemcsak) hibásan vétetett szokásba bár értelemmásítással nem jár.

21. §. Az ily saját és sajátlan összetételeket és összeolvadásokat kötjel közbenjárása nélkül összeírjuk; kivéven a) ha az összetétel egyik, vagy másik, vagy mindegyik, t. i. határozó és határozott tagja különmagára is más több szóból állván, az ösztét alkamatlan hosszaságúvá válnék; ilyenkor, mikép a kiejtésben a hangoztatás érezteti az összetétel fő részeit, úgy az írásban is kötjel által tesszük azokat szem elibe: péld épületfa-raktár, gőzhajógyár-igazgató helyettes, gyülesterem felvigyázó; b) ha az igehatározók ige előtt megkettőztetnek, s így az ismétlés vagy folytonosság fogalmával nevelik az ige érteményét: el-elméláz, ki-kitekint, vissza-visszanéz stb.

22. §. Minthogy egyébiránt a másodrendbeli összetételek, mik természetök szerint világos rövidleteket állítanak elő, igen különböző formákban jelennek meg, czélszerűnek tartottuk azoknak fajait itt előterjeszteni.

I. Midőn főnév főnévvel egyesül; ilyek:

1. A szernevek, midőn anyagnévvel tétetnek össze; itt a „ból való“ viszonyító szók hallgattatnak el; péld. faház, børszesz, vasszeg, ezüstkanál; vagy a szernév az annak eélját

kifejező névvel tétetik össze; itt a „nek, re, be, hoz való“ viszonyító szók hagyatnak el, péld. épületfa, nyakkendő, zsebkendő, műszer, ezek helyett: épületnek való fa, nyakra való kendő stb.

2. A résznevek, midőn az egészet jelentő név a részével tétetik össze; itt a birtokviszonyítók hagyatnak el; p. o. ajtó-sark, emberhús, dunavíz, életkor, világrész; ezek helyett: ajtó sarka, ember húsa stb.

3. A származékjelentők, hol szinte a birtokviszony lap-pang: úrfi, e helyett: úr fia.

4. Az eredményjelentők, hol vagy a birtok, vagy a se-gédviszony hallgattatik el péld. kézmű, agyszülemény, láb-nyom, ujjhuzás.

5. A nem- és fajnevek, állatok, növények, ásványoknál: embernem, fűzfá, szegfű, mészkö.

6. A hasonlatnevek, hol a hasonlítás viszonzyszavai hall-gattatnak el: nyúl szív, hattyúnyak, rózsaszín, öserő.

7. A nyomosított nevek: lángész, erőhatalom, csoda-szépség.

8. A tárgyilag meghatározott, cselekvőt vagy cselekvést jelentő nevek: kőműves; jogtudós, versszerző; házépítés, könyvirás, gyermeknevelés.

9. A termőhelynevek, illető termékeikkel határozva: bu-zaföld, szőlőhegy, virágágy.

10. A célnevek, mik a tárgyat rendeltetése, célja kifeje-zésével határozzák meg: férfiruha, nőcipő, táncterem, tűzhely, paplak, megyeház.

11. A minőségnevek: juhnyáj, huszárezred, méhraj.

II. Midőn melléknév főnévvel egyesül: hadnagy, szellem-dűs, csodaszép.

III. Midőn főnév névmással egyesül: önkény, önszeretet.

IV. Midőn főnév igével egyesül, s az ige, a helyett hogy részesülőben vagy határtalan módon való-val állana, a mutató mód jelen ideje harmadik személyében áll: fogház, laktanya, látkör, jármű. Az utóbbi rövidlet azonban néha

részesülővel pótoltatik, s így összeolvadás áll elő: ivópohár, hálószoza.

V. Midőn főnév névhatározóval egyesül: előszó, felföld, átház, ellenfél.

VI. Midőn a részesülő főnévvel v. névmással egyesül: kerékgyártó, favágó, magahitt.

VII. Midőn főnév igehatározóval tétetik össze, pld. ittlétem.

VIII. Midőn melléknév melléknévvél: kiskezü, jószivű, négylábu. De csak ha rövidek; nemes gondolkodásu, kegyetlen természetű s efélek nem iratnak össze.

IX. Midőn névmás névmással egyesül: enmagam, ten-magad.

X. Midőn igehatározó névelővel v. mutató névmással: péld. nagyvárad, marosvásárhelyi; Nagy-Várad, Maros-Vásárhely.

23. §. A szó elválasztása a sorok végén nem a szóeredet szerint történik (miszerint így kellene azokat elválasztani: óv-a-kod-ás-om-ért), hanem a szótagolás szabályai szerint. Ehez képest a) ha két hangzó közt egy mássalhangzó áll, ez mindig átvitetik a második sorba; péld. ha-lom. b) Ha két vagy több mássalhangzó szorúl két hangzó közé, csak az utolsó vitetik át; péld. kard-ról. c) Minden hangzó külön szótagot tevén, ha több jön össze, akárhol megszakaszthatik a szó; péld. mieink. d) Az összetételek úgy választatnak, a mint összeálltak: el-ered, kard-él.

24. §. Nagy kezdő betűk csak tulajdonneveknél alkalmaztatnak (az Isten szóban is, hol ez saját névül vétetik). Ide számíttatnak a tulajdon névvé váló köznevek, péld. a könyvcimek úgy nevezett cikkszavai, intézetek, házcímerek, utcák nevei stb.; s a tárgynevek mint személyesítvények, péld. Szerelem, Halál, Enyészet stb.

25. §. Tudományos munkákban egyes főnevek, azok kiemelése végett, főnévül vett melléknevek világosság okáért, úgy díszcímek, személyes névmások, meg-szólítások levelekben s hivatalos iratokban illedelemből, nagy betűvel

irathatnak. Továbbá tudományos előadásokban, szinte nagyobb világosság okáért, és összetételekben kétértelműség elkerülése végett, kötjelek is alkalmazhatók, hol különben nem élünk velök. Végre hol célunk idegen nevek és szókban az eredeti kiejtést lehetőleg visszatükrözni, péld. görög archaeológiában vagy classikusok fordításaiban, azt lehetőleg az eredeti hang kitüntetésével tesszük. Ezek alkotják az úgy nevezhető különszerű helyesírást.“

Ezen, a magy. akademia nyelvtud. bizottmányának a nyelvtudományi osztályhoz intézett előterjesztésére többen mondták ki részint annak alapelveit, részint egyes szabályokat cáfoló véleményeiket, nevezetesen: Szilágyi István, Nádaskay Lajos és Hunfalvy Pál. (L. a Magy. Nyelvészet II. évfolyamát). Hogy én is némelly pontokban az imént eléadott törvényektől nem minden ok nélkül eltértem, a jelen munka bizonyítja.

